

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

94

Hæfte 2

Den danske historiske Forening

København 1994

Historisk Tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, cand. mag. CARSTEN DUE-NIELSEN
Museumskonsulent, dr. phil. ANDERS MONRAD MØLLER

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING'S BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECHTSEN**; direktør, dr. phil. **HENRIK BECKER-CHRISTENSEN**; universitetslektor, mag. art. **ARNE SØBY CHRISTENSEN** (kasserer); universitetslektor, cand. mag. **CARSTEN DUE-NIELSEN** (sekretær); universitetslektor, dr. phil. **INGA FLOTO**; universitetslektor, dr. phil. **KAY LUNDGREEN-NIELSEN**; museumskonsulent, dr. phil. **ANDERS MONRAD MØLLER** (sekretær), universitetslektor, dr. phil. **HENRIK S. NISSEN** og professor, dr. phil. **ERLING LADEWIG PETERSEN** (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Henvendelse om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk Tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 280 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 125 kr. Abonnement på *Historisk Tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Institut for Historie, Københavns Universitet,
Njalsgade 102, 2300 København S

Historisk Tidsskrift

Historisk Tidsskrift

Bind 94
(16. række bind III)

Udgivet af
Den danske historiske Forening
under redaktion af
CARSTEN DUE-NIELSEN og
ANDERS MONRAD MØLLER

København 1994

Historisk Tidsskrift

Institut for Historie, Njalsgade 102, 2300 København S

Copyright © 1994
by Den danske historiske Forening

Udgivet med støtte af
Statens humanistiske Forskningsråd

Indhold

Etablering af en dansk historiografisk forskningstradition 1975-1985. Af BENT RAYMOND JØRGENSEN	225
Summary	259
Vicarius Christi, Plenitudo Potestatis og Causae Maiores. Teologi og jura hos pave Innocens III (1198-1216) og ærkebiskop Anders Sunesen (1201-1223). Af TORBEN K. NIELSEN	1
Summary	28
Den danske orlogsflåde før 1560. Af JØRGEN H. BARFOD	261
Bødlens og natmandens uærlighed. Af TYGE KROGH	30
Summary	56
Nationalismer og nationale identiteter i Storbritannien. Af NILS ARNE SØRENSEN	271
General Sikorskis strategi for en polsk-tjekkisk føderation 1939-1943. Af PETER FREDERIKSEN	58
Summary	72
Køn, seksualitet og national identitet. Af ANETTE WARRING	292
Forskning i velfærdsstatens rødder. Forskningsstrategier, resultater, huller. Af SØREN KOLSTRUP	315

Oversigter

1600-tallets kriser i Europa. Af E. LADEWIG PETERSEN	337
50-året for den anden verdenskrig og de britiske militærhistoriske udgivelser. Af CHRIS BANGERT-LARSEN	74

Diskussion

Historiens Janus-hoved. Om vor skjulte skavank: relevansblindhed. Af NIELS THOMSEN	82
Danmarkshistorie i efterkrigsstiden. Replik til professor Niels Thomsens anmeldelse af Danmarkshistorie, bind 8. Af HANNE RASMUSSEN og MOGENS RÜDIGER	95
Duplik. Af NIELS THOMSEN	102

Nekrologer

Kjeld Winding. Af FINN LØKKEGAARD	350
Kai Hørby. Af INGE SKOVGAARD-PETERSEN	105

Anmeldelser

Marianne Alenius, Nanna Damsholt og Bente Rosenbeck (red.): Clios døtre gennem hundrede år. I anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893. (INGA FLOTØ)	354
Peter Christensen: The Decline of Iranshahr. Irrigation and Environments in the History of the Middle East 500 BC to AD 1500. (JENS ERIK SKYDSGAARD og NIELS STEENSGAARD)	111
Axel Bolvig: Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid. (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	119
Kai Hørby: Den kristne middelalder. Det europæiske hus 3. (ERIK ULSIG)	123
Knud J.V. Jespersen: Stat og nation. Det europæiske hus 4. (SEBASTIAN OLDEN-JØRGENSEN)	129
Wilhelm von Rosen: Månens kulør. Studier i dansk bøssehistorie 1628-1912. (HENRIK S. NISSEN og ALEX WITTENDORFF)	132
Claus Bjørn: Fra reaktion til grundlov. Gyldendal og Politikens Danmarks-historie 10. (ANDERS MONRAD MØLLER)	169
Wilhelm Christmas-Møller: Christmas. Christmas Møller og Det konservative Folkeparti 1-2. (CARL-AXEL GEMZELL)	172
Carl-Axel Gemzell: Om politikens förvetenskapligande och vetenskapens poli-tisering. Kring välfärdsstatens uppkomst i England I-III. (JØRGEN SEVALD-SEN)	364
Henning Koch: Demokrati – slå til! Statslig nødret, ordenspoliti og friheds-rettigheder 1932-1945. (AAGE TROMMER)	370
Anne Knudsen og Jan Ifversen: Hjem til Europa. Det europæiske hus 6. (MOGENS RÜDIGER)	394

Kortere anmeldelser

Almindelig historie

En hilsen til Troels Fink. Sønderjyske Årbøger 1992. (DAN H. ANDERSEN)	191
Carsten Due-Nielsen, Hans Kirchhoff, Karl Christian Lammers, Torsten Ny-bom (red.): Konflikt og samarbejde. Festskrift til Carl-Axel Gemzell. (WIL-HELM CHRISTMAS-MØLLER)	398
Michael Jalving: Mellem linierne – Thorkild Hansen som historiefortæller. (JES FABRICIUS MØLLER)	399
Svend Aage Christensen og Henning Gottlieb (red.): Danmark og Rusland i 500 år. (CARSTEN DUE-NIELSEN)	192
Marginaljorder i fortid, nutid og fremtid. Udg. af Claus Bjørn, Per Grau Møller og Erland Porsmose. (HENRIK DETHLEFSEN)	194

Oldtid og middelalder

Mogens Herman Hansen: Demokratiet i Athen. (GURLI JACOBSEN)	401
Rudi Thomsen: Hellenismens tidsalder. (GURLI JACOBSEN)	403
Tobias Fischer-Hansen: Scavi de Ficana. (JENS ERIK SKYDSGAARD)	404
Niels Hyldahl: Den ældste kristendoms historie. (ARNE SØBY CHRISTENSEN). Allan A. Lund: De etnografiske kilder til Nordens tidlige historie. (ARNE SØBY CHRISTENSEN)	195
John Haywood: Dark Age Naval Power. A re-assessment of Frankish and Anglo-Saxon seafaring activity. (NIELS LUND)	196

Niels Lund: De hærger og de brænder. Danmark og England i vikingetiden. (RIKKE MALMROS).....	405
Kirsten Bendixen: Skatten fra Lundby Krat. De danske mønter. (MIKAEL VENGE).....	406
Medieval Queenship. Ed. John Carmi Parsons. (ANDERS LEEGAARD KNUDSEN)	407
Torben K. Nielsen: Cølibat og kirketugt. Studier i forholdet mellem Innocens III og Anders Sunesen, 1198-1220. (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	198
Jarl Gallén: Det »Danska itinerariet«. Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön. Red. og udg. af John Lind. (ANDERS LEEGAARD KNUDSEN)	409

Nyere tid

Valløpergamentet 1356-1713. Et repertorium. (MIKAEL VENGE)	199
Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1522-1530. Nach Vorarbeiten von Emil Ehler und Sabine Pettke bearbeitet von Wolfgang Prange. (HERLUF NIELSEN)	200
Michael Linton: Sveriges historie. (MIKAEL VENGE).....	410
Christopher Haigh: English Reformation. Religion, Politics and Society under the Tudors. (ANDERS HOLM THOMSEN).....	201
Jacob Ulfeldt: Ruslandsrejse 1578. Jacobi Nobilis Dani Hodoeporicon Ruthenicum. Nyoversat og med forord og noter ved Richard Mott. (FREDE P. JENSEN)	410
Skifter fra Køge 1597-1655. Udg. ved Gert Neubert. (OTTO MADSEN)	205
Otto Madsen: Et nyttigt og gavnligt Postværk. P&Ts Historie til 1711. (HELGE GAMRATH).....	205
Poul Steen: Gæld, kapital og rente. Præstøborgernes låneaktivitet 1695-1801. (PER H. HANSEN).....	411
Sten Åke Nilsson: Det sköna 1700-talet. (OLE FELDBÆK).....	207
Ole Mørkegaard: Søn, slægten og hjemstavnen. En undersøgelse af livsformer på Åbenråregnen 1700-1900. (ANDERS MONRAD MØLLER)	411
Paul W. Schroeder: The Transformation of European Politics 1763-1848. (OLE FELDBÆK)	413
Michael Bregnsbo: Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775-1800, belyst ved trykte prædikener og taler. (TORBEN DAMSHOLT)	208
Georg Albrecht Koefoed: Forsøg til en Dansk Sæ Ord-Bog med Beskrivelse paa hver Ord og deres Benævning i det Frandske og Engelske Sprog. (ERIK GØBEL)	209
Neville A.T. Hall: Slave Society in the Danish West Indies. St. Thomas, St. John and St. Croix. Udg. ved B.W. Higman. (ERIK GØBEL)	210

19.-20. århundrede

Finn Grandt-Nielsen: Danske billetter. Nødpengsedler 1807-16. (DAN H. ANDERSEN)	211
Kaj Sekkelund: Søfart, handel og bondeøkonomi. Thisted 1814-50. (ANDERS MONRAD MØLLER)	415
Jørgen Fink: Butik og værksted. Erhvervs livet i stationsbyerne 1840-1940. (HENRIK GJØDE NIELSEN).....	212
Den ny teknologihistorie. Den jyske Historiker, 61, red. af Michael Wagner. (POUL THESTRUP)	416
Nye studier i dansk teknologihistorie, red. af Hans Buhl og Henry Nielsen. (POUL THESTRUP)	416

Margit Mogensen: Eventyrets tid. Danmarks deltagelse i verdensudstillingerne 1851-1900. (DORTHE FALCON MØLLER)	420
Helsingborgs Historia VII: 1. Befolkning, Förvaltning, Kommunal Service 1863-1970. VII: 2. Industri, Försörjning, Folk rörelser 1863-1970. (KENNO PEDERSEN)	421
Bjørn Poulsen og Ulrich Schulte-Wülwer (red.): Istedløven. Et nationalt monument og dets skæbne. (KARIN KRYGER)	422
Harm G. Schröter: Aufstieg der Kleinen. Multinationale Unternehmen aus fünf kleinen Staaten vor 1914. (CARL-AXEL GEMSELL)	423
Sidsel Eriksen: Søster Silfverbergs sorger. (NING DE CONINCK-SMITH)	425
Nete Balslev Wingender: Gammel og fattig. Skøn og ret i den tidlige aldersforsorg 1891-1922. (ANNE LØKKE)	427
Poul Holm: Hjerting, et maritimt lokalsamfund midt i verden ca. 1550-1930. (ANDERS MONRAD MØLLER)	428
Preben Etwil: Teknologi og innovation i det landbrugsindustrielle kompleks 1900-1940. (POUL THESTRUP)	429
Brian Bond: The Great War and British Military History. (CHRIS BANGERT-LARSEN)	214
Mogens Rüdiger: Tjener i åndernes rige. Dansk Magisterforening 1918-1993. (ANDERS MONRAD MØLLER)	215
Henrik Becker-Christensen: Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970. (KLAUS PETERSEN)	216
H.R. Kedward: In Search of the Maquis. Rural Resistance in Southern France 1942-44. (HANS KIRCHHOFF)	218
Janne Flyghed: Rättstat i kris. Spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget. (PALLE ROSLYNG-JENSEN)	219
Jørgen H.P. Barfod: Endelig – 29. august 1943 – som vi oplevede den. (HANS KIRCHHOFF)	221
Knud J.V. Jespersen: Brigaden. Den danske Brigade i Sverige 1943-45. (HANS KIRCHHOFF)	221
Meddelelser	433
Medvirkende ved hæfte 1	224
Medvirkende ved hæfte 2	439

Etablering af en dansk historiografisk forskningstradition 1975-1985

AF

BENT RAYMOND JØRGENSEN

I 1970'erne og i begyndelsen af 1980'erne foregik blandt danske faghistorikere en omfattende og intensiv historiografisk forskning og debat, der på flere måder må betegnes som både enestående og skelsættende.

For det første er en større, offentliggjort debat om dansk historieforskningens udviklingshistorie og inderste væsen i sig selv noget usædvanligt.¹

¹ I den her behandlede periode kan den danske historiografiske aktivitet i visse henseender endog måle sig med den internationale aktivitet. Om det skriver Inga Floto: »During the last ten years great interest in historiographical problems has been manifested all over the western world, Denmark being no exception. On the contrary, the debate there has probably been livelier than elsewhere«. Floto: De seneste års danske historiografiske debat, i: Scandia bd. 47 (1981), s. 309.

Der er ikke mangel på egentlige oversigtsartikler over periodens historiografiske aktivitet, idet mange af disse bidrag netop selv har form af anmeldelsesagtige oversigter over den forudgående historiografiske forskningsaktivitet og debat. Den offentliggjorte aktivitet, som nærværende oversigt udelukkende bygger på, viste sig først fra midten af 1970'erne i form af nogle tilsyneladende næsten improviserede debatindlæg, men videreudvikledes i løbet af de næste ti år (ca. 1975 – 1985) med egentlige historiografiske helhedsfremstillinger (J.H. Tiemroth: Erslev-Arup-Christensen. Et forsøg på strukturering af en tradition i dansk historieskrivning i det 20. århundrede. København 1978; J.C. Manniche: Den Radikale Historikertradition. Studier i dansk historievidenskabs forudsætninger og normer. Århus 1981; Inga Floto: Historie. Nyere og nyeste tid. København 1985 (medtager kun perifert de danske forhold). Derefter ophørte den historiografiske aktivitet så godt som fuldstændigt.

Når periodens historiografiske eksperter ikke længere ses at beskæftige sig med deres specialområde, er det nærliggende at tage det som udtryk for, at de betragter emnet som uddebatteret – hvad enten det så skyldes, at de har opgivet at fremme deres synspunkter yderligere, eller at de mener at have opnået det mål, de i sin tid satte sig. Netop her ligger en oplagt udfordring: at gøre status over en aktivitet, der synes at være afsluttet.

For det andet var indholdet af periodens historiografiske aktivitet i vidt omfang præget af en kritisk afstandtagen fra væsentlige elementer i dansk faghistorisk tradition. Det gælder det objektivitetsstræbende videnskabsideal; den såkaldt klassiske historiografis forskningsstrategi med dens fokusering på biografiske og videnskabsinterne faktorer; samt den hermed forbundne opfattelse af den videnskabshistoriske udvikling som en kumulativ, kontinuerlig og fremadskridende proces. Man har ikke uden grund talt om »traditionsopgør« som en passende fællesnævner for periodens historiografiske aktivitet.²

For det tredje foreslår flere af periodens fremstillinger nye helhedsbetragtninger som alternativer til de »traditionelle«. Det drejer sig om et nyt videnskabsideal,³ om forsøg på etablering af historiografien som et selvstændigt forskningsområde med egne analyseredskaber og forskningsstrategier samt om en anderledes opfattelse eller fortolkning af dansk historieforsknings udviklingshistorie.

Det centrale spørgsmål for den forhåndenværende redegørelse er, hvorvidt man med rimelighed kan tale om, at der i perioden etableres en (ny?) historiografisk forskningstradition i paradigmatisk forstand, dvs. om der er fundamentale forskelle mellem den historiografiske aktivitet før og under den her behandlede periode.

Besvarelsen af dette spørgsmål er naturligvis afhængig af, hvad man forstår ved en forskningstradition, og hvordan man definerer begrebet paradigme.

Det er almindeligt accepteret, at der herhjemme – også før den her behandlede periode – er givet udtryk for både interesse og forståelse for

Det afsluttende bind af Gyldendals Danmarks Historie, der netop er helliget historiografien, har (måske bevidst) undgået en samlet stillingtagen til periodens historiografiske forskning og debat. (Se forordet til Søren Mørch (red.): *Historiens historie*; i: Gyldendals Danmarks Historie, bd. 10. København 1992). Carsten Due-Nielsen har pointeret, at Historisk Tidsskrifts »mest øjnefaldende indsats« i den her behandlede periode foregik på det historiografiske, teoretiske og metodiske område, men som han samtidig slår fast: Den satte sig ikke mange spor i 1980'erne og 1990'erne, »måske fordi en del af emnerne nu opfattes som uddebatteret, måske fordi de ikke længere føles så væsentlige«. Carsten Due-Nielsen: *Historisk Tidsskrift på Ladewigs tid*; i: Carsten Due-Nielsen et al. (red.): *Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*. Odense 1994, s. 314.

² Floto: De seneste års danske historiografiske debat, i: *Scandia* bd. 47 (1981) s. 245.

³ Diskussionen om grundlaget for den klassisk-historiske metode er grundigt behandlet ud fra en kritisk synsvinkel af eksempelvis I. Skovgaard-Petersen: *Kritik af den klassiske metodelære*, i: *Studier i historisk metode*. Oslo 1972, s. 9-23; Bernard Eric Jensen: *Et bidrag til revision af metodelærens grundlag*, i: HT 76 s. 113-148; Henrik S. Nissen: *Slutning fra virkelighed*. Træk af den historisk-metodiske debat i Norden i 1960'erne og 1970'erne, i: HT 81 s. 358ff, men dette emne har i længere tid optaget faghistorikere, og er som sådan ikke noget specielt karakteristisk for denne periode.

historiografiske emner,⁴ men det er diskutabelt, om man kan regne de tidligere bidrag under ét og betegne dem som repræsentanter for én og samme historiografiske fagtradition. En af den her behandlede periodes mest centrale historiografiske skribenter, Jens Chr. Manniche, identificerer faktisk to hovedretninger inden for dansk historiografi: En »kontinuitetstradition« der var formuleret af Johannes Steenstrup og videreført af Ellen Jørgensen; og en »brudtradition« der var fremsat af selveste Kr. Erslev i den såkaldte rektortale,⁵ som dog endnu ikke havde vundet større indpas (vel underforstået: før fremlæggelsen af Manniches eget hovedværk).

Modsat hævder Kristof K. Kristiansen og Jens Rahbek Rasmussen, at dansk historiografi frem til den her behandlede periode stort set er synonymt med Ellen Jørgensens fremstilling af »Historiens Studium i Danmark«.⁶ Heri nævner hun både de interne og de eksterne videnskabssociologiske faktoreres indflydelse på historieforskningens udvikling, men fremhæver de logisk-empiriske elementer som afgørende for forskningsprocessen og dens udvikling. Med hendes egne ord binder studiet af fortiden historikeren, og det skaber en fast tradition. Derfor forløber den historie-videnskabelige udvikling som en kontinuerlig, fremadskridende bevægelse – uden egentlige brud med den forudgående periodes forskning.⁷ Denne opfattelse står i høj grad for noget, historiograferne i den her behandlede periode ofte vender sig kritisk imod.

Periodens ekstraordinære historiografiske aktivitet kan således ses i lyset af en voksende opmærksomhed på behovet for at supplere og korrigere den tidligere forskningsmæssige behandling af dansk historieforskningens udviklingshistorie.

Der er dog også perspektiv i at se periodens aktivitet på baggrund af andre forhold. Videnskabssociologisk er der grund til at hæfte sig ved de i perioden ændrede institutionelle og samfundsmæssige vilkår for ud-

⁴ Johannes Steenstrup: *Historieskrivningen i det nittende århundrede*. København 1889; Ellen Jørgensen: *Historieforskningen og historieskrivningen i Danmark indtil år 1800*. København 1931; og: *Historiens studium i Danmark i det 19. århundrede*. København 1943; C.O. Bøggild-Andersen: »Historisk Tidsskrift« gennem hundrede år, i: HT 10. rk. V, s. 64-155; Knud Fabricius: *Gennembruddet i dansk historieforskning og historieskrivning i 1870'erne og 1880'erne*, i: HT 10. rk. V, s. 385-411; Lorenz Rerup: A.D. Jørgensen. København 1965.

⁵ Manniche, Jens Chr.: *Den radikale historikertradition*. Århus 1980, s. 10f. Erslev, Kr.: *Vort slægtleds arbejde i dansk historie*, i: *Tilskueren* 1911.

⁶ Kristiansen og Rahbek Rasmussen: *Arup og de andre*, i: *Fortid og Nutid* XXVII,2 (1977), s. 233.

⁷ Jørgensen, Ellen: *Historiens studium i Danmark i det 19. århundrede*. København 1943 (1964), s. 7.

øvelse af historisk forskning i Danmark. Videnskabsteoretisk kan man ikke komme uden om betydningen af det kuhnske paradigmebegrebs lancering i 1962 og den efterfølgende internationale debat, der toppede i slutningen af 1970'erne.⁸

En videnskabshistorisk redegørelse for periodens historiografiske forskning og debat kan derfor med fordel inddrage både den forskningsmæssige situation for dansk historiografi, de videnskabssociologiske forhold og de videnskabsteoretiske strømninger før og under den her behandlede periode – og betragte disse faktorer som elementer i et indbyrdes vekselspil.

Foreliggende redegørelse har som sagt et mere begrænset hovedsigte, nemlig at undersøge indholdet af periodens historiografiske aktivitet, dens udvikling inden for den anførte periode, samt at vurdere denne aktivitet i forhold til tidligere perioders dansk historiografisk forskning og debat – og ikke primært at forklare den forskningsmæssige udvikling. Diskussionen om indholdet i paradigmebegrebet; dets relevans for beskrivelsen af den historiske forskningsproces; samt dets anvendelse til og konsekvenser for undersøgelsen af dansk historieforskningens udviklingshistorie er derfor essentiel for foreliggende oversigtsarbejde.

I det følgende gives en introducerende redegørelse for den videnskabsteoretiske og videnskabshistoriske nytænkning, der ligger i det kuhnske videnskabsbegreb, og derpå gennemgås de forskellige forsøg på at tilpasse dette til dansk historiografisk forskning. Det sker først med udgangspunkt i sådanne historiografiske bidrag, som overvejende har det principielle sigte at introducere nye historiografiske forskningsmetoder; senere i sådanne bidrag, der lægger vægt på at trænge dybt ned i den videnskabshistoriske udvikling. Ud fra dette skal der sluttelig tages stilling til fremstillingens hovedspørgsmål: Hvorvidt der i perioden etableredes en ny dansk historiografisk forskningstradition.

⁸ Paradigmebegrebets centrale placering i den videnskabsteoretiske og videnskabshistoriske debat fremgår blandt andet af diskussionen mellem tilhængere og modstandere af Kuhns videnskabsideal i: Schilpp, Paul A. (ed.): *The Philosophy of Karl Popper*, La Salle 1974, hvor Kuhns teorier optager en forholdsmæssig stor plads.

PARADIGMETEORIEN OG DANSK HISTORIOGRAFISK FORSKNING

Den kuhnske videnskabsopfattelse

Det var under indtryk af sine erfaringer som fysiker i et amerikansk universitetsmiljø, at Thomas S. Kuhn (f. 1922) tidligt blev interesseret i videnskabshistoriske emner og problemstillinger. I 1957 forelå hans første videnskabshistoriske fremstilling, *The Copernican Revolution*, der behandler overgangen fra ét verdensbillede til et andet. I internationalt perspektiv er hans gennembrudsværk dog den mere teoretisk anlagte bog, *The Structure of Scientific Revolutions*. Denne klassiker udkom i 1962 og som stærkt revideret 2. udgave i 1970, der i vid udstrækning tager højde for kritikken mod 1. udgaven. Kuhns senere afhandlinger er samlet i *The Essential Tension* fra 1977.⁹

Kuhns videnskabshistoriske studier vender sig kritisk imod det klassiske videnskabsbillede, som præsenterer videnskabelig forskning som noget, der udøves af objektivitetssøgende enkeltindivider efter logisk uangribelige, empiriske metoder og regelsæt. Samtidig stiller han sig tvivlende over for den kumulative videnskabshistoriske grundopfattelse, som går ud på, at videnskaben siden sit gennembrud har ophobet den ene sikre kendsgerning efter den anden og derved har været i stand til at opstille stedse mere generelle teorier om virkeligheden. Ifølge denne opfattelse har videnskaben i voksende grad formået at frigøre sig fra fordomme og nærmet sig den fuldkomne sandhedserkendelse.¹⁰

I sin kritik af denne erkendelsesteoretiske optimisme tager Kuhn udgangspunkt i den antagelse, at det er umuligt at opstille objektive kriterier for, hvad der er sand videnskabelig erkendelse. Som grundlag for vurderingen af videnskabelige udsagns gyldighed afviser han ikke blot – således som Karl R. Popper (1902-94) gør det – de logiske empiristers vedholdenhed over for induktionsprincippet og verificerbarhedskriteriet, men også den kritiske rationalismes falsificerbarhedskriterium.

⁹ Der findes en dansk oversættelse af *The Structure of the Scientific Revolutions* fra 1973 under titlen: *Videnskabernes Revolution*, men oversættelsen er sket efter den stærkt reviderede 2. udgave!

¹⁰ Kuhn, Thomas S.: *The Structure of the Scientific Revolutions*, Chicago 1970 (2. udg.) s. 2. Flor, Jan Riis: *Udviklingen gennem revolution*, i: Lübcke, Poul (ed.): *Vor tids filosofi*. Videnskab og sprog. København 1982, s. 171ff.

Det almindelige eller klassiske sandhedsbegreb kræver af et sandt udsagn, at det skal være i overensstemmelse med virkeligheden. Denne tilsyneladende banale forudsætning indeholder et erkendelsesteoretisk grundproblem: Da man aldrig med fuld sikkerhed kan vide, om man erkender virkeligheden, befinder sandheden sig i en platonisk, ikke-verificerbar eller ikke-falsificerbar idéverden. Det klassiske sandhedsbegreb er derfor efter en positivistisk opfattelse et meningsløst begreb.

I stedet for at beskæftige sig med, hvilke regelsæt forskningen skal følge for at være i overensstemmelse med de erkendelsesteoretiske grundprincipper, mener Kuhn, at det er mere frugtbart at undersøge den forskningsmæssige praksis. Her tager han udgangspunkt i de interne sociologiske faktorerets betydning.¹¹

Hovedbegreberne i Kuhns videnskabshistoriske analyseapparat er det videnskabelige samfund og paradigmet. Disse to begreber er uadskilleligt forbundne. Forudsætningen for eksistensen af et videnskabeligt samfund er, at dets medlemmer har noget at være fælles om; noget der binder dem sammen. Omvendt kan man først tale om et paradigme, når dette opretholdes af et videnskabeligt samfund som standard for dets medlemmer. Paradigmet skal på den ene side være tilstrækkeligt enestående til, at medlemmerne afstår fra at deltage i konkurrerende former for videnskabelig aktivitet, og på den anden side indeholde så mange løse ender, at medlemmerne har rigeligt af problemer at arbejde med.

Paradigmet er mere end blot en teori. Som fremhævet i Kuhns senere værker må det udover teoretiske overvejelser og standpunkter indeholde standardeksempler på konkrete problemløsninger. Ved at have disse som fælles forbilleder undgår medlemmerne endeløse diskussioner om fundamentet for deres forskning. Der hersker stort set enighed om, hvilke problemer, det er værd at beskæftige sig med; hvordan problemerne skal løses; og inden for hvilke rammer svarene kommer til at ligge. Medlemmerne af det videnskabelige samfund antager, at de med paradigmet som forbillede er i stand til at løse alle relevante forskningsproblemer, og at løsningerne findes inden for de rammer, paradigmet anviser. Fænomener, der *ikke* kan indpasses i paradigmets forklaringsmønster, de såkaldte anomalier, bliver som regel fortrængt – om ikke ligefrem overset. Paradigmet er immun over for falsifikationsforsøg.¹² Beskæftiger en forsker sig alligevel med anomalierne, er det derfor normalt ikke så meget paradigmets, som forskerens renommé, der står på spil.

Under særlige omstændigheder – som Kuhn ikke kommer nærmere ind på – vil nogle af det videnskabelige samfunds medlemmer alligevel blive opmærksomme på tilstedeværelsen af anomalierne og erkende dem som en trussel mod paradigmet. Under sådanne forhold kan det ske, at mange centrale medlemmer indstiller deres forskningsaktiviteter

¹¹ Dette har vakt uvilje hos visse videnskabsfilosoffer: Witt-Hansen, Johannes: Videnskabernes historie i det 20. århundrede. Filosofi. København 1985, s. 304-307.

¹² Kuhns afvisning af falsifikationsprincippetets betydning for vurderingen af et udsagns logiske gyldighed var en naturlig fortsættelse af Poppers tilsvarende afvisning af verifikationsprincippet.

inden for paradigmets rammer og i stedet giver sig i lag med at løse problemerne med anomalierne. Der er i så fald opstået en krisesituation.

Beskæftigelsen med anomalierne sker gennem filosofisk prægede analyser af de fundamentale erkendelsesteoretiske og videnskabsmetodiske begreber. Med henblik på at vinde tilhængere forsøger man at opstille mere eller mindre spekulative teorier og grundopfattelser. Derigennem skabes grundlag for at etablere et nyt paradigme. Lykkes det, er der sket en videnskabelig revolution eller et paradigmeskift.

Som et illustrativt eksempel på et paradigmeskift nævnes ofte Albert Einsteins opgør med den traditionelle opfattelse af rum og tid. Under arbejdet med nogle problemer inden for rammerne af den klassiske fysik stødte Einstein gentagne gange på anomalier. Han fandt frem til, at vanskelighederne kun kunne overvindes ved at opgive den gængse opfattelse af rum og tid som uforanderlige størrelser. Einstein opgav den newtonske fysik til fordel for relativitetsteorien.¹³ Arbejdet med anomalierne kan naturligvis også ende med, at man vender tilbage til normalvidenskabelig forskningspraksis inden for det gamle paradigmes rammer.

Den generelle kritik af Kuhns videnskabsopfattelse

Den kuhnske videnskabsopfattelse var således en kritisk afstandtagen fra fundamentale elementer i den traditionelle videnskabsopfattelse – både med hensyn til videnskabsidealet, det videnskabshistoriske syn og den metodiske indfaldsvinkel på det videnskabshistoriske emne. Fra etableret hold blev lanceringen af det kuhnske videnskabsbillede da også mødt med en tilsvarende stor skepsis – og med god grund:

For det første har man stillet sig tvivlende over for påstanden om den fundamentale forskel mellem normalvidenskabelig og ekstraordinær videnskabelig forskningspraksis. Det gør det vanskeligt klart at definere og identificere et paradigme. I forsøget på at imødegå denne kritik har Kuhn fremhævet betydningen af den side af paradigmebegrebet, der har at gøre med standardeksemplet.

For det andet har man savnet en forklaring på, hvordan et paradigmeskift kan finde sted, når medlemmerne af det videnskabelige miljø (i følge Kuhn) nærmest er tilbøjelige til at betragte anomalierne som uvedkommende baggrundsstøj, der forstyrrer normalvidenskabens symfoniske musik. Det er vanskeligt at opdage anomalierne, når det er

¹³ Beskrivelsen her er en kort gennemgang af Einsteins egen redegørelse for opdagelsesprocessen. En mere dækkende fremstilling ses i Schilpp, Paul A. (ed.): *Albert Einstein: Philosopher – Scientist*. Evanston 1949, s. 44ff.

paradigmet selv, som fastsætter standarder mht. de problemstillinger, forskningsstrategier og metoder, der skal anvendes. Man må derfor – modsat Kuhn – forudsætte, at medlemmerne af det videnskabelige samfund arbejder ud fra mere end blot ét paradigme, da der ellers ikke vil kunne forekomme noget paradigmebrud.

For det tredje er den kuhnske paradigmatheori blevet kritiseret for sin påstand om, at endog successive paradigmer er mere eller mindre usammenlignelige og har alvorlige vanskeligheder med at kommunikere med hinanden. Det gør det endnu vanskeligere at forklare et paradigmeskift.

For det fjerde har det vakt bekymring, at Kuhns videnskabsbillede er ganske anderledes end det traditionelle: I en periode med normalvidenskabelig forskningspraksis vil medlemmerne af det videnskabelige samfund automatisk opfatte den forskningsmæssige situation som værende bedre end tidligere. Ifølge Kuhn er det derimod meningsløst at tale om egentlige erkendelsesfremskridt i forbindelse med paradigmeskift.¹⁴ I sin yderste konsekvens må paradigmatheorien derfor klassificeres som repræsentant for den erkendelsesteoretiske relativisme.¹⁵ Dette videnskabssyn stemmer imidlertid ikke overens med den almindelige opfattelse af videnskabernes udviklingshistorie, og det har medvirket til en skepsis over for paradigmatheoriens anvendelighed til at beskrive den videnskabshistoriske udvikling og i hvert fald den naturvidenskabelige forskningsproces. Kuhn erkender selv, at han kun repræsenterer et mindretal blandt videnskabsteoretikere og videnskabshistorikere.¹⁶

¹⁴ Det afgørende punkt er, hvorledes valget mellem alternative paradigmer foregår, hvilket igen berører spørgsmålet, om videnskabelig forskning overhovedet – til forskel fra for eksempel kunstnerisk aktivitet – kan siges at gøre egentlige fremskridt i retning af større sandhedserkendelse.

Det er ikke mindst det sidste punkt, der har været genstand for den heftige diskussion mellem tilhængere og modstandere af paradigmatheorien. Ganske vist vil valget af paradigme i det konkrete tilfælde være forbundet med evnen til at løse problemerne med de anomalier, der erkendes i valgøjeblikket, men når alt kommer til alt er denne evne ikke tilstrækkelig garanti for, hvilket paradigme der på længere sigt vil vise sig at være det objektivt bedste. Der findes hverken et overordnet paradigme eller objektive kriterier, man kan vælge ud fra. Afgørelsen må derfor træffes af det videnskabelige samfund ud fra dets aktuelle paradigme.

¹⁵ Så vidt jeg kan se, er Kuhn ikke ganske klar på dette punkt. Begrebet erkendelsesteoretisk relativisme kan dække over én af to grundholdninger: 1. En opfattelse, som går ud fra, at der overhovedet ikke findes nogen objektiv sandhed. (Popper, Karl: *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*. London 1963, s. 4). 2. Et synspunkt, der hævder, at udsagn kun kan vurderes i forhold til en bestemt sammenhæng, fordi den objektive sandhed nok findes, men aldrig vil kunne erkendes. Hvis Kuhns opfattelse skal betragtes som relativistisk, må det være i den sidstnævnte, mere moderate form.

¹⁶ Thomas S. Kuhn: *Logic of Discovery or Psychology of Research*, i: Schillp, Paul A. (ed.): *The Philosophy of Karl Popper*, La Salle 1974, s. 798ff.

Paradigmeteorien og dansk historiografisk forskning

Uanset om paradigmateteorien giver en dækkende beskrivelse af naturvidenskabernes forskningspraksis og udviklingshistorie eller ej, og selv om dens indfaldsvinkel til emnet først og fremmest er af sociologisk karakter, er det vigtigt at fastholde, at paradigmateteorien tager udgangspunkt i undersøgelse af naturvidenskaberne.¹⁷ Spørgsmålet om paradigmateteorien anvendelighed som inspirationsgrundlag og forskningsstrategi for historiografien må derfor være afhængig af, om det er relevant at undersøge udviklingen i naturvidenskaberne og sammenstille den med udviklingen i samfundsvidenskaberne og i historieforskningen, som vel at mærke efter Kuhns videnskabsbegreb befinder sig i en før-paradigmatisk fase.¹⁸ En tilpasning af paradigmateteorien forekommer under alle omstændigheder tiltrængt.

Paradigmateteorien er kommet til det danske historikermiljø ad mindst tre hovedveje – og med tre forskellige resultater til følge: En gruppe unge forskere og studerende under Søren Mørchs ledelse – den såkaldte Odense-gruppe – anvendte det kuhnske begrebsapparat i en stort set ubearbejdet form; E. Ladewig Petersen tog formelt udgangspunkt i en svensk tilpasning af paradigmateteorien; og Inga Floto lod sig inspirere af den tilpasning af paradigmateteorien til den amerikanske historiografiske forskning, der var foretaget af den amerikanske historiker, Gene Wise.

I årene 1972-74 blev der på Odense Universitet afholdt en kursusrække om dansk faghistorisk tradition og dens udviklingshistorie. Som resultat heraf udgav kursusrækkens deltagere en redegørelse for »Dansk historievidenskabs krise. En undersøgelse af dansk historievidenskabs tradition«. Som det fremgår af titlen, var hovedsigtet ikke at give en historiografisk fremstilling, men at finde baggrunden for historieforskningens »krise«. Efter gruppens opfattelse gav krisen sig udslag i en frygt for de store problemer, der følger af syntesefremstillinger, og den heraf afledte specialisering af den faghistoriske aktivitet.¹⁹

Analysen tog sit teoretiske og metodiske udgangspunkt i Kuhns paradigmateteorien. Forfatterne var opmærksomme på, at det kuhnske analyse-

¹⁷ At paradigmateteorien kan forekomme mere relevant for en undersøgelse af samfundsvidenskaberne er for så vidt underordnet, da dette ikke er tilsigtet og i så fald kan bero på en tilfældighed.

¹⁸ Den førende internationale historiograf, G.G. Iggers kommer til samme resultat. Iggers, G.G.: *Moderne historievidenskab*, København 1980, s. 134.

¹⁹ Eriksen, Hanne m.fl.: *Dansk historievidenskabs krise. En undersøgelse af dansk historievidenskabs tradition*. Odense 1976, s. 2f og s. 6ff.

apparat og dets forskningsstrategi fokuserer på de interne videnskabs-sociologiske forklaringsfaktorer, som først med professionaliseringen omkring århundredeskiftet kunne få afgørende betydning. Ikke desto mindre anvendte de paradigmateteorien, og det ud fra forventningen om, at paradigmateteorien kunne bidrage til at påpege hidtil oversete sider af dansk historieforskningens udviklingshistorie og flytte hovedinteressen i dansk historiografi fra de biografiske til de sociologiske elementer.²⁰

Den konkrete historiografiske analyse drejede sig om de to successive paradigmer, det såkaldte 1800-paradigme og 1880-paradigmet. Karakteristisk for 1800-paradigmet var fremhævelsen af det individuelle moment, den organiske udviklingstanke og dannelsesidealet. Ved paradigmateskiftet omkring 1880 blev de individuelle aspekter nedtonet, den organiske udviklingstanke blev afløst af fremskridtstanken, og dannelsesidealet blev erstattet af specialisten som forbillede. Derimod var kildekritikken, som ellers altid bliver fremhævet som det væsentligste for det erslevske paradigme, ikke noget afgørende nyt. Det var C. Paludan-Müller, som introducerede den kildekritiske metode for Danmark. Erslevs rolle var begrænset til at gøre kildekritikken til fagets centrale disciplin. Hovedanmelderne af Odense-gruppens redegørelse frygtede, at en for bogstavelig udnyttelse af paradigmateteorien hovedteser kunne føre historiografien på afveje. Ved som Kuhn at fokusere på de interne videnskabssociologiske faktorer betydning kom man let til at overse det omgivende samfunds betydning for den forskningsmæssige udvikling.

Desuden var de betænkelige ved Kuhns påstand om, at successive paradigmer ikke kan kommunikere med hinanden. Hvis der ikke findes neutrale elementer i det gamle paradigme, der kan overføres til det nye paradigme, er det vanskeligt at forklare overgangen fra det ene til det andet. Den historiografiske analyse bliver let statisk.

Anmelderne betragtede det også som en elementær kildekritisk svaghed, at forfatterne næsten udelukkende benytter de analyserede forfatteres teoretiske og metodiske selvforståelse, selv om den ofte ligger langt fra deres praksis.²¹

Birgitta Odén anvendte også paradigmateteorien og dens analyseredskaber som udgangspunkt for sine undersøgelser af svensk historieforskningens udvikling. Hendes paradigmebegreb var ikke direkte adopteret fra Kuhn, men var en tilpasset version hentet fra Håkon Törnbohm. Han opererede med fem analyseredskaber: Videnskabsidealet, videnskabsopfattelsen, verdensbilledet, den etiske opfattelse samt den æstetiske op-

²⁰ Ibid. s. 10ff.

²¹ Kristiansen og Rahbek Rasmussen: Arup og de andre, i: Fortid og Nutid XXVII,2 (1977), s. 235ff.

fattelse. Odén gjorde dog kun brug af de to første begreber, som i overvejende grad er forbundet med videnskabsinterne forhold, mens de ikke-anvendte faktorer hovedsageligt har at gøre med de eksterne videnskabssociologiske elementer. I sin historiografiske monografi fra 1975, Lauritz Weibull och Forskarsamhället, inddrog hun da også først og fremmest de videnskabsinterne forklaringsfaktorer. Herved betragtede hun mere eller mindre det historisk-videnskabelige samfund som isoleret fra det øvrige samfund.²²

Det var Odéns paradigmebegreb, som E. Ladewig Petersen i store træk formelt tilsluttede sig i sin analyse fra 1978. Han forsøgte ikke at redegøre for sin anvendelse af paradigmebegrebet. Han præsenterede i stedet to analyseredskaber: historiesynet og videnskabssynet. Historiesynet defineredes som historikerens standpunkt til spørgsmålet om hvilke kræfter, der er afgørende for det historiske forløb, og historikerens opfattelse af det historiske udviklingsmønster. Videnskabssynet hævdedes anvendt på samme måde som af Rolf Torstendahl i disputatsen, Källkritik och Vetenskapssyn i Svensk Historisk Forskning 1820-1920, med de modifikationer, som Ottar Dahl har fremført i sin anmeldelse heraf.²³

Torstendahls disputats var fra 1964, altså før det kuhnske paradigmebegreb var almindelig kendt i de skandinaviske lande. Jens Henrik Tiemroth har da også påpeget, at Ladewig Petersen ikke gjorde brug af de analyseredskaber, som paradigmateteorien i sig selv lægger op til. Det påvises også, at Ladewig Petersen ikke konsekvent adskilte de to analyseredskaber. Det ses tydeligt i forbindelse med analysen af forskellen mellem videnskabssynet hos henholdsvis Erslev og Arup, hvor deres kildesyn rubriceredes under historiesynet, mens kildesynet under sammenstilling af Arup, Aage Friis og Knud Fabricius placeredes under videnskabssynet.

Denne manglende konsekvens i anvendelsen af analyseredskaber ændrer ikke den historiografiske analyses høje kvalitet, og man må fastholde, at Ladewig Petersen var stærkt påvirket af paradigmateteorien videnskabshistoriske grundsyn: At forskningsudviklingen foregår som en veksel mellem kontinuitet og brudsituationer.²⁴

Paradigmateteorien tredje vej til dansk historiografisk forskning og

²² Manniche, Jens Chr.: (anm.): B.Oden: Lauritz Weibull och Forskarsamhället, i: HT 77, s. 185-193.

²³ Ladewig Petersen, E.: Omkring Erik Arup. Struktur og grænser i moderne dansk historieforskning (ca. 1885-1955), i: HT 78, s. 139 note 4.

²⁴ Tiemroth, Jens Henrik: Fra Kr. Erslev til Niels Steensgaard, i: Fortid og Nutid XXVIII, 1 (1979), s. 15f.

debat var formidlet af Inga Floto. Uden i forvejen at have stiftet bekendtskab med Odense-gruppens og Odéns historiografiske aktivitet²⁵ introducerede hun i december 1975 sit paradigmebegreb.²⁶ Hun var stærkt inspireret af den amerikanske historiker, Gene Wise, og hans hovedværk, *American Historical Explanations*, som var præget af Kuhns paradigmateteorien, men som i en særlig tilpasset form tog hensyn til historiografiske analyser. Ved at tage det metodiske udgangspunkt i et værks eller et helt forfatterskabs forklaringsmønstre, og ikke udelukkende i dets kildeanalyser, havde Wise brudt med den traditionelle historiografiske metode.

Hovedtanken er, at enhver historiker er præget af sin samtid og virker i et bestemt forskningsmiljø, som tilsammen bestemmer den forklaringsform og afgrænser det erkendelsesbur,²⁷ historikeren arbejder indenfor. Så længe der forskes inden for disse rammer, taler man om normalvidenskabelig aktivitet. Historikerens forventninger til og erkendelse af virkeligheden stemmer overens. På et givet tidspunkt vil nogle forskere finde den fremherskende forklaringsform utilstrækkelig. Derved kan der opstå et bevidsthedsskred, og et paradigmeskift bliver en nærliggende mulighed.

Wise anbefalede, at historiografen begynder sit undersøgelsesarbejde med i materialet at finde sådanne steder, som viser brudsituationer, hvor forfatterens »experience and explanation go in separate ways«, hvor forfatterens »mind may tell him one thing, but his eyes see another«; altså dér, hvor selvforståelsen og erkendelsen af virkeligheden ikke længere stemmer overens. Det er nemlig dér, forklaringsformens eller paradigmet grundlæggende værdier blotlægges.

Wise fremhævede, at historikeren i særlig grad er præget af den samfundsmæssige udvikling, og at forklaringsformernes grundlæggende værdier derfor kan findes i samtidens kulturelle debat. Det er på den baggrund, at Wise identificerede og beskrev tre forklaringsformer i amerikansk historieforskning i det 20. århundrede, nemlig: den progressive forklaringsform, den holdningskomplekse forklaringsform og New Left forklaringsformen.

²⁵ Inga Floto har fortalt mig, at hun forud for sit indlæg i debatten hverken havde stiftet bekendtskab med Odense-gruppens arbejde eller med Birgitta Odéns tidsskriftsartikler om paradigmebegrebet.

²⁶ Floto, I.: 60-ernes dilemma. Noget om at skrive historie, i: *Fortid og Nutid* XXVI,3 (1976), s 379ff.

²⁷ Betegnelsen »erkendelsesbur« – såvel som andre af Flotos beskrivelser – kan uden humoristisk sans give anledning til misforståelser. Forklaringsrammerne er netop i paradigmatisk forstand meget vide, det vil sige, at de ikke under normale forhold vil erkendes som noget ubehageligt eller begrænsende.

Den progressive forklaringsform dominerede til omkring 1940 og betragtede verden som værende i konstant fremgang med det amerikanske klassesamfund som den drivende kraft. Det var historikerens opgave at finde frem til denne virkelighed. Den holdningskomplekse forklaringsform var fremherskende i efterkrigsårene til begyndelsen af 1960'erne. Her talte man ikke om én virkelighed, men om perspektiver af tilværelsen; ikke om klasser, men om grupper. Her oplevedes verden som ugennemskuelig, og man interesserede sig derfor ikke for fakta, men for holdninger. New Left-forklaringsformen har siden 1960'erne spillet en fremtrædende rolle. Her begyndte virkelighedstroen igen at vinde indpas og konfliktelementer fremhævedes atter som noget positivt. Baggrunden for overgangen fra den ene forklaringsform til den anden ses i Anden Verdenskrig og i Vietnamkrigen, men også andre faktorer som generationskløften spillede ind.

Inga Floto så lignende udviklingstendenser mht. dansk historieforskning. Hun placerede Erik Arup i den progressive forklaringsform; Povl Bagge i den holdningskomplekse forklaringsform; og med visse forbehold Jens Engberg i New Left-forklaringsformen.²⁸

Det fremgår heraf, at både Odense-gruppen, Ladewig Petersen og Inga Floto i vid udstrækning tog afstand fra såvel den anekdotisk individuelle indfaldsvinkel på det historiografiske forskningsområde som fra det kumulative videnskabshistoriske grundsyn, der kendetegner den klassiske historiografiske fremstilling. Det fremgår ligeledes, at de alle henter inspiration fra Kuhns paradigmatteori, som i mere eller mindre tilpasset form overføres eller foreslås overført til dansk historiografisk forskning.

Men der var også betydelige forskelle. Først og fremmest provokerede det til indsigelser, at Inga Floto lagde så stor vægt på de eksterne videnskabssociologiske faktorer og deres indvirken på den historisk videnskabelige produktion. Det historiografiske makkerpar, Kristiansen og Rahbek Rasmussen, var indforstået med den kritiske afstandtagen fra det traditionelle videnskabsbillede og den klassiske historiografi, men de mente, at Inga Floto undervurderede de kontinuitetsskabende faktorer, der ligger i den faglige tradition og i de institutionelle rammer, som gør sig langt stærkere gældende for det danske faghistoriske miljø end for det amerikanske. Der var ikke taget højde for betydningen af det kildeskritiske gennembrud og professionaliseringen i Danmark.

Under alle omstændigheder måtte man regne med en vis træghed og dermed med en vis forsinkelse af påvirkningerne fra det pågældende

²⁸ Angående Jens Engberg: Se *ibid.* s. 388.

miljø – ikke mindst når de som i Inga Flotos redegørelse drejer sig om disputatser og andre større fremstillinger, som nødvendigvis må have en forholdsvis lang produktionstid.

Metodisk set fremførte Kristiansen og Rahbek Rasmussen endvidere, at det ikke er tilstrækkeligt blot at påvise holdningsændringer over for diverse filosofiske og samfundsmæssige spørgsmål. Et paradigmeskift i kuhnsk forstand indebærer fundamentale ændringer i opfattelsen af historieforskningens opgaver og metoder. Dette var ikke konstateret siden det erslevske paradigmes gennembrud, hævdede de. Tværtimod var der påvist kontinuitet mht. videnskabsteori, metode og valg af problemstilling. Den forskningsmæssige debat blandt historikere var karakteristisk ved at handle mere om tilstrækkeligheden af tesers dokumentation end om tesers relevans og perspektiv. Forskningen var med andre ord mere kildestyret end problemstyret. Dette havde resulteret i den manglende produktion af faghistoriske synteser. Siden Arups Danmarks-historie havde denne opgave stort set været overladt til ikke-faghistorikere. Sammenfattende mente de, at der generelt var tale om en ufrugtbar kontinuitet.²⁹

Paradigmetankens storhed – og fald?

Kritikken af bestræbelserne på at tilpasse paradigmeteorien analyseredskaber til dansk historiografisk forskningspraksis standsede ikke for søgene på at videreudvikle disse redskaber. I 1978 forelå en offentliggjort udgave af en specialeafhandling af Jens Henrik Tiemroth, hvis historiografiske forfatterskab, Inga Floto – populært sagt – selv havde stået fadder til. Den drejede sig om et forsøg på strukturering af en tradition i dansk historieskrivning i det 20. århundrede og repræsenterede en stringent anvendelse af paradigmeteorien analyseredskaber til historiografiske undersøgelser.

Tiemroths analyseapparat består af tre syn: Videnskabssynet, historiesynet og virkelighedssynet. Videnskabssynet defineres som de kriterier, man anlægger, for at noget kan betragtes som historievindskabelig forskning. Det indbefatter både de teoretiske og metodiske grundsynspunkter, der skal begrænse vilkårligheden i forskningsaktiviteten. Historiesynet indbefatter de teorier om sammenhænge, der afgør hvilke emner og problemstillinger, som det er værd at beskæftige sig med. Herunder er opfattelsen af, hvad der er hoveddrivkræfterne bag den

²⁹ Kristiansen og Rahbek Rasmussen: Brud eller kontinuitet i dansk historievindskab, i: Fortid og Nutid XXVI,4 (1976), s.516-534.

historiske udvikling. Virkelighedssynet indeholder de alment menneskelige betragtninger angående samfundsforhold og etisk/æstetiske spørgsmål samt sådanne erkendelsesteoretiske problemstillinger, der vedrører begreberne sandhed og objektivitet.³⁰

Disse tre syn udgør tilsammen paradigmet. Tiemroth fremhævede, at et fuldbyrdet paradigmeskift forudsætter fundamentale ændringer af alle tre syn. Som konsekvens heraf kom han i sin undersøgelse af historieforskningens udvikling i Danmark til det meget overraskende resultat, at Erslev, hans generation og elever ganske vist formåede at bryde med 1800-paradigmet, men ikke at frembringe den syntesefremstilling, der bekræfter afgørende ændringer med hensyn til alle tre syn og dermed fuldbyrdelsen af et paradigmeskift. På trods af samtidens voldsomme faghistoriske kritik af Arups Danmarkshistorie betragtede Tiemroth netop dette værk som fuldbyrdelsen af det erslevske paradigme.³¹

Tiemroths specialeafhandling, dens offentliggørelse i let bearbejdet form og hans supplerende artikel om samme emne kan siges at udgøre kulminationen af paradigmeteoriens anvendelse i dansk historiografisk forskning.³²

Endnu i 1980 fremlagde Jørgen Schoubye en redegørelse for paradigmebegrebet, men først og fremmest med et videnskabsteoretisk sigte.³³

Kritikken af paradigmebegrebets anvendelse i historiografiske arbejder var ikke uden betydning. Det fremgår tydeligst af den holdningsændring til paradigmebegrebet, der kan iagttages i Inga Flotos historiografiske forfatterskab.³⁴ Allerede i Inga Flotos introduktion af paradigmebegrebet tog hun visse forbehold over for dets anvendelighed i historiografisk forskning. I sin redegørelse for den forskningsmæssige udvikling og dens periodisering lagde hun – modsat Kuhn – overordnet-

³⁰ Tiemroths analysebegreber, videnskabssynet, historiesyn og virkelighedssynet behandles indgående i hans offentliggjorte specialeafhandling: Erslev – Arup – Christensen. Et forsøg på strukturering af en tradition i dansk historieskrivning i det 20. århundrede, København 1978, s. 78-88. Se også hans artikel: Fra Kr. Erslev til Niels Steensgaard, i: Fortid og Nutid XXVIII (1979), s. 17.

³¹ Ibid. s. 27f.

³² Generelt var anmeldelser og omtalen af Tiemroths historiografiske arbejder overvejende positive over for analysen, men forbeholdende med hensyn til de præmisser, den byggede på. Skovgaard-Petersen, I. (anm.): J.H. Tiemroth: Erslev – Arup – Christensen, i: HT 80, s. 222-225. Se også Steensgaard, Niels: Strukturhistorie, samfundshistorie og historisk funktionalisme, i: HT 80, s. 82-100 (især s. 93-96).

³³ Schoubye, Jørgen: Historievidenskab og historiografi, i: HT 80, s. 355-405.

³⁴ Inga Flotos historiografiske forfatterskab er bemærkelsesværdigt, blandt andet, fordi det dækker og beskriver den historiografiske aktivitet før, under og næsten efter den her behandlede periode. Hun er den kompetente pioner og følsomme vejviser, mens de fleste andre af periodens historiografiske aktører blot »opræder« en enkelt gang eller to, og som regel uden at vise nogen form for holdningsændring.

lig stor vægt på de eksterne videnskabssociologiske forklaringsfaktorer. Hun anvendte da heller ikke betegnelsen paradigme, men derimod det mere uforpligtende begreb, forklaringsform. Hun tog desuden afstand fra Kuhns påstand om, at tilhængere af successive paradigmer ikke kan kommunikere med hinanden, i hvert fald når det drejer sig om paradigmer med det indhold, hun tillagde dem. Den introducerende artikel om paradigmateteorien afsluttedes netop med de tankevækkende bemærkninger: »Tilbage er kun et eneste spørgsmål: Er det nødvendigt at sætte en væsentlig indsigt over styr for at erhverve en anden«?³⁵ Det mente hun ikke, og dermed tog hun afstand fra noget centralt i Kuhns paradigmateteorien. For Inga Floto var det afgørende, om paradigmateteorien var en frugtbar teoretisk og metodisk indfaldsvinkel til det historiografiske studium, og ikke nødvendigvis, om den gav det korrekte videnskabsbillede.

Efterhånden som det viste sig, at paradigmateteorien kunne anvendes på mange måder med vidt forskellige konsekvenser for periodiseringen af den historieforskningens udvikling, begyndte Inga Floto at tage yderligere afstand fra paradigmebegrebets anvendelighed. I sin artikel om Arup skrev hun, at når man betragtede de mange anvendelser af dette begreb, kunne man nok »få sin tvivl om paradigmebegrebets anvendelighed overhovedet...«.³⁶ Så langt var hun dog på daværende tidspunkt ikke parat til at gå, men det var hun så i 1982. I et offentliggjort foredrag skrev hun: »Når paradigmatanken en *overgang* (min fremhævelse) forekom så mange danske historikere så tiltrækkende«.³⁷ I mellemtiden havde hun altså opgivet paradigmatanken som det analyseapparat, der skulle danne grundlag for en ny historiografisk forskningstradition. Dermed var en etablering af en ny historiografisk tradition dog ikke automatisk udelukket.

Sammenfatning: Fremskridtstanken eller paradigmateteorien

Der kan i periodens historiografiske forskning og debat konstateres en betydelig afstandtagen fra det traditionelle videnskabsbillede,

som opfatter forskning som aktivitet, der udøves efter strengt rationelle, empiriske metoder og regelsæt (e.g. induktionsprincippet) af objektivitets søgende enkeltindivider,

³⁵ Floto, I.: 60-ernes dilemma, i: Fortid og Nutid XXVI,3 (1976), s. 389.

³⁶ Floto, I.: Erik Arup og hans kritikere, i: HT 78 s. 382f.

³⁷ Floto, I.: De seneste års dansk historiografiske debat, i: Scandia 47 (1981), s. 246.

som antager, at den videnskabshistoriske udvikling foregår ved en kontinuerlig akkumulation af sikre kendsgerninger, hvorved der næsten automatisk er sikret fortsat erkendelsesmæssige fremskridt, og

som lægger vægt på at behandle individuelle fænomener og begivenheder frem for generelle og strukturelle forhold.

Denne beskæftigelse med filosofiske og erkendelsesteoretiske problemstillinger; denne koncentration om anomalier; og disse forskellige forsøg på at opstille alternativer til den klassiske videnskabsopfattelse og den traditionelle historiografiske forskningsstrategi er karakteristisk for periodens videnskabsteoretiske og videnskabshistoriske debat og samtidig kendetegnende for ekstraordinær videnskabelig forskningsaktivitet. Ifølge Kuhn er det tegn på, at et paradigmeskift kan være nært forestående.

Derimod kan der ikke konstateres fuld tilslutning til en ny videnskabs-historisk forskningsstrategi på basis af paradigmat teorien. Der er ikke tale om et fuldbyrdet historiografisk paradigmeskift i kuhnsk forstand, men muligvis nok om et brud med den traditionelle danske historiografi og om et tilløb til etablering af en ny historiografisk forskningspraksis på et andet grundlag, der på væsentlige områder adskiller sig fra den tidligere historiografi.

Dette skal belyses nærmere i det følgende.

PROFESSIONALISERINGEN OG PERIODISERINGEN

I det foregående afsnit er fremstillingen koncentreret om bidrag, som fortrinsvis sigtede mod teoretisk og metodisk fornyelse af historiografien. Periodens historiografiske produktion havde dog også et langt mindre eksistentielt sigte, og dens bestræbelser gik overvejende på at belyse den konkrete videnskabshistoriske udvikling; altså sådanne ændringer, som i den kuhnske terminologi naturligt hører hjemme under kategorien normalvidenskabelig forskningsaktivitet. Interessen var især rettet imod professionaliseringsbestræbelserne i forbindelse med etableringen af det erslevske paradigme og periodiseringen af den senere forskningsmæssige udvikling – med placeringen af Arup som det centrale diskussionsemne.

Det spørgsmål, der skal tages stilling til i det følgende er, om den historiografiske aktivitet på disse områder i væsentlig grad afveg fra den traditionelle historiografiske forskning.

Den faglige debat om professionaliseringen

Kr. Erslev betragtes – om nogen – som grundlæggeren af moderne dansk historieforskning, og hans lille klassiske håndbog fra 1911 om Historisk Teknik er fortsat udgangspunkt for historisk-teoretiske og metodiske diskussioner blandt fagfolk. I historiografisk sammenhæng kan dette værk ses som et instrument for den historiske forsknings selvlegitimering, fordi det præsenterede et nyt videnskabsyn. Ligesom det kritiske gennembrud bør værket ses som et led i den omfattende professionaliseringsproces, de fleste videnskaber gennemgik i slutningen af 1800-årene og i begyndelsen af 1900-årene, og som adskilte den enkelte videnskab fra dens nabovidenskaber.³⁸

I forbindelse med sin introduktion af paradigmebegrebet i 1976 havde Inga Floto fokuseret på de eksterne videnskabssociologiske forklaringselementer. Hun var derfor blevet kritiseret for at overse betydningen af professionaliseringen af historieforskningen. Muligvis som en reaktion fremlagde hun i 1978 en meget indgående analyse af udviklingen i videnskabsynet hos Erslev og senere danske historikere under den historisk-teoretisk orienterede titel: *Problematismen af objektivitet*. Hun sigtede på at vise, at Erslev selv var opmærksom på de erkendelsesteoretiske svagheder i sit tidligere opsatte videnskabsmetodiske forbillede, og at Erslevs værker fortsat havde en vis teoretisk og metodisk aktualitet.

Historisk Teknik har stor betydning for undersøgelsen og vurderingen af professionaliseringen. Den koncentrerede undersøgelse af dette værk var dog, som Inga Floto påpegede, ofte sket på bekostning af interessen for Erslevs manddomsværk fra 1911: »Historieskrivning. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Teori.«³⁹ En undersøgelse af dette værk var vigtig for at vise udviklingen i Erslevs videnskabsyn, fordi det kunne opfattes som en korrektion af Erslevs tidligere forfatterskab. På grundlag af Erslevs tidligere arbejder var Erslev-generationen og Erslevs elever netop i 1911 i færd med at opbygge et nyt paradigme til afløsning af 1800-paradigmet, som Erslev havde vendt sig kraftigt imod. Fortsættelsen af dette arbejde blev prioriteret.

I *Historieskrivning* skelnede Erslev skarpt mellem historieskrivning og historievidenskab. *Historieskrivning* opfattedes som tæt beslægtet

³⁸ Floto, I.: *Problematismen af objektivitet: Historieskrivning og den dokumentariske roman*, i: HT 78, s.113.

³⁹ *Ibid.* s. 114.

med skønlitteraturen og var derfor underlagt mindre strenge krav end historievidenskaben. Ved syntesen indgik ligeledes et skabelseselement, som var af ikke-objektiv natur. Dette havde generet Erslev. Skellet mellem historievidenskaben og historieskrivning skulle efter Inga Flotos opfattelse ses i denne sammenhæng. For at redde sit objektivitetsorienterede videnskabssyn lagde Erslev sig fast på dette skel.

Både faghistorisk aktivitet og skønlitterær foretagsomhed sigter mod at sige noget om virkeligheden, men som Inga Floto erkendte, bør der skelnes mellem disse to former for intellektuel beskæftigelse. Historisk arbejde udføres under et videnskabeligt ansvar, mens fiktionslitteraturen skrives under et kunstnerisk ansvar, hvor det æstetiske ofte vil være det afgørende. Desuden er der forskel i midler til at afdække virkeligheden.⁴⁰

Ikke desto mindre fandt Inga Floto, at et skarpt skel mellem historievidenskab og historieskrivning er uberettiget. Det afgørende er her, hvad man forstår ved historievidenskab. Erslev fremkom ikke med nogen klar definition, men understregede, at det er historieskrivningens opgave at *afbilde* virkeligheden; historievidenskabens at *forstå* virkeligheden. Det sidste skulle ske gennem påvisning af sammenhænge og lovmæssigheder. Her fulgte Erslev den næsten 10 år ældre Harald Høffding, samtidens store danske videnskabsteoretiker, hvis videnskabsideal gik ud på, at kunstneren overalt søger det individuelle, mens forskeren søger det, der er fælles for individuelle fænomener.

Povl Bagge betonedede, at Erslevs skelnen mellem historievidenskab og historieskrivning hvilede på et naturvidenskabeligt orienteret videnskabsideal, som burde have fået konsekvenser. For hvis man ville klassificere discipliner, hvis resultater i sidste instans kun har individuel gyldighed, som ikke-videnskabelige, måtte man opgive at kalde historieforskning for videnskab, lød Bagges ræsonnement. Alligevel arbejdede både Erslev og Bagge ud fra den forudsætning, at historie er en videnskab, og at historisk forskning består i at søge efter sandheden.⁴¹

Inga Floto mente, at Erslevs skrift, *Historieskrivning*, skal ses i sammenhæng med hans erfaringer fra arbejdet med Danmarks Riges Historie, men der er, som hun ligeledes anførte, også en anden mulig forklaring, som Poul Nørlund er opmærksom på. Han skriver, at »den skarpsindige metodiske teoretiker måtte være klar over, at kilderne, selv når de barberes for deres vildskud, ikke rummer den fulde sandhed om

⁴⁰ Ibid. s. 115.

⁴¹ Ibid. s. 118.

fortiden«. ⁴² Historieforskning er mere end kildekritik. Erslev fremførte da også, at kildekritikken blot er en teknisk iagttagelsesmåde. ⁴³

Efter Erslevs opfattelse har historikeren to adskilte opgaver, dels at frembringe objektive og sikre kendsgerninger, dels at sammenstille disse kendsgerninger til synteseorienterede fremstillinger. Det fremgik allerede i Grundsætninger for Historisk Kildekritik fra 1892, som var forløberen for Historisk Teknik. Erslev arbejdede videre med objektivitetsproblemet, og ved indførelsen af det funktionelle kildebegreb kom han frem til en delvis løsning. Det naturlige ville have været at indarbejde det subjektive element i begge trin af forskningsprocessen, men da det var Erslev magtpåliggende at opretholde forestillingen om objektivitet som en del af legitimeringsbestræbelserne over for andre forskningsgrene, disponerede han fortsat sin fremstilling i Historisk Teknik ud fra det materielle kildebegreb. Konsekvensen heraf er, at man får en objektiv kildeteknik, som fungerer uafhængigt af problemformuleringen, og man får en syntesedannelse, som er præget af det subjektive element.

Dette erslevske kildesyn fik succes i den forstand, at det blev det fremherskende. Men den todelte behandling og undersøgelse af kilderne afskar Erslev-generationen fra at forstå den intime sammenhæng mellem de spørgsmål, kilderne sættes overfor, og vurderingen af kilderne. Det fremkaldte Erslev-generationens synteseproblem. ⁴⁴

Som anført kan Erslevs videnskabsopfattelse formuleres som en stræben efter at forstå fortiden gennem påvisning af sammenhænge eller lovmæssigheder i naturvidenskabelig forstand. Denne opfattelse havde Erslev tilegnet sig så tidligt som i 1875. I en anmeldelse skrev han, at historievidenskaben i »streng forstand stræber efter at påvise den lovmæssige udvikling i menneskehedens levnedsløb, søger at finde underlovene, uden at ville fastholde historiens grundårsag og endemål«. ⁴⁵ På dette tidlige tidspunkt havde Erslev altså ingen vanskeligheder ved på det teoretiske plan at etablere synteser. Først senere kom de indre modsætninger i hans selvforståelse tydeligt frem, konkluderede Inga Floto.

Selv om Erslev anvendte sit videnskabsideal til at sondre mellem historievidenskab og historieskrivning og legitimere forskellen, kom han kun sjældent ind på dette emne. En eksplicit definition kom han aldrig med. Tilsyneladende placerede Erslev blot alle aspekter i den historiske

⁴² Ibid. s. 120.

⁴³ Om Erslevs samlede forfatterskab: Manniche, Jens Chr.: Den radikale historikertradition. Århus 1981. Dette værk indeholder et specielt afsnit om Erslevs 1900-skrifter (s.326ff).

⁴⁴ Floto, I.: Problematiseringen af objektiviteten: Historieskrivning og den dokumentariske roman, i: HT 78, s. 120.

⁴⁵ Ibid. s. 122.

forskningsproces, der ikke kan forklares ad logisk vej, som historieskrivning.

Inga Floto anførte, at den erslevske videnskabsopfattelse ikke i tilstrækkeligt omfang tager højde for historikerens praksis. Dette erfarede Erslev under arbejdet med Danmarks Riges Historie.⁴⁶ Han måtte erkende, at det var umuligt at skrive et større kronologisk afsnit af historien, som kunne honorere de krav, han stillede til historisk videnskabelig forskning. Han havde da to muligheder: Enten at tage sin videnskabelige selvforståelse op til revision og ændre den, eller at udskille historieskrivningen som noget væsensforskelligt fra historievidenskaben. Han valgte det sidste.

Det er vigtigt at notere sig, at Inga Floto i sin redegørelse for udviklingen af Erslevs videnskabsopfattelse anvendte den historiografiske forskningsstrategi, Wise anbefaler, idet hun fremhævede de steder i Erslevs forfatterskab, hvor hans videnskabelige selvforståelse og hans erkendelse af den forskningsmæssige virkelighed ikke stemte overens. Hun påviste, at Erslev var opmærksom på svaghederne i sit oprindelige kildesyn, og at han forsøgte at løse problemet ved at træffe et valg; et valg der vel at mærke ikke hvilede på objektive kriterier. Samtidig gør hun rede for, hvordan der fra Erslevs forfatterskab kunne udgå flere forskellige videnskabssyn.⁴⁷

Kildemæssigt havde Inga Flotos analyse af det erslevske videnskabssyn den svaghed, at den næsten udelukkende byggede på historikernes egne teoretiske udsagn, der afspejler deres videnskabelige selvforståelse. Hun analyserede ikke forskernes praksis. Det gjorde Manniche til gengæld meget ud af.

Manniches hovedværk fra 1981, *Den Radikale Historikertradition*, kan som så mange andre af periodens historiografiske arbejder betragtes som en oversigt og status over den forudgående historiografiske debat. Manniches værk er samtidig meget mere end det. Bogen var en metodisk-teoretisk meget bevidst historiografisk analyse og et af periodens mest interessante forsøg på at etablere historiografien som en historisk videnskabelig disciplin med egne forskningsstrategier og analyseredskaber.⁴⁸

⁴⁶ Ibid. s. 123.

⁴⁷ Heraf kommer, at Erslev er forbillede for både Aage Friis, Erik Arup og Povl Bagge, selv om de indbyrdes står for noget væsensforskelligt.

⁴⁸ Manniches hovedværk har fået en meget fin kritik: Floto, I.: *De seneste års dansk historiografiske debat*, i: *Scandia* 47 (1981), s. 249ff; Bent Egea Kristensen: *En bog om den radikale historietradition*, i: *Fortid og Nutid* XXXIX (1982) s. 456-470; og Harry Christensen: *Erslev, positivismen og syntesen*, i: *Historie, Jyske Samlinger* XV,4, s. 641ff.

Paradigmebegrebet blev diskuteret af Manniche, men han foretrak at anvende det mere uforpligtende traditionsbegreb, hvis indhold i fremstillingen alligevel i høj grad var præget af paradigmedebatten. Som Inga Floto så Manniche hovedsageligt den videnskabshistoriske udvikling som et resultat af et samspil mellem interne og eksterne videnskabs-sociologiske faktorer med hovedvægt på det eksterne – heraf titlen: *Den Radikale Tradition*. Det indebar, at der blev fokuseret på de politisk-ideologiske strømninger og ikke på det kildekritiske gennembrud; på historiesynet og ikke på videnskabssynet; og dermed på sammenhængen mellem videnskaben og det danske samfund. Der blev lagt mindre vægt på det faglige miljøes sociologiske betydning, og derved kommer man let til at undervurdere de rationel-empiriske faktoreres betydning for den forskningsmæssige udvikling.

Dette influerede naturligvis resultaterne af den historiografiske undersøgelse. Kildemæssigt fokuserede Manniche på historikerens praksis og ikke blot på hans videnskabshistoriske selvforståelse. Hvis undersøgelsen – sådan som Manniche havde til hensigt, og som bogens hovedtitel lagde op til⁴⁹ – skulle række ud over en enkelt historikers forfatterskab, skulle det teoretisk set give et mere indgående billede, men i praksis var det en næsten uoverkommelig opgave. Manniche undersøgte da også først og fremmest Erslevs forfatterskab og kom kun perifert ind på andre forfatterskaber.

Traditionelt har historieteoretikere og historiografer hæftet sig ved de videnskabsteoretiske hovedspørgsmål om den historiske kildekritik, objektivitetsbegrebet og syntesefremstillingen. Derved er kildekritikken fremstået som noget, der legitimerer, mens objektiviteten og syntesen er blevet betragtet som problemer i traditionens selvforståelse.⁵⁰

Manniche greb sagen anderledes an, fordi hans tilgang var mindre eksistentiel og mere videnskabshistorisk. Her var visse ligheder med Kuhns opgør med den traditionelle videnskabsteoretiske indfaldsvinkel til analysen af videnskabsopfattelsen,⁵¹ og det fik konsekvenser for analysearbejdet. Ved at undersøge Erslevs samlede forfatterskab og ikke bare de teoretiske skrifter, kom Manniche frem til, at Erslev ikke havde noget synteseproblem; at ideologi og videnskabsopfattelse, efter Erslevs me-

⁴⁹ Skønt undersøgelsen sigter på at analysere en hel tradition, indtager Erslev en dominerende placering i redegørelsen, mens andre forskerpersonligheder: Fridericia, Munch, Arup og Friis kun berøres perifert.

⁵⁰ Floto, I.: *De seneste års dansk historiografiske debat*, i: *Scandia* 47 (1981), s. 250.

⁵¹ Kuhns paradigmeteorien vendte i nogen grad den internationale interesse fra det videnskabs- og erkendelsesteoretiske til det videnskabshistoriske og sociologiske. Denne udvikling ses også i den danske debat, nemlig fra en næsten udelukkende koncentration om det teoretiske og metodiske til det historiografiske.

ning, var to sider af samme sag; og at sand videnskabelig metode var identisk med radikal politik – sådan som det også fremgår af Carstens Staurs analyse af udenrigsminister P. Munchs forfatterskab.⁵² Objektivitetsproblemet viste sig først i anden og tredje generation efter Erslev. Den første og til dels den anden generation var »i pagt med tiden«, fordi de repræsenterede tidens progressive tendenser, og fordi deres arbejde de facto virkede for at legitimere den økonomiske og politiske samfundsudvikling. Under sådanne forhold havde den erslevske tradition ingen syntese problemer. De problemer, som senere blev beskrevet, var simpelt hen ikke problemer, da Erslev-paradigmet brød igennem. Først senere i takt med de politiske sejre udtynnedes behovet for synteser, som legitimeringsredskab. Det skete i 1930'erne, da modsætningerne mellem ideologi og videnskabsopfattelse voksede. Manniches arbejde rehabiliterede med andre ord Erslev-generationen.

Manniches arbejde var samtidig et opgør med den periodisering, som Inga Floto og Tiemroth havde været talsmænd for. Hvis man accepterede Manniches konklusioner, var det indlysende, at Erslev-paradigmet ikke havde behov for en syntese som Arups Danmarkshistorie for at få et fuldbyrdet paradigmeskift.

Dette kom Inga Floto ikke direkte ind på i sin omtale af Manniches bog. Derimod afslørede hun, at Manniches fortolkninger rummede en del problemer. Han havde gjort meget for at forene de interne og eksterne videnskabssociologiske forklaringsfaktorer. Derved kom han til at ligge under for den erslevske traditions egen forklaringsmodel, idet den radikale syntese indeholder ideer om elementer, som leder udviklingen fremad og siden erstattes af nye elementer i pagt med fremskridtet. Dette tankemønster ses hos Manniche.³ Tydeligere kunne det ikke siges, at Manniche – efter Inga Flotos opfattelse – endnu befandt sig inden for de rammer, der var fastsat af Erslev-paradigmet. Manniches analyser åbnede for og inkorporerede en række af de nyeste tendenser i historiografien, men den bar også en del af fagets problemer videre. Det gjaldt hans anvendelse af traditionsbegrebet, der udelukkende koncentrerer sig om de intellektuelle aspekter af historikerens virksomhed. Ved at fokusere så stærkt på historikerens virke i det politiske samfund underspillede de bredere videnskabsinterne sociologiske aspekter, som netop paradigmatanken havde søgt at fremhæve. Inga Floto fastholdt, at kildekritikken spillede en væsentlig rolle for den erslevske traditions

⁵² Staur, Carsten: Den unge P. Munch. En studie i radikalismens idégrundlag, ca. 1895-1910, i: HT 80, s. 1-27.

⁵³ Floto, I.: De seneste års dansk historiografiske debat, i: Scandia 47 (1981), s. 251.

etableringsfase, hvor faget gennem professionaliseringsbestræbelser forsøgte at legitimere sig over for omverdenen. Denne udvikling havde betydning for rekrutteringen af historikere. Man tiltrak dem, der søgte at blive samvittighedsfulde embedsmænd; men jog til gengæld de mere synteseorienterede begavelser bort til fag som filosofi, teologi og kunstnerisk orienterede fagområder. Blandt andet derfor burde man ikke opgive undersøgelsen af historiefagets professionalisering og dens virkning på fagets udviklingshistorie og nuværende indhold.⁵⁴

Sammenfattende kan der i periodens historiografiske forskning og debat om det kritiske gennembrud og den erslevske tradition, ses tendenser til bevægelse væk fra den klassiske historiografiske linje og henimod noget andet, nemlig:

- *fra* de biografiske *til* de sociologiske problemstillinger og forklaringsmodeller;
- *fra* en kildemæssig koncentration om historikernes teoretiske skrifter *til* hele deres forfatterskab;
- *fra* at undersøge en enkelt forskers forfatterskab *til* en hel traditions forfatterskab.

Men denne bevægelse lå ofte mere i intentionerne end i de konkrete analyser, og bevægelsen var ikke entydig.⁵⁵ Desuden herskede og hersker der endnu uenighed med hensyn til den videnskabshistoriske grundopfattelse – det vil sige stillingtagen til, hvorvidt den forskningsmæssige udvikling foregik kumulativt og kontinuerligt, eller som en vekslen mellem normalvidenskabelig forskningspraksis og brudsituationer i form af paradigmeskift. Dette fremgår endnu tydeligere af diskussionen om periodiseringen efter den erslevske traditions gennembrud og Arups placering i den erslevske skole.

⁵⁴ Ibid. s. 252.

⁵⁵ Leo Tandrup's værk, Ravn I-II, København 1979, hører således mere hjemme i den traditionelle historiografi. Det samme kan siges om: Harald Ilsøe og Kai Hørby: Historie; i Københavns Universitet 1479-1979, bd. X. København 1980, der ligeledes er et vægtigt vidnesbyrd om, at den traditionel-klassiske historiografisk fremstilling (med vægt på de biografiske elementer, det kumulative videnskabshistoriske syn og de ikke-sociologiske drivkræfter i forskningsprocessen) opretholdt sin plads uanfægtet af krukken.

Uenigheden om periodiseringen og det arupske paradigme

I anledning af Historisk Samfunds 75 års jubilæum udgav Den Danske Historiske Forening i 1976 en række essays, som tilsammen kunne betragtes som et supplement til Ellen Jørgensens historiografiske forfatterskab, der udelukkende behandlede perioden frem til omkring år 1900. Udgivelsen var blevet kritiseret for ikke at arbejde ud fra en overordnet problemstilling, og for »i så ringe grad« at være præget af »den gennemgribende kritik, som dog skulle være det karakteristiske ved den erslevske skole«. ⁵⁶

Kritikken var uberettiget. Der ses netop bevægelighed i indstillingen til Arup som en af dansk historieforsknings betydeligste personligheder og en markant forskel mellem forfatternes vurdering af ham. Aksel E. Christensen anså ikke overraskende Arup som Erslevs helt naturlige efterfølger, mens Povl Bagge og Erik Stig Jørgensen ikke uden videre var indstillet på at acceptere Arups selvforståelse på dette punkt. ⁵⁷

Interessen for Arups placering i dansk historieforsknings udvikling kom også til udtryk i Hans Kryger Larsens specialeafhandling om videnskabssynet og historiesynet i Arups tidlige forfatterskab, det vil sige i årene 1903-1916. Med henblik på at fremlede teoretiske og metodiske elementer i Arups praksis som historiker – som generelt må vurderes som mere pålidelige end Arups senere fremkomne teoretiske programudtalelser – analyserede Kryger Larsen alle Arups værker og artikler i den begrænsede periode. Undersøgelsen kom frem til, at Arup anbefalede og praktiserede en historisk-metodisk fremgangsmåde, som går ud på:

- At man går forudsætningsløs til kildematerialet
- At man derpå gennemfører en objektiv analyse af kilderne
- At man derpå arbejder sig frem til en syntese

Forudsætningen for en streng efterlevelse af en sådan fremgangsmåde er anvendelsen af det materielle kildebegreb. I lyset af den erkendelsesteoretiske teoretiske diskussion, der førte til positivismens død, må man dog fremhæve, at den påståede forudsætningsløshed i det mindste er en abstraktion og strengt taget er en illusion. ⁵⁸ Arups praksis er da også langt mere fleksibel, end hans teorier lægger op til.

⁵⁶ Kristiansen og Rahbek Rasmussen: Arup og de andre, i: Fortid og Nutid XXVII,2 (1977), s. 236.

⁵⁷ Ibid. s. 236f.

⁵⁸ Ibid. s. 237f.

Desuden fremhævede Kryger Larsen, at der med tiden skete en udvikling i Arups historiesyn, nemlig fra en fokusering på udenrigshandelen til landbrugsproduktionen som den egentlige drivkraft i den historiske udvikling.⁵⁹

Det var imidlertid Manniche, der først berørte periodens historiografiske hovedstridsemner: Eksistensen af et arupsk paradigme og periodiseringen af den forskningsmæssige udvikling efter det kritiske gennembrud.

I modsætning til tidligere omtalte historiografiske fremstillinger og debatoplæg var Manniches første hovedbidrag ikke præget af paradigmatanken, men må ses i lyset af den generelle interesse for det historiografiske fra begyndelsen af 1970-erne, som var forudsætningen for den intense diskussion om paradigmebegrebets anvendelighed som historiografisk analyseredskab – og mere generelt som afløser af det traditionelle videnskabshistoriske grundsyn.

På baggrund af »de seneste års stigende interesse for historieteoretiske problemer« og »det længe forsømte studium af den danske historiskrivnings historie« undersøgte Manniche i en veldokumenteret artikel den af Arup påståede forskel mellem den tysk-kritiske og den fransk-kritiske skole. Manniche argumenterede for, at der i metodisk og teoretisk henseende var tale om markante forskelle mellem de to retninger. De kunne identificeres og karakteriseres som henholdsvis en hermeneutisk-historistisk og en positivistisk videnskabsopfattelse. Det står fast, at Arup befandt sig i den sidstnævnte kategori, mens det er uklart, hvem Arup ønskede at placere som medlemmer af den tysk-kritiske skole. Så meget står dog klart, at der sigtedes til potentielle og sandsynligvis aktuelle rivaler til Arup.

Det afgørende historiografiske spørgsmål var, om der med den arupske kritik af den tysk-kritiske skole var tale om en sådan distance og nyorientering, at man kunne karakterisere forskellen som paradigmatisk.⁶⁰ Fagfolk var uenige, om forskellen mellem de to udtryk for videnskabssyn er af fundamental karakter. Aksel E. Christensen påpegede, at Arup forestillede sig forskningsprocessen opdelt i to faser: en analytisk, hvor kendsgerninger udsondres; og en syntetisk, hvor kendsgerningerne samles til en helhed. Endvidere anførte Christensen, at Arup betragtede den første fase som en objektiv proces og den anden fase som en

⁵⁹ Larsen, Hans Kryger: Erik Arup. En historiografisk undersøgelse af Arups videnskabs- og historiesyn 1903-1916. Odense 1976.

⁶⁰ Manniche, Jens Chr.: Tysk-kritisk skole og fransk-kritisk skole. Et bidrag til studiet af historieteoretiske synspunkter i Danmark, i: HT 13.rk. (1975), s. 39-58.

subjektiv og mere usikker procedure.⁶¹ Det argumenterede Inga Floto imod. Hun mente, at Arup – modsat Erslev – arbejdede under forudsætning af, at også hans synteseværker var objektiv videnskab, og at det var det, som førte til striden omkring Arups Danmarkshistorie. Samtidig understregede hun, at forskellen mellem det erslevske og det arupske videnskabsyn ikke var af fundamental karakter.⁶²

Kryger Larsen, Manniche og Ladewig Petersen argumenterede for, at forskellen netop var af afgørende art. De støttede sig til Arups egne udtalelser. Som nævnt anførte Manniche, at der var tale om to forskellige videnskabsteoretiske opfattelser; nemlig en tysk, overvejende hermeneutisk-historistisk videnskabsopfattelse og en fransk domineret positivistisk betragtningsmåde. Forskellen var også af metodisk art: Forenklet sagt drejede det sig om valget mellem beretningsudnyttelse og levnsudnyttelse af kilderne. Med en vis godmodig skadefryd hæftede Inga Floto sig ved, at man ved at følge Arups selvforståelse gjorde brug af netop den beretningsslutning, som Arup selv tog afstand fra.⁶³ Ifølge denne fortolkning var der altså ingen tvivl om, at forskellen mellem Erslevs og Arups videnskabsopfattelse og historiske metode var af fundamental art. Inga Floto erkendte dog, at fortolkningen kunne vise sig at være korrekt, men at det ville kræve en indgående undersøgelse at påvise, at det forholdt sig sådan.

Der herskede ligeledes uenighed med hensyn til, hvem Arup forestillede sig som medlemmer af den tysk-kritiske skole. Manniche mente, at Arup havde tænkt på Johs. Steenstrup, Aage Friis og Vilh. la Cour; Tiemroth argumenterede for det synspunkt, at Arup blandt andre sigtede mod selveste Kr. Erslev, men understregede dog samtidig, at forskellen mellem de to skoler ikke var af fundamental art.⁶⁴ Det forfægtede Manniche og Ladewig Petersen til gengæld. Ladewig Petersen talte direkte om Det Arupske Paradigme,⁶⁵ og anførte, at dette synspunkt fremgik af både eksplicite udtalelser i samtiden og undersøgelser af strukturen i Arups forfatterskab.

Odense-gruppen mente, at striden om Arups Danmarkshistorie faldt inden for rammerne af normalvidenskabelig forskningsaktivitet. Christensen og Rahbek Rasmussen betragtede Danmarkshistorien som en

⁶¹ Christensen, Aksel E.: Indledningen til: Erik Arup: Udvalgte afhandlinger og anmeldelser I. København 1977, s. 6.

⁶² Floto, I.: Erik Arup og hans kritikere, i: HT 78 s. 477.

⁶³ Ibid. s. 479.

⁶⁴ Tiemroth, J.H.: Fra Kr. Erslev til Niels Steensgaard, i: Fortid og Nutid XXVIII (1979), s. 20 f.

⁶⁵ Ladewig Petersen, E.: Omkring Erik Arup, i: HT 78 s. 139.

enkeltstående, paradigmeoverskridende syntese; men som tidligere anført, gik Tiemroth så vidt som til at betegne den som Erslev-skolens paradigme fuldbyrdende syntese. På baggrund af de øvrige fremførte synspunkter var Tiemroths konklusion overraskende, og den bidrog ganske givet til at så tvivl om paradigmebegrebets anvendelighed som historiografisk analyseredskab.

Meningerne var ligeledes delte med hensyn til, hvordan Arups Danmarkshistorie blev modtaget af samtiden. Aksel E. Christensen påpegede, at modstanden mod dette værk gik på dets helhedssyn, det vil sige de elementer, der i Tiemroths terminologi indbefattedes i begrebet historisyn. Ladewig Petersen og Kryger Larsen opretholdt det synspunkt, at kritikken tillige gik på videnskabsopfattelsen. Ladewig Petersen gik så langt som til at påstå, at Arups samtid simpelt hen ikke gennemskuede den egentlige forskel mellem Arups og »de andres« historiske metode. Det afviste Inga Floto. Hun anførte, at synspunktet i bedste fald manglede bevis. Harald Nielsen fortolkede Arups historieskrivning som radikal videnskabelighed, og Lis Jacobsen brugte betegnelsen, apriorisk historieskrivning. I virkeligheden mente de begge, at der var tale om ideologisk historieskrivning. Poul Nørlund fremhævede, at Arups indsats mere lå i problemstillingen og tilrettelæggelsen af kildematerialet, end i bearbejdelsen af kilderne. Selv anførte Arup i Redegørelsen for min Danmarkshistorie, at »historikeren har den pligt ud af de primære kilder at udsondre de kendsgerninger, som disse meddeler ham, og dernæst efter eget bedste skøn at sammensætte disse kendsgerninger til en skildring. Deraf kommer den store forskel mellem min vurdering af kilderne og andre kildekritikers«. ⁶⁶ På dette grundlag kom Inga Floto til den slutning, at Arups samtid faktisk forstod, hvori forskellen bestod, og at den drejede sig om, hvordan tingene hang sammen og ikke i behandlingen af kilderne som sådan.

Historiograferne er stort set enige i, at Arups faglige aktivitet fik en skoledannende eller paradigmatiskeffekt. Både Albert Olsen, Astrid Friis, Aksel E. Christensen og andre af Arups elever holdt for en tid fast ved Arup som deres forbillede. Senere kan der påvises brud mellem Arup og hans elever.

Ud fra en bestemt fortolkning af begrebet kan man derfor udmærket tale om en paradigmatiskeffekt. Det samme kan siges med hensyn til Arups metodiske princip om, at levns slutninger altid bør foretrækkes fremfor beretnings slutninger. Men som Inga Floto fremhæver, blev

⁶⁶ Arup, Erik: Redegørelse for min Danmarkshistorie, gengivet i: Arup, Erik: Danmarkshistorie III (udg. v. Aksel E. Christensen) 1955 (1967), s. 259.

Arups principielle holdning til levnsslutningen netop ikke forkastet af hans kritikere. Der var tværtimod her tale om en naturlig videreudvikling af Erslevs metodiske synspunkter. Arup stod derfor logisk inden for rammerne af den erslevske tradition. Hun mente end ikke, at Arups materialistiske historiesyn udgjorde nogen anstødssten for samtidens historikere. Arups Danmarkshistorie betegnede ganske vist en brudsituation for det kritiske paradigme i dansk historieskrivning, men paradigmet holdt.

På dette punkt ses en tydelig afstandtagen fra Tiemroths fortolkning af Danmarkshistorien som den erslevske traditions paradigmeafbyrde syntese. Den var hun blevet skeptisk overfor – muligvis på grund af dels Manniches påvisning af en vellykket Erslev-syntese, men vel også i lyset af samtidens manglende slutten op omkring Danmarkshistorien.⁶⁷

Spørgsmålet om Arups styrkeposition i forhold til andre forskerpersonligheder opfattedes meget forskelligt. I bitter sindsstemning skrev Arup på et tidspunkt, at Johannes Steenstrup til sin død i 1935 dominerede den danske historikerverden; Ladewig Petersen hævdede, at Arup beherskede scenen i hele første halvdel af vort århundrede; og Inga Floto afviste begge påstande.⁶⁸ Både Steenstrup og Arup var ideologisk orienterede syntesehistorikere, der skrev ud fra en helhedsopfattelse. De tog begge udgangspunkt i videnskabseksterne problemstillinger. Anderledes forholdt det sig med deres elever. De lod sig lede af videnskabsinterne problemstillinger. Det var derfor hverken Arup eller Steenstrup, der sejrede, men derimod Lauritz Weibull, som med sit empiriske videnskabsideal veg tilbage for de store sammenfattende synteser. Han foretrak logisk sammenhængende analyser af begrænsede emner – og heri lignede han Erslev. I sine kildekritiske synspunkter ligger Weibull tæt op ad Arup. Medens Arup hentede sit historiesyn og dermed sine spørgsmål fra egne erfaringer og indtryk som politisk engageret samfundsborger, hentede både Weibulls og Arups elever inspiration til deres problemformuleringer fra forskningsdiskussionen. For Arups elever var der derfor tale om normalvidenskabelig forskningspraksis.⁶⁹

Sammenfattende kan der således konstateres markante meningsforskelle blandt periodens historiografer, både m.h.t. valg af forskningsstrategi, periodisering af den historisk videnskabelige udvikling og andre vigtige fortolkningsspørgsmål. I paradigmatisk forstand er uenighed

⁶⁷ Floto, I.: Erik Arup og hans kritikere, i: HT 78 s. 497.

⁶⁸ Ladewig Petersen, E.: Omkring Erik Arup, i: HT 78 s. 139; Arup, Erik: Historie ved Københavns Universitet 1537-1937, i: Scandia XI (1931), s. 13; og Floto, I.: Erik Arup og hans kritikere, i: HT 78 s. 497.

⁶⁹ Ibid. s. 498.

blandt forskerne ikke i sig selv ensbetydende med krise, men her er der tale om fundamentale meningsforskelle. Der ses således mindst to uforenelige grundopfattelser af den videnskabshistoriske udvikling: Én lægger hovedvægten på de videnskabsinterne forklaringsfaktorer af enten logisk-empirisk karakter eller videnskabssociologisk karakter. En anden fokuserer på de økonomiske, samfundsmæssige, politiske og kulturelle strømninger og forhold.

Valget af historiografisk forskningsstrategi får konsekvenser for fortolkningen og fremstillingen af den videnskabshistoriske udvikling. Lægges der vægt på de videnskabsinterne faktorer, fremkommer næsten automatisk et billede af en kontinuerlig og fremadskridende udvikling. Fokuseres der på de eksterne sociologiske forhold, fås let et billede præget af vekslen mellem brudsituationer og kontinuitet.

Dette fremgår også af den del af den historiografiske aktivitet, der beskæftigede sig med den internationale udvikling.

Dansk bidrag til international historiografisk forskning

Dansk historiografisk aktivitet i årene 1975-1985 var ikke begrænset til kun at omhandle den forskningsmæssige udvikling i Danmark.

Den amerikanske idéhistoriker og historiograf, Georg G. Iggers, havde forlængst slået sit navn fast som en af nutidens »mest veletablerede forskere af nyere europæisk historieforskning«. Det skete allerede i 1968 med udgivelsen af standardværket, *The German Conception of History. The National Tradition from Herder to the Present*, som indgående analyserer samspillet mellem politik og videnskab. I 1975 offentliggjordes hans redegørelse for udviklingen i historieforskningen i årene efter Anden Verdenskrig i det ambitiøse værk, *New Directions in European Historiography*.⁷⁰

Det interessante i vor sammenhæng er: At der i 1980 forelå en dansk udgave af Iggers værk; at det fremstående historiografiske makkerpar, K. K. Kristiansen og Rahbek Rasmussen, stod for oversættelsen og redigeringen af bogen; og at den i et efterskrift blev kommenteret af en af de førende historieteoretikere herhjemme, Bernard Eric Jensen. Tilsammen skulle det sikre en kvalificeret introduktion af Iggers fremstilling og af hans grundsynspunkter. Alt i alt blev værket da også vel modtaget af de danske anmeldere.

Iggers fremstilling var en undersøgelse af nogle udviklingslinjer i

⁷⁰ Jensen, Bernard Eric: Iggers som historiograf. Efterskrift til den danske oversættelse af Iggers, G.G.: *New Directions in European Historiography 1975* (da. 1980), s. 177ff.

vestlig historieforskning, som forekom forfatteren repræsentative for de forsøg, der fra forskellige sider var blevet gjort for at etablere et grundlag for en historisk samfundsvidenskab. Der sigtedes ikke som sådan på at give en udtømmende beskrivelse af periodens udvikling. Undersøgelsens grundlag var en analyse af nogle centrale værker i forskellige nationale skoler, nemlig den tyske historisme, den franske annalestradition, den tyske historieforskning efter historismen, samt den marxistiske historieforskning i Central- og Vesteuropa. Et afsnit om amerikansk historieforskning var ikke medtaget i den danske oversættelse.

Ifølge anmeldere lå bogens fortrin i dens informative kvaliteter. Man beklagede, at kronologien var anvendt som det strukturerende princip. En af anmelderne fandt det utilfredsstillende, at Iggers nøjedes med at konstatere eksistensen af fundamentale forskelle i opfattelsen af de forskningsteoretiske og metodiske forudsætninger. Forfatterens hensigter blev således ikke opfulgt af et tilstrækkeligt tilfredsstillende resultat.⁷¹

Udgivelsen i 1985 af Inga Flotos redegørelse for udviklingen af den vestlige verdens historieskrivning i nyere og nyeste tid var alene på den baggrund et bemærkelsesværdigt dansk bidrag til den internationale historiografi.

Vurderet efter »indpakningen« var Inga Flotos fremstilling tilsyneladende ikke et særligt ambitiøst arbejde. Bogen var et bestillingsarbejde – omend af de meget velkomne for forfatteren. Set i forhold til emnets omfang og karakter havde forfatteren været tvunget til at følge en stram tidsplan. Udgivelsen havde desuden kun et dansk-nationalt sigte, idet bogen blot udkom på dansk.⁷²

Alligevel er der grund til at hæfte sig ved værket. For det første siger det noget om Inga Flotos historiografiske forfatterskab; for det andet kan det siges at markere afslutningen på den intense historiografiske aktivitet i årene 1975-1985.

Før introduktionen af paradigmebegrebet havde Inga Floto vist interesse for det historiografiske. I Festskrift til Povl Bagge gav hun en oversigt over Gerhard Ritters forfatterskab med vægt på at belyse relationerne mellem videnskab, ideologi og politik.⁷³ Endnu tidligere viste hun inter-

⁷¹ Ladewig Petersen, E. (anm.) i HT 82,1 s. 155f, og Løe, Hakon (anm.), i: Fortid og Nutid XXIX, 3 s. 518ff.

⁷² Floto, I.: Historie. Nyere og nyeste tid. København 1985, s. 9. Carl-Axel Gemzell beklager, at bogen ikke kommer ud til et større sprogområde, og han ser frem til en oversættelse. Scandinavian Journal of History 1986, vol. 11. 1.

⁷³ Floto, I.: Historie – bekendelse – politik. Gerhardt Ritters forfatterskab, i: Festskrift til Povl Bagge. København 1972, s. 49-70.

esse for tysk historiografi ved at give en oversigt over Fischer-Debatten,⁷⁴ og i Festskrift til Sven Henningsen behandlede hun samme emne i artiklen: Fra Fischer-kontrovers til Wehlers Kejserrige. Tendenser i Vest-tysk Historieskrivning i 60-erne og 70-erne.⁷⁵ Ladewig Petersen vurderede denne artikel højere end de tilsvarende afsnit i Iggers fremstilling.⁷⁶ Spørgsmålet forud for udgivelsen af hendes store værk om europæisk og amerikansk historieskrivning var derfor, om hun kunne leve op til forventningerne. Det viste sig at være tilfældet.⁷⁷

I vor sammenhæng er det vigtigt at notere sig, at Inga Flotos fremstilling kun i mindre omfang tillagde paradigmatanken betydning som historiografisk analyseredskab, men alligevel holdt fast ved dets anvendelighed til periodiseringen af fremstillingen. Ikke overraskende lagde hun afgørende vægt på de eksterne videnskabssociologiske forklaringsfaktorer. Det irriterede den fremtrædende norske historieteoretiker, Ottar Dahl, som påpegede, at Kuhns paradigmatheori fokuserer på andre former for videnskabelig aktivitet end historieforskningen. Han afviste, at man kan tale om en vekslen mellem normalvidenskabelig og ekstraordinærvidenskabelig forskningsaktivitet; også i historieforskningens udviklingshistorie. Han fastholdt det præ-kuhnske standpunkt, at der kan ses en konstant revolution med stadig strid mellem paradigmer om fundamentale såvel som om mindre principielle spørgsmål. Desuden stillede han sig skeptisk over for påstanden om så dybtgående paradigmeskift i historieforskningen, som dem, Kuhn beskrev i sin fremstilling af udviklingen i naturvidenskaberne. Generelt opretholdt Ottar Dahl den videnskabshistoriske grundbetragtning, at det er rigtigst at tillægge de videnskabsinterne faktorer den afgørende betydning for udviklingen, hvorved kontinuiteten fremhæves. Desuden kritiserede han Inga Floto for i for høj grad at se forholdet mellem videnskab og samfund som en ensrettet bevægelse og ikke som et vekselspil.⁷⁸

Som det fremgår heraf var spørgsmålet om paradigmatheoriens anvendelighed i historisk forskning ikke uden en vis aktualitet, omend de skarpe hjørner var slebet noget af.

⁷⁴ HT 12. rk. II s. 111-128.

⁷⁵ I Festskrift til Sven Henningsen. København 1989, s. 91-113.

⁷⁶ Ladewig Petersen, E. (anm.): Iggers: Moderne historievitenskap, i: HT 82, s. 157, note 4.

⁷⁷ Rüdiger, Mogens: Historievitenskap i det 20. århundrede, i: Fortid og Nutid XXXIII, 3 (1986), s. 216-224.

⁷⁸ Dahl, Ottar (anm.): Inga Floto: Historie. Nyere og nyeste tid, i: HT 87,1 s. 100-103.

Sammenfatning: Brud eller kontinuitet

Debatten om professionaliseringen, Erslevs videnskabsideal og især periodiseringen viser, at der blandt fagfolk var uenighed om væsentlige metodiske og fortolkningsmæssige spørgsmål. Det fremgår meget tydeligt af de to uforenelige grundopfattelser af den historisk-videnskabelige udvikling. Den ene lagde stor vægt på betydningen af de politiske forhold og de kulturelle strømninger i samfundet og kom til det resultat, at udviklingen er præget af brudsituationer. Den anden fokuserede på de videnskabsinterne sociologiske forhold og gav et billede af en overvejende kontinuerlig udvikling.

Periodens historiografiske hovedbidrag viser dog også en tendens til at støtte nye betragtningsmåder og indfaldsvinkler. Der ses således bestræbelser på,

- at undersøge historikerens samlede forfatterskab, der belyser historikerens praksis og ikke blot tekster, der indeholder historikerens eksplicite programudtalelser om teoretiske og metodiske problemer,
- at redegøre for en hel traditions forskningsproduktion og ikke blot en enkelt historikers forfatterskab,
- at inddrage både interne og eksterne videnskabssociologiske forhold og ikke blot fokusere på biografisk-aneddotiske eller snævre videnskabsteoretiske aspekter.

Henimod slutningen af den her behandlede periode var der også mindre interesse for at beskæftige sig med anomalierne og en tilsvarende voksende koncentration om emner, der må betegnes som normalvidenskabelig forskningsaktivitet. Ifølge Kuhn skulle de tyde på, at krisen der taltes så meget om i periodens begyndelse, blev overvundet. Det accentuerer det spørgsmål, om der i perioden blev dannet et nyt historiografisk paradigme.

KONKLUSION

Hovedsigtet med denne fremstilling har været, dels at undersøge hvorvidt der i perioden 1975-1985 blev etableret en ny dansk historiografisk forskningstradition, dels at give en oversigt over udviklingen af den historiografiske forskningsaktivitet inden for denne periode.

Redegørelsen tager udgangspunkt i den internationale debat om Thomas P. Kuhns videnskabssyn og hans videnskabshistoriske grundop-

fattelse. Det påvises, at mange af de videnskabsteoretiske indvendinger, der kan fremføres mod grundprincipperne i den kuhnske paradigmatanke også er blevet anvendt i den danske debat om paradigmebegrebets anvendelighed til historiografiske undersøgelser. I praksis er der da også store vanskeligheder med at tilpasse og operationalisere Kuhns begrebsapparat til studiet af dansk historiografi. Det viser sig blandt andet ved, at der er stor variation i fortolkning og brug af paradigmatanken.

Den grundlæggende uenighed vedrører spørgsmålet, om hovedvægten skal lægges på de interne eller eksterne videnskabssociologiske forklaringsfaktorer. Det har betydning for periodiseringen og beskrivelsen af historieforskningens udvikling. Resultatet af Tiemroths gennemførte og stringente brug af paradigmebegrebet har muligvis i særlig grad givet anledning til en voksende mistillid til dets anvendelsesmuligheder, fordi beskrivelsen af lange krisesituationer og korte perioder med normalvidenskabelig forskningspraksis gør begrebet normalvidenskab meningsløst, og fordi påstanden om Arups Danmarkshistorie som Erslevskolens paradigmeafsluttende syntesefremstilling står i skærende kontrast til samtidens reaktion på dette ekstraordinære værk.

Alligevel fjerner dette ikke hovedindtrykket af, at der i perioden – blandt andet under indflydelse af debatten om paradigmatankens anvendelighed – ses en kritisk afstandtagen fra det traditionelle videnskabsbegreb, det tidligere dominerende videnskabshistoriske grundsyn og den klassiske historiografi. Desuden kan der konstateres tendenser til nytænkning og vilje til at samles om noget nyt. Der ses en kritisk distance fra den opfattelse, at den forskningsmæssige udvikling næsten udelukkende er styret af empirisk-objektive og logisk uangribelige erkendelselementer, og en tilsvarende stigende forståelse for og tilslutning til at betragte forskning som en aktivitet i et videnskabeligt samfund, der er præget af både egne indre forhold og de politiske, økonomiske og kulturelle forhold i det omgivende samfund. Der er også en større skepsis over for påstanden om, at den videnskabelige aktivitet resulterer i kumulative, kontinuerlige og næsten automatiske erkendelsesfremskridt.

I praksis viser disse tendenser sig blandt andet ved, at den nye historiografiske forskning betoner nødvendigheden af

at undersøge historikerens praksis, som findes i forskerens samlede forfatterskab (levnsudnyttelsen) frem for historikerens teoretiske og metodiske selvforståelse (beretningsudnyttelsen), der er forholdsvis let at finde, men som ofte udtrykker opfattelser, der ligger langt fra forskerens praksis.

at undersøge hele skolers eller traditioners videnskabelige produktion fremfor en enkelt historikers forfatterskab, og

at undersøge vekselvirkninger mellem det videnskabelige samfund og det omgivende samfund.

Hvorvidt man vil betragte dette som tegn på en ny historiografisk forskningstradition, afhænger af, hvor snævert man vil definere en forskningstradition. Man bør være opmærksom på, at der endnu ikke er gennemført en forskning, der helt lever op til de her fremsatte idealer, som er meget vanskelige at praktisere. Man mangler således endnu et standardværk eller dén historiografiske syntesefremstilling, som skal samle historiograferne. Desuden kan den manglende beskæftigelse med historiografien efter 1985 vel næppe stå i stedet for normalvidenskabelig forskningspraksis? Endelig kan den historiografiske nytænkning også ses som en logisk videreudvikling af den klassiske historiografiske forskningstradition.

SUMMARY

*The Establishment of a Danish
Historiographic Research Tradition
1975-1985*

BENT RAYMOND JØRGENSEN

The 1970s and the first half of the 1980s witnessed a unique and benchmark profusion of intensive historiographical research and debate among Danish professional historians. It was extraordinary in three respects: 1) debate on the historical development of Danish historical research was in itself unusual; 2) the substance of research and debate critically dissociated itself from essential elements in the Danish professional tradition; 3) new, comprehensive approaches were proposed as alternatives to the »traditional« views.

The present study has two main objectives: the first is to examine to what extent a new Danish historiographic tradition was established during the decade from 1975 to 1985; the second is to present an overview of the development of historiographic research in that period.

Starting with an account of the international debate unleashed by Thomas S. Kuhn's conception of science and his fundamental view of its historical development, the study shows that many of the objections levelled against Kuhn's paradigm model from the viewpoint of a theory of science are also employed in the Danish debate on the usefulness of the model in historiographic studies.

Actual attempts to apply Kuhn's conceptual apparatus to the study of Danish historiography exhibit considerable problems of adaption and operationalization. This is made clear, among other things, by great variation in the interpretation and use of the paradigm concept.

The basic disagreement is on the question of whether the main emphasis – from the viewpoint of the sociology of science – should be put on internal or external explanatory factors. This is important for the periodization and description of the development of history research. The results of Tiemroth's thorough and stringent utilization of the paradigm concept may have given special impetus to a growing distrust of its applicability, because the description of long crisis situations and short periods of normal scientific research practice render the concept of normal science meaningless, and because the claim that Arup's *History of Denmark* represents the paradigm-consummating synthesis of the Erslev school stands in such stark contrast to the contemporaneous reaction to that extraordinary work.

Nevertheless – and, in part, because of the influence of the paradigm debate – the principal impression of the period is persistently one of critical dissociation from the traditional concept of science, which had previously dominated the basic conception of the history of science and classical historiography. Furthermore, tendencies can be observed towards innovative thinking and a desire to converge on something new. There is, increasingly, a critical rejection of the idea that the development of research is guided almost exclusively by empirical-objective and logically unassailable elements of cognition. This is matched by a growing understanding of and assent to the conception that research is an activity that takes place in a scientific community influenced both by its own internal conditions and by the political, economic and cultural conditions of its societal environment. The period also evidences greater skepticism towards the claim that scientific activity generates cumulative, continuous and almost automatic cognitive progress.

The practical signs of these tendencies of the new historiographic research are manifested in part by the emphasis it places on the need to examine: 1) the entirety of a given historian's production, as opposed merely to theoretical and methodological expressions of self-understanding; the latter are readily available, but often at odds with actual practice; 2) the scientific production of entire schools or traditions, as opposed merely to the authorship of a single historian; and 3) the scientific community's and the societal environment's reciprocal influence.

The extent to which one is disposed to see these traits as indications of a new historiographical tradition will depend on how narrowly the latter is defined. One should take note that no historiographer as yet has been able to fully abide by the precepts noted above, and that their observance in practice proves quite difficult. There is still no standard work that can be consulted, and *the* historiographical synthesis that might draw historiographers together has yet to appear. Moreover, it seems highly questionable that the lack of interest in historiography after 1985 can be said to represent »normal« research practice. Finally, innovative historiographic thinking could also be seen as a further logical development of the classical tradition.

Translated by Michael Wolfe

Den danske orlogsflåde før 1560

AF

JØRGEN H. BARFOD

Den svenske historiker Jan Glete har i 1993 udgivet et 2.-binds værk: »Navies and Nations. Warships, Navies and Statebuilding in Europe and America 1500-1860.« Det er et grundigt og godt gennemarbejdet værk, der iøvrigt tidligere har været anmeldt her i Historisk Tidsskrift (bd. 93, s. 441-43), og der er næppe tvivl om, at det i fremtiden vil være et standardværk for historikere. Det er derfor sørgeligt, at forfatteren må konstatere, at der ikke findes tilstrækkeligt sikre oplysninger vedrørende Danmark i tiden før 1560, og han må derfor undlade at fortælle om den danske orlogsflåde før det tidspunkt. Da det er engelsksproget, vil det blive læst af historikere i hele Europa.

Da jeg i de senere år har beskæftiget mig netop med denne periode, kan jeg her give de oplysninger, som Jan Glete manglede, og jeg håber da, at disse kan finde vej til de historikere, som vil beskæftige sig med emnet. En del om dette kan læses mere udførligt i min bog »Flådens Fødsel«, som jeg udgav i efteråret 1990, men desværre for sent til at Jan Glete kunne benytte den i sit arbejde, hvad han nævner i sit forord. Desuden behandlede min bog også blot tiden til Grevens Fejde.

I det følgende vil jeg give de fornødne oplysninger op til 1560, og jeg vil tillade mig samtidig at rette en del misforståelser, som historikere tidligere har gjort sig skyldige i, da emnet ikke hidtil har været tilstrækkeligt udforsket.

I den almindelige Danmarkshistorie har man hidtil anset kong Hans for at være den danske orlogsflådes skaber med bl.a. bygningen af de 2 store skibe ENGELEN og MARIA. Mine studier har imidlertid fastslået, at der også fandtes en kongelig orlogsflåde tidligere. Det er bl.a. breve og beretninger fra Hansestæderne og fra Sverige, der sammen med andre danske kilder kan fortælle om orlogsskibe omkring 100 år før kong Hans.

Selvom de fleste af skibene i Erik af Pommerens flåde var rekvirerede fra købstæder og højadel, så har han også ejet en del selv, og det ældst kendte navngivne orlogsskib, der er ejet af Erik af Pommeren, er fra 1414 og hed DEN STORE ARK. Han har givetvis ejet flere skibe, og han havde da også en flåde, der kunne tage kampen op mod hanseaterne i 1420-erne. Efter at han var raget uklar med rigsrådet, forsvinder han med de skibe af orlogsflåden, som var kongelig ejendom, og man ved jo hvorledes han kunne hævde sin magt over Gotland, hvor han slog sig ned.¹

Under efterfølgeren Kristoffer kendes ingen navne på kongelige skibe, men vi ved, takket være kammernester Christopher Parsbergs regnskaber, at han udbetalte løn til fire skippere.² Det kunne dog tyde på, at han har haft nogle skibe, men vi ved ikke hvor mange. Fra hans efterfølger Christian 1. kender vi mere til orlogsflåden. Man hører selvfølgelig om skibe, der bliver udskrevet fra købstæder og højadel, men fra hanseaterne meddeles også i 1454, at kongen arresterer skibe i Øresund. »Han har taget 13 skibe med forkastel og dertil 6 buser,« og meddeleren tilføjer: »Kongen lader alle skibene gennem Sundet lave om til orlogsskibe«. Der var dengang næppe stor forskel på handelsskibe og orlogsskibe, og kongen har kunnet bruge de større handelsskibe og blot sætte noget skyts på dem. De fleste søkampe udkæmpedes endnu ved at man søgte at entre hinanden, og de kanoner, som man ejede, har næppe været til anden nytte end til at anvendes netop i forbindelse med en entring til at rydde modstanderens dæk.³

I 1461 fortæller hanseaterne endvidere, at kongen har haft en del skibe liggende ved Holmen om vinteren, og at han er ved at gøre dem klar til afsendelse. Desuden ses det, at kongen samme år sender Jens Vind og Niels Eriksens tjenere hjem fra Stockholm til København med »Kongens holk«, og i 1464 omtaler kongen selv sin flåde således: »vore og andre fri mænds skibe«, der har ligget ved København i vinteren 1464-65.⁴

I 1471, da Christian 1. samler en flåde til et angreb på Sverige, skriver han fra København nogle breve, som han den 24. maj daterer således: »Datum in navi nostra prope«, og ved Stockholm den 24. september daterer han sig: »Ex navi nostra Valentin«. Skibet VALENTIN er muligvis det skib, som han fik af den engelske konge i 1468. Arild Huitfeldt skriver nemlig, at Christian 1. i 1468 fik »et stateligt orlogsskib til brug mod hans

¹ Hanserecesse I,6 nr. 287, og Repertorium d. 29/7 1414.

² Galster: Christopher Parsbergs regnskaber side 16, og Klevenfeldt side 26-27.

³ Hanserecesse II nr. 282 d. 29/6 1454.

⁴ Hanserecesse II,5 nr. 110 d. 22/4 1461, Urkunden der Stadt Lübeck I, 10 nr. 34 d. 20/4 og nr. 38 d. 24/4 1461, Will. Christensen: Missiver fra kong Christian I.s og kong Hans' tid, d. 23/8 1461 og Københavns Dipl. I nr. 152.

fjender«, og navnet VALENTIN kunne måske tyde på engelsk oprindelse.⁵

Iøvrigt er det vel højst sandsynligt, at Christian 1. har ejet flere skibe, da hans interesse for søen var anerkendt og bl.a. resulterede i, at Portugal opfordrede ham til at udsende en ekspedition for at finde søvejen til Indien. Det var den ekspedition, der lededes af Hans Pothorst og Didrik Pining i et af de følgende år. Begge herrer optræder gentagne gange som skibschefer under Christian 1. Tilmed daterer kongen sig fra endnu et andet orlogsskib i 1478 »In navi nostra dicta BALGERE in Oslo Fjord«.⁶

Den første liste over en række af kongens skibe findes imidlertid først fra tiden under kong Hans. I 1487, da kongen sender en ekspedition til Gotland, findes bevaret et regnskab, der angiver hvilke skibe, som deltog. Her navngives 12 af kongens egne skibe. Det er tre store skibe, som kongen højst sandsynligt selv har fået bygget: DAVID, GRIFFEN og CHRISTOFFER samt seks andre, der er karakteriseret ved skibstypen: DEN GULE KRAVEL, BARDBSEN, HOLKEN, SNEKKEN, BARKEN og DUGEREN. Nogle af disse skibe kan vi fastslå er fra Christian 1.s tid, idet der i 1481 aflægges regnskab for dronning Dorothea for bl.a. BARDBSEN og HOLKEN. De sidste tre skibe: AXEL KRAVEL, MICHEL SKOTTES KRAVEL og SKYTTERNES KRAVEL er for de første to skibes vedkommende karakteriseret ved navnet på den mand, der er skipper på skibet, således som vi ofte senere ser det, og af regnskaberne ses det, at Michel Skotte og Axel Detlefsen netop var skipperne på de to kraveller. Det tredje navn kan enten være, fordi skytterne var ombord på dette skib, eller fordi kongen har købt det, da han gav 300 mark til »rytterne for en andel i en kravel min Herre købte af dem i København«.⁷

Iøvrigt flyder kilderne fra kong Hans' regeringstid nu fyldigere og af dem kan op mod 50 forskellige skibe kendetegnes som værende kongelige skibe. Jeg skal ikke gennemgå dem her, men må henvise til min bog om emnet, men da Jan Glete efterlyser skibslister kan man da give den første fyldige liste over den kongelige flådes størrelse i 1509-10, da der findes en hel del oplysninger dels fra danske og svenske kilder, men også fra hanseaterne. Alene på grundlag af regnskaberne over udgifterne til krudt kan det ses, at følgende kongelige skibe fik krudt udleveret i 1509-10: Det var 13 større skibe: ADMIRALEN (var på 200 læster og findes omtalt 1509-13), BARDBSEN (angives 1509 som gammel), BARTU-

⁵ Repertorium d. 24/5 1471 og Regesta II, 1 nr. 6938 d. 24/9 1471 og A. Huitfeldt: Danmarckis Riges Krønike, 1652, bd. 2, side 918.

⁶ Regesta II, 1 nr. 7440 d. 16/7 1478. Se iøvrigt »Flådens Fødsel« side 47 ff.

⁷ Danske Magazin IV rk. 1. bd. Kong Hans og Dronning Christines regnskabsbøger side 72-87.

NEREN (købt i 1509), ENGELEN (bygget 1509-10), HAMBORGER KRAVEL (findes endnu 1523), STORE HOLK (findes omtalt 1504-10), LYBSKE HOLK (erobret ved Reval 1509), SKOTSKE KRAVEL (købt i 1509), SNAGEHAVN (findes omtalt 1505-11), SVANEN (omtalt 1504-12), SVENDBORG KRAVEL, SVENSKE HOLK og HANS ABESHAVNS HOLK.

Desuden var der 10 andre skibe, der vel må betegnes som mindre skibe, idet det dog er usikkert, hvornår man kan sige, at et skib er stort, og hvornår det kan regnes som lille. Disse 15 skibe er: ENGELSKMAND (omtalt 1505-10), NY ENGELSKMAND (købt i 1508), FYRBLASEN, GEDDEN, JAGTEN, KREJEREN, KUTBORD, LILIEN, LYBSKE BARK (erobret ved Gotland 1509), KETZEN, LØWEN (en gave fra kong James af Skotland til kong Hans i 1507), MARIA v. SIRICHSEE (købt i 1508), MARIA v. HORN og SKOTSKE BARK.⁸

Blandt de store skibe ses ENGELEN, som kong Hans fik bygget, og som var det største skib i sin tid. Det er ikke bygget på Slotø, som man hidtil har ment, men derimod ved Sønderborg. Dantzigs sekretær Georg Zimmermann kom den 10. juli 1509 til København for at søge foretræde for kongen, men fik af Anders Bille, at kongen var »taget over Bæltet, hvor han lod bygge to kraveller«. Det er imidlertid så heldigt, at man af kongens brevveksling kan se, hvorfra han har dateret sine breve, og det er den 28/6 fra København, den 13/7 fra Ærø og den 20/7 fra Sønderborg.⁹

Naturligvis følger hanseaterne nøje med i, hvad der foregår i Danmark, og fra dem kan man da erfare, at da krigen med Lübeck er brudt ud, blev rådmændene Herman Messmann og Hermann Falck den 24. april 1510 sendt fra Trave med 5 skibe for med den første gunstige vind at gå til Sønderborg i Bæltet »um dat nye schyp to vordelgen«, og samtidig klager Lübeck til hertug Frederik af Slesvig-Holsten over »dat syn konichlike werde langewile unde noch jegenwordigen to Sundersborch eyne mercklich schip maken unde bereden leth«. Hertugen afviser klagen, da han siger, at skibet blev påbegyndt før krigen brød ud, men der kan næppe være tvivl om, at det er det store skib ENGELEN, der gjorde sig bemærket første gang i august 1511 under slaget ved Bornholm, hvor den lybske krønike siger, at det nybyggede danske skib ENGELEN mellem de andre skibe lignede en høne med sine kyllinger.¹⁰

Under slaget omtales blot eet stort skib, idet det andet store skib

⁸ G. Galster: Danske middelalderlige regnskaber side 113-117, Indtægts- og Udgifts-Regnskaber over Krudt 1509-10.

⁹ Hanserecesse III,5 nr. 459 og Regesta for året 1509.

¹⁰ Hanserecesse V,5 nr. 573 d. 29/4 og nr. 603 d. 10/5 1510.

MARIA endnu ikke var bygget. Dette skib er tilsyneladende heller ikke bygget på Slotø, og det er ikke nået at blive færdigt før kong Hans' død i 1513. Det ser ud til, at kongen efter succesen med det første store skib har ønsket at bygge et af lignende størrelse. Den 30. september 1511 meddeler kongen, at han har skrevet til sin skibbygger i København for at få oplysninger om træ til et kravelskib på 300 læster, og man kan igennem hele 1512 følge kongens interesse for bygningen af det store skib i København. Første gang man hører navnet MARIA er i 1517, da det har været i Stockholm, men på grund af havari under en stor storm er søgt ind i Reval havn.¹¹

Kort fortalt er de to store skibes fortsatte historie den, at ENGELEN af Christian 2. udlånes til svogeren Karl V, og i en beretning fra Nederlandene står der, at der i maj 1514 ankom til »havnen Veer et forfærdeligt stort skib, som hed ENGELEN, hvis lige og størrelse aldrig tidligere havde været set i Zeeland«. Karl V beholdt imidlertid skibet, og man hører sidste gang om det fra Spanien i 1520. Det andet skib MARIA tager Christian 2. med sig i 1523, da han søger tilflugt i Nederlandene, og af pengesnød må han sælge det i 1525.¹²

Den danske flåde var under kong Hans af en anseelig størrelse, og Christian 2. arvede den og udbyggede den. Blandt andet blev der bygget skibe på Bremerholm, og at Bremerholm var taget i brug under dette navn allerede i 1510 og ikke først under Christian 3., ved vi fra kong Hans brevveksling med Eske Bille.¹³

Det er da naturligt atter at gøre status for flåden i 1523, før kongen flygter til Nederlandene, hvor han som bekendt tog størstedelen af flåden med sig, medens hans tro støtte admiral Søren Norby havde en anden del af den i Østersøen. De fordeler sig vel således: Større skibe BARTUNEREN (købt 1509 og var med kong Christian til Nederlandene), DANSKE HOLK (med Christian og solgt 1524), FLYENDE GEJST (med Christian), GRIB (hos Norby), HOLKEN (hos Norby), KRONEN (det eneste skib, der kendes, som forblev i Danmark hos Frederik I.), KRAVELLEN (hos Norby), LØVEN (med Christian), LEZART (med

¹¹ Eske Billes arkiv pk. I nr. 48 d. 30/9 1511, nr. 62 d. 29/7, nr. 63 d.3/8, nr. 64 d. 21/10, nr. 65 d. 23/12 1512 og nr. 67 d. 24/1 og d. 6/2 1513. Danske Kancelli, Indk. Breve og Indlæg d. 17/10 1517.

¹² J. Gairdner: Letters and Papers of the Reign of Henry VIII, bd. 2 nr. 3508 d. 28/7 1517, nr. 4091 d. 18/4 1518 og nr. 4178 d. 20/5 1518 samt bd. 3 nr. 1155 d. 2/2 1520, J. Reygenberg: Chronijk van Zeelandt, Middelburch 1544, side 383-384 om ENGELEN og Dipl. Norv. XV nr. 289 og 290 d. 15/11, samt nr. 291 d. 18/11 1525 om MARIA.

¹³ Københavns Dipl. I nr. 192 d. 8/4 1510 side 259, Eske Billes arkiv pk. I nr. 8 d. 29/9 og nr. 14 d. 4/11 1510. Det er således ikke korrekt, når man tidligere har skrevet, at Bremerholm først er anvendt under Christian 3.

Christian), MARIA (med Christian og solgt 1525), PETER V. HULL (med Christian) samt SVANEN (med Christian og solgt 1525), Det giver ialt 12 større skibe.

De mindre skibe var: BARKEN (hos Norby), HAMBORGER BARK (med Christian), SORTE KREJER (hos Norby), JOHAN HVID (med Christian), KASPAR SKIB (hos Norby), KLEFLUS (hos Norby), LYBSKE KREJER (hos Norby), MARCUS LANGE (med Christian), RODERS JAGT (hos Norby), SASSEN (hos Norby), TIMHOLM (hos Christian), UGLEN og ØRNEN (hos Norby). Det giver ialt 14 mindre skibe.¹⁴

Det meste af flåden forsvandt med Christian 2. og Søren Norby. Ganske vist kom nogle af skibene tilbage til København for at undsætte den belejrede by, og de kom derfor til Frederik 1., da byen overgav sig, men der var også andre forhold at tage hensyn til vedrørende en stor ny flåde. Højadelen havde inden for de sidste 100 år oplevet, at en orlogsflåde gav kongen en alt for stor magt, da både Erik af Pommern og Christian 2. med deres flåder havde været en trussel. Det kan derfor næppe undre, at rigsrådet i 1525 modsatte sig Frederik 1.s ønske om at anskaffe sig orlogsskibe. Da kongen på Herredagen i 1525 erklærede, at de urolige forhold i Europa nødvendiggjorde en stående hær og en altid sejlklar flåde, blev rigsrådets svar en afvisning. Man anså det for tilstrækkeligt, at »efter gammel sædvane holder hver biskop et godt orlogsskib med bøsser og værge og desuden København og Malmø hver et og ligeledes de rigeste af ridderskabet hver en jagt«.¹⁵

Frederik 1.s orlogsflåde var derfor kun af ringe størrelse, og i hans sidste år i 1532 kan man blot opgøre flåden til 5 større skibe: ENCK-HUYSEN KRAVEL (som Christian 2. kom med), GRIBEN, MICHAEL, SALOMON og SAMSON, der tilsyneladende alle er anskaffede eller byggede under Frederik 1.

Grevens Fejde fik en afgørende indflydelse på den danske orlogsflåde, idet det meget snart viste sig, at en stærk orlogsflåde var en nødvendighed. Det var søherredømmet, som blev udslagsgivende for, hvem der skulle vinde krigen, og takket være en god hjælp fra den svenske kong Gustav Vasa lykkedes det for Christian 3. at få overtaget over den lybske flåde, hvorved han kunne hindre, at København blev undsat. Kongen skaffede sig også selv skibe ved enten at købe eller bygge, og et par år

¹⁴ Dipl. Norv. XIII nr. 198 d. 10/9 1523, XIV nr. 373 d. 20/11 1523 og X nr. 331 d. 29/6, nr. 346 d. 23/8 1523, Hanserecesse III, 8 nr. 458 og VIII nr. 511 og nr. 560 med side 480 anm. og side 600 note, J. Reygenberg: Chronijk vol 2. side 409, samt Lars J. Larsson: Søren Norby og Østersøpolitikken 1523-25, Lund 1986 side 71-74, 79 og 94, N.J. Ekdahl: Christian IIs arkiv bd. 1 side 301 og 339.

¹⁵ Nye Danske Magazin side 96.

efter krigens afslutning i 1538 havde han da en god begyndelse til orlogsflådens fornyelse.

I 1538 bestod den danske orlogsflåde af følgende skibe: Større skibe: BJØRNEN (omtalt 1534-46), BREMERSAMSON (købt i 1535 og omtalt til 1546), ENGELEN (eller ENGELSKE KRAVEL, omtalt 1535-58), GRIBEN (1532-49), LØVEN (eller LYBSKE ADMIRAL erobret 1535 udgår 1556), MICHAEL (1532-51), SAMSON (1532-46) SVANEN (1535-38), d.v.s. ialt 8 større skibe, og af mindre skibe var der: AALBORGER BOJERT (eller KARL SKOTTES BØJERT omtalt 1535-48), ESKE BILLES GALION (omtalt 1538-39), BLEKINGESKIBET (1537-39), FALKEN v. ÅRHUS (bygget 1535 omtalt til 1560), GRIB v. SUND (1535-48), GULLANDSK SEYDENSKIB (givet af Henrik Rosenkrants på Gotland omtalt 1535-38), JØRGEN v. WISKES SKIB (1535-39), MORIANS BOJERT (1538-60), NORSKE GALION (1538-39).¹⁶

For at følge de tabeller, som Jan Glete har givet, har jeg her søgt at gengive antallet af skibe med ca. 10 års mellemrum, men jeg har dog på grund af den specielle danske udvikling gengivet tallene på tidspunkter, der har en særlig begrundelse i den danske historie, således her før og efter Grevens Fejde og samtidig på tidspunkter, hvor der i kilderne er en større samling af oplysninger. Desuden må dertil bemærkes, at der naturligvis forekommer skibe, som findes i kilderne i årene mellem de her omtalte, og som er tilgået og udgået i disse mellemliggende tidsrum. Derfor vil det samlede antal af skibe fra Christian 3.s tid være en del større end det vil fremgå af disse her nævnte lister.

Når jeg derfor vælger 1548 som det næste år, er det fordi det er midt imellem Christian 3.s sidste år 1558 og den foregående oversigt 1538. Samtidig har Danmark overstået den tid, hvor der herskede en stadig trussel fra Christian 2.s slægtninge. Freden i Speyer 1545 havde skabt ro, og man kan koncentrere sig om bekæmpelsen af sørøvere og om støtte i det hele taget til søhandelen. I 1548 fandtes følgende skibe i den kongelige danske orlogsflåde:

Større skibe: ADMIRAL v. SLEYZ (erhvervet fra Preussen omkring 1545), DAVID (1542-68), ENGELEN (1535-66), FORTUNA (BYGGET 1548), HAMBORGER GALEON (1543-59), GABRIEL (1541-59), GRIBEN (1532-49), HOLKEN (1543-58), LØVEN (1535-56), MICHAEL (1532-51), SALTHOLKEN (1544-55), d.v.s. ialt 11 skibe. Mindre skibe: AALBORGER BOJERT (1535-48), CLAUS BILLES JAGT (1546-55), FALKEN v. AARHUS (1535-60), LANGE GRIB (1542-55), GULE BO-

¹⁶ Danske Magazin III rk. 3 bd. side 89, 5 bd. side 272, 6 bd. side 197-199, Dipl. Norv. XV nr. 543, Danske Kancelli Diverse B.46 nr. 113 samt Søren Balle: Statsfinanserne på Christian 3.s tid, 1992, side 252.

JERT (1543-55), GRIB v. SUND (1535-48), LIDEN JAGT (1546-51), MORIANS BOJERT (1538-60), PEDER EBBESENS JAGT (1546-48), PEDER GODSKES JAGT (1545-54), PINKEN (1542-58), PAPPEGOJE BOJERT (1546-66), STØRTEBECKER (1548-49), UGLEN (1546-67), d.v.s. ialt 14 mindre skibe.¹⁷

I den sidste ti-års periode af Christian 3.s regering bliver flådens organisation mere fast. Der oprettes en stilling ved Bremerholmen med en fast admiral til at tage sig af forholdene der, hvilket sandsynligvis sker i 1557, da Christopher Thronsen omtales som admiralen, der beskæftiger sig med indkøbene til flåden sammen med statholderen på Københavns Slot. Desuden er der i årene før sket det, at man for første gang ser skibshovedsmænd optræde i regnskaberne som fastlønnede. Det ses i 1551 med en fortegnelse på 5 hovedsmænd, der får fast årlig løn. Grunden hertil kan diskuteres, idet antallet af skibe, hvortil der behøvedes hovedsmænd, var adskilligt større. Sagen er vel, at de hovedsmænd, som man i almindelighed brugte, var adelsmænd, der blot behøvede at indkaldes til at gøre tjeneste, og derfor ikke stod på en lønningsliste, og det kan da tænkes, at de nævnte 5 mænd ikke var adelige og derfor ikke pligtige til at tjene, men var blevet udpeget af anden grund. De mænd, der sejlede og navigerede skibene, var skipperne og styrmændene, medens hovedsmændene blot var krigens ledere og for såvidt både skippers og styrmands overordnede. Alligevel kan denne begyndelse til at fastlønne egnede folk være starten på et egentligt søofficerskorps. Hertil kan føjes, at de forskellige titler på folk på orlogsskibene kendes også fra kong Hans' tid og ikke, som det har været fremført, først kom til under Christian III. Det drejer sig om betegnelser som skipper, styrmand, quartermester, hovedsbådsmand, tømmermand, skibmand, bådsmand eller pødker og skibsdreng. Ligeledes findes der også fra kong Hans' tid – altså fra omkring 1500 og også før – både arkelimester, bøssestøber og krudtmager.¹⁸

Selvom kilderne ikke flyder så rigeligt, som man kunne ønske sig, så er der dog så mange oplysninger, der viser den interesse, kongen havde i opbygningen af en orlogsflåde, og tillige, at rigsrådet ikke mere modsatte sig det. Man forstod nu nødvendigheden på grund af den trussel som Christian 2.s slægtninge stadig udøvede, hvilket vel var hovedgrunden til, at forsvaret blev vedligeholdt, og altså, at der blev opbygget en orlogsflåde. Rentemesterregnskaberne giver da også oplysninger om

¹⁷ Danske Magazin IV rk. 1.bd.side 202, 305 og 346 samt 2. bd side 89 og 316, Eske Billes arkiv pk. 2 d. 10/5 1548, Registrant 108 A, pk. 20 side 48, Danske Kancelli, Diverse D nr. 119, Kanc. Brevb. d. 28/3 1551 og 27/2 1552, Dipl. Norv. XIII nr. 690 d. 24/4 1548, XVI nr. 629 d. 10/5 1548.

¹⁸ Rentemester Regnskaberne 1551.

aktiviteterne på Bremerholm, med reparationer og vedligeholdelse af skibene samt om nybygninger. Man hører også om kongens bøssestøberi, om hans krudtmølle og om krudtmageren foruden meget andet, der viser, at der skete noget på Bremerholm. Endvidere ser man, at kongen ikke mere i samme grad har brug for de orlogsskibe, som købstæderne skal stille, og man forhandler derfor i 1555 om kravene til skibene, efter at man ved en art mønstring har konstateret, hvilke mangler der faktisk forefandtes. København kunne stille med et skib på 100 læster og Ålborg og Ribe hver med et på 80 læster, mens resten var mindre skibe. Der var dog skibe på 60 læster fra Halland, Malmø og Helsingborg og Landskrone, og de øvrige var på 40 læster og derunder, men også forsyningen af skyts på skibene var man utilfreds med. Først i 1566 ophæves imidlertid købstædernes pligt til at stille med skibe og ikke i 1556, som det ses angivet i forskellige bøger.

Endelig kan nævnes, at kongen lod bygge orlogsskibe flere forskellige steder i landet, og flest i København og i Blekinge, men mærkeligt nok hører man slet ikke noget om skibbyggeri ved Slotø, der ellers tidligere har være udråbt til at være et hovedbyggested for orlogsflåden.

Til sidst kan sættes listen over den danske orlogsflåde i kongens sidste regeringsår, idet han døde den 1. januar 1559. I 1558 var der af større skibe: ACHILLES (bygget 1558), AGGERHUS KRAVEL (købt 1558), AGNETHE (fra 1555), FALKEN v. BERGEN (købt 1558), DAVID (fra 1542), FORTUNA (bygget 1548), HECTOR (bygget 1556), HERCULES (fra 1556), LØVEN (fra 1554), MERCURIUS (bygget 1554), SAMSON (købt 1558), VENUS (bygget 1556), HOLKEN (fra 1557), ENGELEN (fra 1535) og GABRIEL (fra 1541, forlist 1558). D.v.s. at der var ialt 15 større skibe, og af mindre skibe var der: BLAA DUE (fra 1555), BLAA JAGT (fra 1558), BLEKINGSKE SKIB (bygget 1557), GULE BOJERT (fra 1551), SORTE BONDE (fra 1553), FALKEN fra ÅRHUS (fra 1535), GULLANDS KREJERT (fra 1551), HAVFRUEN (fra 1556), HJORTEN (bygget 1558), SORTE HUND (købt 1554), KOEN (fra 1551), JAGTEN (fra 1558), LAMMET (fra 1555), MORIAN BOJERT (fra 1538), NATTERGALEN (fra 1558), PEDER HUITFELDT'S PINKE (fra 1558), PINKEN (fra 1542), POPPEGOIEN BOJERT fra 1546), SKÆRBÅD (fra 1558), STRUDTS (fra 1551 og UGLEN (fra 1546), d.v.s. ialt 21 mindre skibe.¹⁹

¹⁹ Kanc. Brevb. d. 30/12 1555, d. 4/3, 26/3 og 20/4 1558, d. 30/11 1559, Registrant 108 A pk. 23 side 139 d. 10/11 og 23/11 1558, side 171 d. 29/10, side 228 d. 11/7, side 240 d. 15/3, 5/7 og 1/8 1558, side 286 d. 16/4 og side 290 d. 8/9 1558, Danske Kanc. Div. D II nr. 125 pk. 21 side 194 d. 22/5 1551, pk. 22 side 162 d. 17/4 og side 193 d. 21/9 1556, Danske Magazin IV rk. 2. bd. side 307 samt Mogens Gyldenstjernes Breve nr. 349 d. 12/8 og nr. 351 d. 22/8 1558 samt nr. 264 d. 21/4 1555.

Til de ovenstående lister må man imidlertid tilføje, at en normal levetid for orlogsskibene var omkring 15 år, og når de udgik, har det enten været på grund af forlis eller salg. Der er derfor i forbindelse med den sidste liste fra 1558 et spørgsmål ved de 2 skibe ENGELEN og FALKEN fra ÅRHUS, der tilsyneladende begge er fra 1535, d.v.s. 23 år gamle. Det er vanskeligt at fastslå, hvornår et skib afgår, hvis det ikke direkte nævnes, at det forliser eller sælges, og det er lige så vanskeligt at fastslå nøjagtigt, hvornår et skib tilgår, hvis det ikke direkte er omtalt. Derfor er de årstal, som er angivet i listerne, de år, hvor de omtales i et dokument, og hvad angår de to nævnte skibe har jeg min tvivl om deres sejlivethed, for ganske vist findes der en lang årrække for dem begge, men for ENGELENS vedkommende er der et hul i rækken fra 1541 til 1546, og i den tid kan det udmærket være afgået og et nyt af samme navn tilgået. Ligeledes er der et hul i årrækken for FALKEN fra 1538 til 1544, hvor det også kan være et nyt skib er tilgået med samme navn. Dette ændrer imidlertid ikke ved de lister af skibe, som jeg har givet.

Når jeg ved den sidste liste blot har tilføjet tilgangsårstallet har det den naturlige forklaring, at skibene rækker ind i Frederik 2.s regeringstid.

Til slut kan jeg måske tilfredsstille læseren ved at opstille listerne i nedenstående skema, idet jeg må gentage mit forbehold med hensyn til, hvornår et skib kan erklæres at være stort, og hvornår det er mindre.

	1487	1510	1523	1532	1538	1548	1558
Større skibe	9	13	12	5	8	11	15
Mindre skibe	3	15	14	–	9	14	21
Ialt	12	28	26	5	17	25	35

Nationalismer og nationale identiteter i Storbritannien

AF

NILS ARNE SØRENSEN

Nationalisme er de seneste år igen blevet et nøglebegreb i europæisk politik og kultur. Nationalistiske strøminger har siden slutningen af 1980'erne fået afgørende betydning i de tidligere kommunistiske områder, men også i Vesteuropa er tendensen markant. Den er kommet til udtryk gennem voksende tilslutning til nationalistiske partier, ofte med fascistisk islæt, i fx Italien, Frankrig, Østrig, Belgien og Tyskland. Også modstanden mod Maastricht-traktaten har, ikke mindst i Danmark og Storbritannien, klare nationalistiske elementer i sig.

Sådanne skræmmende udviklingstendenser er forklaringen på, at både human- og samfundsvidenskaberne har rettet blikket mod fænomenet nationalisme og dets genkomst eller ligefrem genfødsel. Det er imidlertid et åbent spørgsmål, hvor vidt det er korrekt at tale om en nationalistisk eller (mindre odiøst) en national »genfødsel«, hvis man primært fokuserer på det vestlige Europa.

Nationalisme og nationale spørgsmål i Vesteuropa siden 1945

Ser man på hovedtendenser i de sidste 50 års vesteuropæiske udvikling springer *internationalisering* og *integration* i øjnene. Siden 1945 har internationalt samarbejde og integration udviklet sig hastigt, både økonomisk, (sikkerheds)politisk og kulturelt. På globalt plan omkring FN-systemet, der dog hurtigt blev bundet ind i Den kolde Krigs modsætninger. På vestligt/europæisk plan gennem fx NATO, OEEC, OECD, Europarådet, det Nordiske Samarbejde og selvfølgelig ikke mindst gennem det, der normalt identificeres med den vesteuropæiske integration: samarbejdet, der indledtes med Kul- og Stålungionen og som siden 1.11.93 har heddet Den Europæiske Union.

Jean Monnet, der i sine erindringer skildrede sig selv som den europæiske integrations fader, argumenterede i 1943 i et notat til den franske nationale befrielseskomité således for et europæisk samarbejde efter krigen:

»Europas nationer er for små til at give deres befolkninger den velstand, som moderne forhold har gjort mulig og dermed også nødvendig. De har brug for større markeder. Og de bliver nødt til at lade være med at bruge en stor del af deres ressourcer til at opretholde »nøgleindustrier« af hensyn til det nationale forsvar, som blev nødvendiggjort af forestillingen om suveræne, protektionistiske stater, som vi kendte før 1939.«¹

En understregning af nødvendigheden af internationalt samarbejde for at undgå nye krige så man omtrent samtidig i modstandsbevægelsernes programmer, der ofte refereres til i pro-integrationistiske værker for at knytte integrationen fast til Den Store Frihedskamp.² At 2. verdenskrig både i modstandsbevægelserne og hos de allierede blev set som et resultat af i første række *tysk nationalisme* er også ubestrideligt. Men integrationsentusiaster har haft en tendens til at overse, at også de allierede og modstandsbevægelserne læste krigen i nationalt lys. Nok var det den perverterede tyske nationalisme, der skulle bekæmpes, men bekæmpelsen blev i udstrakt grad set som nationale kampe, både i Sovjetunionen, Storbritannien og blandt modstandsbevægelserne, der jo netop dannede *Danmarks Frihedsråd*, *Comitato per la Liberazione Nazionale* og *Conseil National de la Resistance*.

Krigsafslutningen resulterede da også i Vesteuropa i de nationale staters retablering, og man kan fremfor at betone integrationsprocesser i stedet se de første årtier efter 1945 som den vesteuropæiske nationalstats glansperiode. Dette er grundsynet i Alan Milwards to seneste bøger om Vesteuropas efterkrigshistorie, *The European Rescue of the Nation State* og *The Frontier of National Sovereignty*.³ Iflg. Milward betød de europæiske staters stærkt udvidede samfundsmæssige roller med det formål at sikre høj økonomisk vækst og velfærdssamfundets udvikling, at nationalstater-

¹ Citeret efter P. Fontaine: *Jean Monnet – a grand design for Europe*, Luxembourg 1988, s. 41. Notatet er også delvist oprykt i Monnets erindringer, *Mit Liv*, København 1987, s. 153f.

² Se fx W. Loth: *Der Weg nach Europa*, Göttingen 1990, s. 17ff, og D. Urwin: *The Community of Europe. A History of European Integration*, London 1991, s. 7ff.

³ Hhv. London 1992 og 1993. *The Frontier of National Sovereignty* med undertitlen »History and theory 1945-92« er en artikelsamling, der ud over Milwards indledning (skrevet med Vibeke Sørensen) og konklusion indeholder bidrag af en række af hans elever.

En grundig præsentation og diskussion af Milwards synspunkter findes i Thorsten B. Olesen: »Nationalstaten og den europæiske integration i teori og praksis«, i *Nyt Fra Historien*, XLIII, 1, Forår 1994, s. 2ff.

ne, både hvad angår gennemtrængning og opbakning, o. 1970 var stærke som aldrig før. I et integrationsperspektiv drejes kniven en ekstra gang i kødet på både føderalister og neo-funktionalister, idet Milward argumenterer for, at forståelsen af integrationsprocessen må tage udgangspunkt i nationalstaternes bestræbelser på at sikre og udbygge fundamentet for de nationale vækst- og velfærdspolitikker.⁴

Som en tolkning af (Nord)Vesteuropas politisk-økonomiske historie i perioden 1945-70 er Milwards arbejder overbevisende. Om hans tolkning kan holde til at få status af overordnet integrationsteori – hvad Milward selv mener – ud over denne periode er mere tvivlsomt. Men i en diskussion af nationalisme og nationale identiteter i nutidens Vesteuropa er hans påpegning af nationalstaten som efterkrigstidens »central unit of organization« vigtig.

Det er dog ikke kun denne nytolkning af forholdet mellem nationale stater og integration, der gør, at man kan problematisere begrebet »genfødsel« i forbindelse med nationalisme i dagens Europa. Man kan også pege på de mange nationale mindretal og »statsløse nationer«, der findes i de vesteuropæiske lande, hvor et nærmere eftersyn hurtigt afslører, at stort set ingen vesteuropæiske stater i strikt forstand er nationalstater (dvs. befolkningen udgør en og kun en nation og hele denne). De fleste er multi-nationale eller i hvert fald multi-etniske stater; enkelte fx Den Irske Republik er part-nation-stater.⁵

Blot en opremssning af de mange nationale bevægelser, der har krævet selvstyre eller selvstændighed ville være pladskrævende. Nogle af de vigtigste siden 2. verdenskrig og især siden 1960'erne, der måske snarere kan karakteriseres som de nationale genfødsels årti, har været den stadigt tydeligere konflikt mellem fransk- og flamsktalende i Belgien, selvstændighedsbevægelser i Bretagne og på Korsika, den sydtyrolsk-italienske konflikt i Trento/Bolzano provinserne, kravene om selvstændighed fra baskiske og katalanske nationalister og endelig en række nationale konflikter på de britiske øer.

⁴ Også hos Monnet havde integrationen sin dybeste *raison* i nationale interesser. Således hed det i det ovenfor citerede notat fra 1943:

»Vores opgave er en løsning af de europæiske problem. Briterne, amerikanerne og russerne har hver deres verden, som de midlertidigt kan trække sig tilbage til. Frankrig er bundet til Europa. Frankrig kan ikke optere ud, idet selve dets eksistens afhænger af en løsning af det europæiske problem.«

⁵ Anvendes en håndfast sproglig-kulturel definition af en nation som værende sprogfællesskab, findes der i Europa kun fire nationalstater: Portugal, Island, Liechtenstein og San Marino. Jf. »Sprachpoliük«, i *Brockhaus Enzyklopädie*, Bd. 20, Mannheim 1993, s. 707.

Begrebet part-nationstat er hentet hos fra R. Johansson, R. Rönquist og S. Tägil: »Territorialstaten i kris?«, i S. Tägil (ed.): *Europa – historiens återkomst*, Hedemora 1992, s. 21f.

Nationalismernes Genfødsel i Det Forenede Kongerige

At den største statsdannelse på de britiske øer er sammensat af forskellige enheder fremgår af det officielle navn (siden 1953) *The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland*. Heri sløres imidlertid, at selve »Great Britain« består England, Skotland og Wales, og officielt opererer man med statsdannelsens fire lande.⁶ Af de fire lande er England, hvad angår både udstrækning, folketal og økonomi klart størst, og på den baggrund har England spillet hovedrollen i hele statsdannelsens historie.

Helt klassisk var det protester mod det dominerende engelske center, der lå bag nationale bevægelsers genfødsel i Wales og Scotland i 1960'erne. I Wales gav den nationalistiske veteran, forfatteren John Saunders Lewis' radiotale om det walisiske sprogs skæbne/fremtid i 1962 anledning til en radikal, kulturel-national bevægelse, der gik til kamp for sproget gennem slogans, defamering af vejskilte, aktioner mod engelsksprogede medier og sågar til angreb mod englænderes fritidshuse i Wales. Et politisk udtryk for denne bevægelse var valget af det nationalistiske parti, *Plaid Cymrus* leder Gwynfor Evans ved et suppleringsvalg i 1966. Evans blev dermed *Plaid Cymrus* første MP nogensinde.⁷

En lignende renaissance oplevede det skotske *Scottish National Party* (SNP) fra begyndelsen af 1960'erne. Partiets medlemstal voksede eksplosivt fra 2.000 i 1962 til 80.000 i 1967, og samme år vandt partiets kandidat, Winnie Ewing et suppleringsvalg i en kreds nær Glasgow, hvorved hun blev partiets anden MP (den første havde siddet i Westminster i tre måneder i sommeren 1945).⁸

Parlamentsvalget i 1970 betegnede stemmemæssigt (men ikke mandatomæssigt) pæne gennembrud for de to nationalistiske partier med hhv. 11,5% af stemmerne i Wales til *Plaid Cymru* og 11,4% af stemmerne i Skotland til SNP. Ved valgene i 1974 kom mandatene også: ved oktobervalget opnåede *Plaid Cymru* 3 mandater (10,8%) og SNP 11 – og ikke mindre end 30,9% af det skotske stemmer.⁹

Hermed var lagt to af de centrale brikker til den opfattelse af Storbritannien som »The Dis-United Kingdom«, der vandt frem i 1970'erne.

⁶ Se fx *Britain: An Official Handbook*, der udgives årligt af det statslige informationskontor, Central Office of Information.

⁷ Jf. Kenneth O. Morgan: *Rebirth of a Nation: Wales 1880-1980*, Oxford 1981, s. 382ff.

⁸ Jf. Andrew Marr: *The Battle for Scotland*, London 1992, s. 115ff og James G. Kellas: *The Scottish Political System*, 2nd ed., Cambridge 1975, s. 128.

⁹ David Butler & Gareth Butler: *British Political Facts 1900-1985*, 6th ed., London 1986, s. 170f.

Andre vigtige dele var indvandrere/race-problematikken og regionale skillelinjer inden for England. Den sidste og mest synlige var konflikten i Nordirland, hvor irsk-katolske borgerrettighedsbevægelser fra 1967 blev mødt med vold fra unionist-protestantiske grupper og den nordirske ordensmagt. Den eskalerende vold førte i august 1969 til indsættelsen af britiske tropper og i 1972 til ophævelsen af det nordirske selvstyre, men hidtil har konflikten, der målt i mennesketab pr. indbygger har placeret Storbritannien på en lidet attråværdig førsteplads som verdens mest voldelige, demokratiske land (1948-77), modstået alle løsningsforsøg, omend våbenhvilerne fra efteråret 1994 giver grund til en forsigtig optimisme.¹⁰

Den nordirske konflikt og de walisiske og skotske nationalismers fremmarch gav også anledning til seriøse analyser af den britiske statsdannelse og dens karakter. Blandt de kendeste er marxisterne, Tom Nairns *The Break-Up of Britain* (1977) og Michael Hechters *Internal Colonialism: the Celtic Fringe in British National Development 1536-1966* (1975). Det centrale argument hos begge, men mest radikalt formuleret hos Hechter, er, at Storbritanniens historie skal ses som center-periferi-relationer. Hechter støtter sig explicit til udviklingsteorier (især Immanuel Wallersteins arbejder) og argumenterer for, at Wales, Skotland og Irland var »indre kolonier« i et engelsk imperium, og at den økonomiske og politiske underudvikling eller i det mindste afhængighed i forhold til det engelske center er forklaringen på den gentagne fremvækst af keltiske nationalismer i det britiske ø-riges periferier.

Hechters analyser er blevet mødt med en skarp og velbegrundet kritik.¹¹ Hverken det lange historiske perspektiv eller sidestillingen af Wales, Skotland og Irland som keltiske periferier holder for nærmere efterprøvelse. En historisk analyse af nationalismer og nationale identiteter på De britiske øer må skelne mellem Irland (hvor koloni-perspektivet har indlysende styrke) og selve Storbritannien. I det følgende følges det irske perspektiv dog kun, når det direkte har spillet en rolle for udviklingen på den britiske hovedø.¹² Desuden må analysen være sensitiv over for ikke blot nationalismernes indhold, men også deres kontekst.

¹⁰ Jf. Brendan O'Leary & John McGarry: *The Politics of Antagonism. Understanding Northern Ireland*, London 1993, s. 18. O'Leary og McGarry leverer også en glimrende gennemgang af konflikten og løsningsforsøgene frem til o. 1990: s. 153-276.

¹¹ Se fx. David McCrone: *Understanding Scotland. The Sociology of a Stateless Nation*, London 1992, s. 57ff.

¹² Et godt overblik over det britisk-irske problem giver B. O'Leary & J. McGarry: *op. cit.*, s. 54-106.

Statslig Integration og Nationale Identiteter i Storbritannien

I indledningskapitlet, »The Emergence of Wales as a Nation«, til en populær fremstilling af Wales' historie med den sigende titel *The Land Remembers*, skriver Gwyn Williams bl.a. om stenalderen, at »in Wales we used stone to build houses for the dead thousands of years before we thought of doing this for the living«. ¹³

Det er et fornemt eksempel på en ureflekteret tilbageskrivning af nationalitet til et givet territorium, nøjagtig som mange-binds Danmarkshistorier ofte ubekymret taler om stenalderens danskere. Der er imidlertid ingen grund til at følge stats- og nationalitetsproblematikken tilbage i forhistorien, med et enkelt vigtigt, både real- og perceptions-historisk forbehold. Nemlig, at de britiske øer siden den sidste istid blev gjort til genstand for en lang række indvandring eller erobringer. Heraf var især tre vigtige. For det første den keltiske, som arkæologerne ikke vil tidfæste, men hvor det kan slås fast, at der eksisterede en keltisk kultur med klare fællestræk over hele øhavet, da romerne kom til Storbritannien i 1. årh f.K. For det andet de angel-saksiske fra det 5. årh., som fortrængte kelterne fra det sydlige og centrale England, hvorved den keltiske periferi (»the Celtic fringe«) blev etableret (og som også gav øerne, hvad der skulle blive hovedsproget: engelsk). For det tredje den normanniske invasion og erobring af først England, siden og med skiftende held resten af øhavet fra 1066, og som førte til etableringen af en stærk centralmagt og efterhånden en delvis sammensmeltning af angel-saksiske og normanniske eliter. ¹⁴

Det er den normanniske statsdannelsestrukturer, der dannede fundamentet for de følgende århundreders engelske ekspansion, hvis første blivende resultat (set fra nutiden) var underlægningen af Wales. Denne langstrakte proces skal ikke følges her. Blot skal det konstateres, at processens afgørende begivenhed var unionen mellem England og Wales (eller præcisere: inkorporationen af Wales i England) i 1536, hvorefter Wales, der ikke havde udviklet en stabil statsdannelse og derfor heller ingen betydningsfulde institutioner, blev underlagt engelske administrationsstrukturer. Engelsk blev følgelig administrations- og elitesprog, og gennem de følgende århundreder blev Wales' elite, lavadelen,

¹³ Gwyn Williams: *The Land Remembers. A View of Wales*, London 1977, s. 22.

¹⁴ For en kort gennemgang af dette historiske forløb, se Hugh Kearneys formidable *The British Isles. A History of Four Nations*, Cambridge 1989, s. 11-105. Kearneys konsekvent britiske (frem for engelske) perspektiv på Storbritanniens historie er en vigtig inspirationskilde til H. Halkier m.fl.: *Rule Britannia. De britiske Øer (Den jyske Historiker, 54-55, 1991)*; tydeligst i bidragene af Uffe Østergård og Bernard Eric Jensen.

angliciseret, mens fæstebønderne fastholdt en walisisk sprogkultur. Selv om den walisiske adelsslægt Tudor fra 1485 sad på Englands trone, så var »integrationen« altså helt på engelske præmisser, og udviklingen cementerede en sammenhæng mellem sprog, status og social position. Religion var derimod ikke nogen demarkationslinje før o. 1800, hvor non-konformistiske bevægelser, især metodisterne (der først begyndte at skille sig ud fra den anglikanske kirke fra o. 1790, selv om den metodistiske *revival* i Wales går tilbage til 1735), vandt frem blandt walisisk-talende grupper, hvilket styrkede en specifik walisisk kulturel identitet.¹⁵

Etableringen af en engelsk-skotsk union var langt mere kompliceret. Det første skridt var personalunionen i 1603 under de skotske Stuart'er (James 6./1.). Men der var tale om to selvstændige stater, selv om James fra 1604 antog titlen konge af Storbritannien (og Frankrig og Irland). Forholdet mellem de to lande var da også alt andet end smertefrit gennem 1600-tallet.¹⁶ Alligevel etableredes en egentlig politisk union i 1707 (The Kingdom of Great Britain). Baggrunden herfor er, ikke mindst set fra Skotland, omdiskuteret. Var det langsigtede ideologiske og/eller økonomiske eller kortsigtede politisk-opportunistiske motiver, der lå bag den (lavlands)skotske interesse i unionen?¹⁷ Set fra England var interessen primært sikkerhedspolitisk: unionen kunne hindre, at Skotland kunne indgå i en fransk-domineret anti-engelsk alliance. I forbindelse med den engelsk-skotske union er det også vigtigt at understrege, at Skotland (eller Nordbritannien, som man søgte at omdøbe det til i unionens første år) fastholdt en vidtgående autonomi. Nok måtte det skotske parlament lade sig opløse og genopstå som en del af et nyt britisk parlament i London, men lokal selvbestemmelse blev bevaret på tre centrale områder: kirkepolitik (den presbyterianske kirke blev skotsk statskirke), retsvæsen og uddannelsesvæsen. Derfor var unionen langt mindre vidtgående, end det kunne forekomme: nok var der tale om en

¹⁵ For Wales' historie 1530-1850, se John Davies: *A History of Wales*, London 1993, s. 224-397. Davies' værk, der først udkom på walisisk i 1990 (*Hanes Cymru*), er en bred samfundshistorie. Specifikt om inkorporationen og angliceringen, se s. 232ff; for den religiøse vækkelse og metodismen, se s. 306ff og s. 340ff.

¹⁶ Jf. Keith M. Brown: *Kingdom or Province. Scotland and the Regal Union, 1603-1715*, London 1992.

¹⁷ T.C. Smout: *Scottish Trade on the Eve of the Union*, London 1963, argumenterede for, at ønsket om adgang til det engelske (verdens) marked var forklaringen bag unionen. Se også herfor diskussionen hos C.A. Whatley: »The Economic Causes and Consequences of the Union of 1707: A Survey«, i *Scottish Historical Review*, 68, 1989, s. 150-181.

Derimod har fx P.W. Riley i *The Union of Scotland and England*, Manchester 1978, argumenteret for kortsigtede interesser som afgørende. Fremvæksten af en »unionistisk« politik bevidsthed i Skotland før unionen påpeges i en række af bidragene i R.A. Mason (ed.): *Scotland and England 1286-1815*, Edinburgh 1987.

politisk og økonomisk union, men hovedparten af de anliggender, der vedgik det civile samfund i 1700-tallet, var fortsat under skotsk kontrol.¹⁸

Trods dette var unionsdannelsen langt fra smertefri. Især i Det Skotske Højland, i klan-samfundet, var der modstand, som smeltede sammen med arvestriden mellem stuarter og hanoverianere og – set med unionsøjne – den pågående konflikt med Frankrig. Modstanden førte til deciderede opstande i 1715 og 1745-46, hvor unions-modstanderne/Stuarttilhængerne blev slået definitivt ved Culloden, og hvor den britiske hærs fremfærd over for højlandsbefolkningen i forbindelse hermed fik selv J.W. Fortescue til at tale om »wanton brutality and outrage« in sit standardværk om den britiske hærs historie fra 1899.¹⁹ De britiske unions-tilhængeres reagerede også med en massiv politisk-kulturel undertrykkelse af Højlandskulturen (forbud mod våben, kilt og sækkepiber – opretholdt indtil 1782 – samt ophævelse af klan-ledernes status som domsvæsen), ledsaget af en økonomisk svækkelse gennem konfiskation af oprørernes jorder. Det endelige knæk fik den traditionelle højlandskultur gennem de såkaldte »clearances« fra 1700-tallets anden halvdel, hvor de store godsejere omlagde driften til fåreavl på bekostning af småbrugslandbruget.

»Culloden« og »Clearances« blev siden centrale symboler på engelsk/britisk brutalitet og undertrykkelse for skotske nationalister og andre tolkninger af Storbritannien som et engelsk imperium. Men der var i højere grad tale om sammenstød mellem to skotske kulturer, højlandet og lavlandet, der i 1700-tallet stod hinanden fjernere end fx lavlandet og den engelske kultur. I et bredere perspektiv kan man også med større ret tegne et billede af voksende integration end af systematisk periferisering af Skotland og Wales, hvis man ser på udviklingen fra Storbritannien fra o. 1750 og frem til årtierne efter 2. verdenskrig.

Integrationsbetragtningen har en energisk og vægtig fortæller i den engelske historiker Linda Colley, der i sin stort anlagte *Britons. Forging the Nation, 1707-1837*²⁰ argumenterer for, at der af englændere, skotter og

¹⁸ Jf. Bernard Crick: »The English and the British«, i B. Crick (ed.): *National Identities*, London 1991, s. 100f. og D. McCrone: *op. cit.*, s. 21f.

¹⁹ J.W. Fortescue: *A History of the British Army*, vol. 2, London 1910, s. 148. Fortescue undskyldte dog på det nærmeste den brutale fremfærd ved at karakterisere højlænderne som »half-savage mountaineers« som ikke kunne bibringes »reason without a harsh lesson« og viderebragte endvidere tidens udviklingsoptimistiske historiesyn med vurderingen af, at undertrykkelsen af dem var »for no one's advantage more than their own« *Ibid.* s. 147f.

²⁰ New Haven 1992. Se også hendes »Britishness and Otherness: An Argument«, i *Journal of British Studies*, 31, 1992, s. 309-329. For en udførligere omtale af hendes bog, se min review-artikel, »Nationale identiteter på De britiske Øer«, i *Nyt fra Historien*, XLII, 2, Efterår 1993, s. 199f.

walisere blev skabt briter i århundredet efter den engelsk-skotske union og især fra slutningen af 1700-tallet.

De to helt centrale ingredienser i etableringen af en britisk identitet er for Colley religion og fjendebilleder. At betone religionens centrale betydning i de britiske øers historie kan bestemt ikke siges at være nyt, men mens fokus traditionelt har været lagt på stridigheder mellem forskellige kirkelige retninger som anglikanere, puritanere, presbyterianere, metodister osv., peger Colley i stedet på deres fællesmængde: de var alle protestanter, dvs. først og fremmest ikke-katolikker.

Det fjendebillede, den »Anden«, som den britiske identitet konstitueredes overfor, var i virkeligheden to, tæt sammenhængende, nemlig for det første katolicismen og for det andet Frankrig/franskmændene, der blev præsenteret og oplevet som en meget kontant trussel frem til 1815.

Til disse, i høj grad negativt-definerede elementer, hvis betydning primært lå i statsdannelsens »smedningsfase«, kan lægges en række andre.

Linda Colley betoner monarkiet, som fra o. 1780 (under George 3.) bevidst iscenesatte sig som Storbritanniens symbol. George 3.s efterfølgere havde, som David Cannadine har påvist, ikke held med at leve op hertil: »For the majority of the great royals pageants staged during the first three-quarters of the nineteenth century oscillated between farce and fiasco«. Først fra 1870'erne befestedes det moderne folkekære monarki med monarken som »patriarchal figures for the whole of the nation« og »a unifying symbol of permanence and national community«. ²¹ Inden da havde monarkiet imidlertid allerede påtaget sig en anden vigtig integrativ funktion ved at fremstå som *britiske monarker*, tydeligt markeret af dronning Victorias nationalromantiske dyrkelse af Skotland og brugen af Balmoral Castle – »a pretty little castle in the old Scottish style« – som sommerresidens. ²² Sigende for den voksende erkendelse af monarkiets betydning i moderne britisk politisk kultur er det faktum, at Tom Nairn i 1988 gjorde det til genstand for grundig (men ikke altid lige klar) behandling, hvis hovedpointe var, at monarkiet mere end noget andet er det kit, der får Storbritannien til at hænge sammen. ²³

²¹ David Cannadine: »The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the 'Invention of Tradition', c. 1820-1977, i E. Hobsbawm & T. Ranger (eds.): *op. cit.*, s. 101-164.

²² Victoria besang Skotland i *Leaves from the Journal of Our Life in the Highlands* (1868) og *More Leaves from the Journal of A Life in the Highlands* (1884). Journalerne er genudgivet i forkortet form som *Our Life in the Highlands*, London 1968, hvorfra citatet, der stammer fra 1848, er hentet. Prins Albert, der købte slottet, lagde dog mere vægt på slottets lidenhed end på dets evt. æstetiske og historiske dyder og lod et slot opføre 1853-56.

²³ T. Nairn: *The Enchanted Glass. Britain and its Monarchy*, London 1988.

Man må imidlertid også pege på andre, afgørende integrationsfaktorer, der har en tendens til at glide ud i periferien i politisk-kulturelle analyser som Colley og Nairns. Helt fundamentalt kan man jo slå fast, at den multi-nationale statsdannelse blev en økonomisk, politisk og militær succes, ikke kun set fra »centret« i England, men så sandelig også fra »periferierne« Skotland og Wales.

Det gjaldt økonomisk, hvor i hvert fald det skotske lavland og store dele af Wales fuldt ud integreredes i et britisk økonomisk marked, både industrielt og kommercielt, og dermed blev en del af den britiske økonomiske verdensmagt, der dominerede i 1800-tallet. At dele af Skotland og Wales ikke fik del i den økonomiske fremgang er ubestrideligt, men heller ikke hele England nød lige stor økonomisk vækst.

Imperiet var en anden integrationsfaktor. Militær og administration gav karrieremuligheder og bosætterkolonierne udvandringsmuligheder, vel at mærke inden for en *britisk kulturkreds*, til ikke mindst skotter, walisere (og irere).²⁴ Udvandrerensamfundene fastholdt båndene til hjemlandet og opfattede sig som et britisk »folk« eller i det mindste kultur, og frem til 2. verdenskrig blev Britain og British ofte brugt til at betegne øhavet, bosættersamfundene og kolonier under ét.²⁵

Dannelsen af en fælles britisk politisk-administrativ elite har været en anden faktor. Colley sporer dette tilbage til 1700-tallet; fra nyere tid kan man nævne David Lloyd George (Wales) og Ramsay Macdonald og Alec Douglas-Home (Skotland) for at anskueliggøre, at engelsk nationalitet ikke er et *sine qua non* for at nå til tops i britisk politik.

Som en afgørende kulturel integrationsfaktor må endelig nævnes

²⁴ Således udvandrede fra Skotland ca. 2,1 mio. i perioden 1853-1930, heraf mindst 1 mio. til britiske besiddelser (incl. dominions). Fra Irland udvandrede til Australien, New Zealand og Canada o. 190.000 i perioden 1876-1920. Fra England og Wales udvandrede o. 9,1 mio. i perioden 1853-1930, heraf mindst 4 mio. til britiske besiddelser. Til dette skal lægges omfattende vandring ind for de britiske øer. Således var nettoindvandringen til England/Wales fra Skotland o. 319.000 i perioden 1861-1900 og til Storbritannien fra Irland ikke mindre end o. 2 mio. i årene 1876-1920. Tallene skal ses i lyset af, at Skotlands befolkning 1901 var 4,7 mio., Irlands 4,5 mio. og England/Wales' 32,3 mio.

Jvf. D. Baines: *Migration in a mature economy*. Emigration and internal migration in England and Wales, 1861-1900, Cambridge 1985, s. 63f. og s. 115, og W.E. Vaughan & A.J. Fitzpatrick: *Irish Historical Statistics*. Population, 1821-1971, Dublin 1978, tabel 55.

²⁵ Et interessant eksempel på den kulturelle samhørighed er udbredelsen af sportsgrene og sportsligt samkvem i form af tournéer, »landskampe« og imperiale sportslege fra sidste tredjedel af 1800-tallet. Væsentlige aspekter af dette problemfelt er siden 1980'erne blevet afdækket af sportshistorikere. Se fx Richard Holt: *Sport and the British*. A Modern History, Oxford 1989, s. 203-236, 262-279 og en række af bidragene i J.A. Marlan (ed.): *Pleasure, Profit and Proselytism: British Culture and Sport at Home and Abroad*, London 1987.

Sammenhængen mellem sport, politik og nationale identiteter generelt er i disse år genstand for stor interesse, hvilket man fx kan danne sig et indtryk af i de seneste årgange af *International Journal of the History of Sport*.

sproget. Her må man tale om »periferiernes« underordning »centret« med brugen af engelsk som ikke blot administrationsprog, men også som økonomiens og højkulturens sprog. Underordningen var tydeligst i Wales, hvor andelen af walisisk talende (monogloter og tosprogede) i 1891 var på 54%; en procentdel, der siden er faldet støt til 19% i 1981.²⁶ I Skotland var forløbet helt anderledes. Her fortrængte Skotsk (dvs. skotsk-engelsk med rod i middelalder-engelsk) allerede fra 1100-tallet gælisk fra lavlandet og efterhånden blev gælisk trængt stadig længere ud i højlandets randområder. Igen var der altså tale om en strid mellem to skotske kulturer og ikke en skotsk-engelsk, selv om Skotsk fra 1500-tallet blev stadigt mere præget af Engelsk, først i forbindelse med reformationen (man læste Bibelen på Engelsk, ikke på Skotsk), siden med unionen.²⁷

Der var på den anden side tydelige grænser for integrationen i den forstand, at nationale særkulturer blev tolereret og efterhånden ligefrem opdyrket som delelementer i det britiske fællesskab. Det gjaldt inden for noget så centralt som militæret. Her var nationerne (og deres delkulturer) synlige gennem walisiske, skotske, irske, højlands- osv. regimente. Og disse regimente opdyrkede de kulturelle særtræk: således gik højlandsregimenterne, der blev dannet i 1725, med kilt, også i perioden 1747-82, hvor det var forbudt civile.²⁸ Disse traditioner fortsatte og blev udnyttet, også militært, af hærledelsen. Som et eksempel kan det anføres, at det var et helt bevidst valg, da man i 1940 lod højlandstropper udgøre besættelsesstyrkerne på Færøerne: de blev anset for at være »eminently suitable«, idet

»It was felt that they are probably less liable to lose morale and are more likely to maintain their interest in occupations approximating closely to their civil life than would any regiment which might be selected merely on account of normal availability«,

som oberstløjtnant A.W.H. Conyers Baker fra War Office skrev til besættelsesstyrkernes øverstkommanderende, kaptajn A.G. Farrie, da denne havde forhørt sig om muligheden om forflyttelse til et mere interessant »theatre of war«.²⁹

Det klassiske eksempel er den skotske højlandskultur, der først blev

²⁶ Kenneth O. Morgan: *Wales in British Politics 1868-1922*, Rev. ed., Cardiff 1970, s. 315 og D. & G. Butler: *op. cit.*, s. 423.

²⁷ Jf. David Murison: »The Historical Background«, i A.J. Aitken & T. McArthur: *Languages of Scotland*, Edinburgh 1979, s. 4ff.

²⁸ Jf. W.F. Fortescue: *op. cit.*, s. 49f og Hugh Trevor-Roper: »The Invention of Tradition: The Highland Tradition of Scotland«, i E. Hobsbawm & T. Ranger: *op. cit.*, s. 25.

²⁹ Brev fra oberstløjtnant A.W.H. Conyers Baker, War Office, til kaptajn A.G. Farrie, dateret 4.5.1941, i Public Record Office, WO 106/3022: Faroe Islands. Miscellaneous D.O. Correspondence. 3rd March 1941 to 15th December 1944.

undertrykt som en barbarisk og krigerisk trussel mod Unionen, men allerede fra slutningen af 1700-tallet blev genopdaget og langt hen nyopfundet, som Hugh Trevor-Roper veloplagt afdækkede det i den artikel, der fortsat kan ses som den klassiske analyse af traditionsopfindelse. Efter højlandskulturens militære nederlag ved Culloden mistede den iflg. Trevor-Roper hurtigt sin trussel-karakter og kunne i stedet dyrkes som en kombination af »the romance of a primitive people with the charm of an endangered species«. ³⁰ Som en a-politisk national kultur blev højlandskulturen gjort til skotsk kultur, der var og er central i fastholdelsen af en særlig skotsk identitet inden for unionen. Tilsvarende nationalromantiske strømninger udvikledes i England og i Wales. For Wales' vedkommende er sammenhængen dog mere kompliceret, idet »opdagelsen« af Wales kom relativt sent og i vid udstrækning dyrkedes som en politisk national kultur fra første færd.

Trods dette forbehold kan man rimeligt kalde udviklingen inden for rigsdannelsen på den britiske hovedø for en succesfuld politisk union med tydelige elementer af kulturel autonomi for de nationale delkulturer.

Nationale vækkelser, klassepolitik og konsensus

Som kontrapunkter til ovenstående udlægning af Storbritannien, Irland undtaget, som en succesfuld multi-national statsdannelse præget af tiltagende integration mellem statsdannelsens regionale bestanddele må lægges de to nationale vækkelsesperioder, som statsdannelsen har gennemlevet, nemlig perioderne ca. 1870-1914 og tiden siden 1960'erne. Lighederne mellem de to perioder er ved første blik indlysende: sammensmeltningen af kulturelle og politiske fordringer og selvfølgelig en national diskurs, der betoner traditioner, folkefællesskab og en undertrykkelseshistorie.

I Wales var bindeleddet mellem nationalisme og politik først og fremmest religion. Efter valgreformer i 1867 og 1884 blev Wales en liberal højborg, men vel at mærke en liberalisme som stod for non-konformisme, som igen stod for walisisk kultur, som igen især stod for småbøndernes interesser (herunder også den økonomiske at slippe for at betale kirkeskat til den anglikanske Church of Wales). Støtten til den radikale liberalisme var dog ligeså udbredt i det industrialiserede Syd-wales. I 1880'erne blev Home Rule spørgsmålet også til et walisisk anliggende, da Gladstone i forbindelse med lovforslaget om irsk hjemmestyre eksplicit luftede tanken om en føderation, og bl.a. skrev:

³⁰ H. Trevor-Roper: *op. cit.*, s. 25.

»Wales, and even Scotland, may ask herself, whether the present system of entrusting all their affairs to the handling of a body, English in such overwhelming proportion as the present Parliament is, and must probably always be, is an adjustment which does the fullest justice to what is separate and specific in their several populations.«.³¹

I Wales blev Gladstones opfordring taget op af bevægelserne »Young Wales« og (fra 1894) *Cymru Fydd* (Wales' Fremtid). Den unge Lloyd George var blandt de mest energiske fortalere for walisisk selvstyre.

Når den politiske udvikling fra især 1880'erne er blevet set som en national vækkelse, er det ikke mindst fordi den faldt sammen med valgretsudvidelser, og således identificerede demokrati og nationalisme (som i Irland i samme periode). Imidlertid var det religiøse og sociale forhold, der var baggrunden for de nationalt-sindede liberales succes. Religionens politiske betydning som konfliktflade forsvandt med ophævelsen af Church of Wales' status af statskirke i 1920, og de national-liberales sociale basis blev mindre i takt med affolkningen af landområderne til fordel for det industrialiserede Syd-wales. Her stod de liberale også stærkt frem til 1918, men herefter kom klassepolitikken til at blive altdominerende, og Wales blev en Labour-højborg: siden 1922 har partiet siddet på flertallet af walisiske sæder i Parlamentet.³²

Mens en skotsk kulturel identitet som nævnt var veletableret og accepteret inden for unionen siden det sene 1700-tal, blev denne først kædet sammen med en politisk identitet fra 1870'erne, og lige som i Wales var der tale om en afsmitningseffekt fra det irske spørgsmål. Fremlæggningen af den første irske Home Rule Bill (1886) førte i Skotland til dannelsen af det fra første færd liberalt dominerede Scottish Home Rule Association og i 1888 satte det skotske liberale parti hjemmestyre for Skotland (og for Irland, England og Wales) på programmet. Her blev det, men uden politiske konsekvenser før umiddelbart før 1. verdenskrig, hvor et lovforslag om skotsk hjemstyre var under behandling ved krigsudbruddet (som resulterede i forslagets udsættelse).³³

Home Rule-bevægelsen fik støtte fra arbejderledere, men mødte – som syd for grænsen – massiv modstand fra Konservative, og der er et

³¹ W.E. Gladstone: *The Irish Question*, London 1886, citeret efter H.J. Hanham: *Scottish Nationalism*, London 1969, s. 92.

³² Denne tolkning bygger på Kenneth O. Morgan: *op. cit.* og samme: *Rebirth of a Nation. Wales 1880-1980*, Oxford 1981, s. 90-123, 410f.

³³ Jf. H.J. Hanham: *op. cit.*, s. 91ff.

Lovforslaget blev fremsat i 1912 som en »private member's bill« af MacCallum Scott, da Asquith-regeringen havde valgt at opgive »Home Rule All Around« til fordel for kun irsk selvstyre. Ved forslagets første behandling blev det støttet af et flertal, som imidlertid var forsvundet, da forslaget om skotsk selvstyre blev genfremsat i 1919. Jf. P. Jallard: »United Kingdom devolution 1910-1914«, i *English Historical Review*, 1979, s. 771.

påfaldende tidsmæssigt sammenfald mellem Home Rule-spørgsmålets politiske entre og De Liberale deroute i Skotland. Mens de Liberale ved valgene 1850-80 havde fået mellem 66% og 85% af stemmerne, faldt deres stemmeandel efter 1885 drastisk til 50-56% i årene 1885-1910, mens de konservative gik tilsvarende frem fra 15-34% til 34-49%.³⁴ Intet tyder således på, at Home Rule var en politisk *winner* i Skotland, og for de liberale hjemmestyrelhængere fortsatte nedturen i mellemkrigstiden, hvor de konservative og Labour kæmpede om positionen som Skotlands dominerende parti. Ganske vist støttede Labour i princippet Home Rule helt frem til 1945, men uden at gøre seriøse forsøg på at arbejde for dets gennemførelse.³⁵

Som Christopher Harvie præcist har formuleret det, så »bobbed [skotsk *home rule*] about in the slipstream of the Irish; it did not have their motive power«. ³⁶ Mere generelt kan man sige, at med den irske deling i 1920-22 forlod ikke blot det irske spørgsmål, men også det nationale britisk politik, i hvert fald som hovedrolleindehaver. Selv om klasseaspektet spillede en rolle i den britiske politiske litteratur fra århundredets begyndelse,³⁷ så er det først fra dette tidspunkt, at politologernes yndede kliché om, at »class is the basis of British party politics; all else is embellishment and detail«, bliver holdbar.³⁸ I de følgende 50 år kan britisk (indenrigs) politik læses som historien om konflikt og samarbejde mellem arbejderklassen (Labour) og den heterogene sociale koalition, som på engelsk kaldes middelklassen, repræsenteret af De Konservative (der dog gennem hele perioden også fik mange arbejderstemmer).³⁹

Når man kæder »Decline of Nationalism« sammen med »The Rise of Class Politics« sammen, ligger det lige for at vende sammenhængen på hovedet, når man skal forklare »The Revival of Nationalism« fra 1960erne. Det er heller ikke så banalt som det kan lyde, men det kræver en mere indgående argumentation.

Indledende må man etablere en sammenhæng mellem de nationale spørgsmål og britisk politik i efterkrigstiden. For det første det domi-

³⁴ Tallene er hentet hos D. McCrone: *op. cit.*, s. 148f.

³⁵ Jf. H.J. Hanham: *op. cit.*, s. 103ff og A. Marr: *op. cit.*, s. 53ff.

³⁶ Christopher Harvie: *Scotland and Nationalism*. Scottish Society and Politics 1707-1994, London 1994, s. 17.

³⁷ Jf. Giovanna Orsina, »'Class Cleavage' e partiti in Gran Bretagna nella letteratura politica dell'età edwardiana«, i *Ricerche di storia politica*, 7, 1992, s. 23-77.

³⁸ Peter G.J. Pulzer: *Political Representation and Elections in Britain*, London 1967, s. 98.

³⁹ Jf. *ibid.*, s. 98ff og Michael Moran: *Politics and Society in Britain*. An Introduction, 2nd ed., London 1989, s. 63ff (hvor der også er henvisninger til den centrale litteratur om emnet).

nerende træk ved perioden 1945-75: Velfærdsstats-konsensus'en.⁴⁰ Denne kan på forskellig vis inddrages til at forklare muligheden for nationalismernes genkomst. Dels kan velstandsstigning og udviklingen af velfærdsinstitutionerne være med til at forklare, at politiske valg begrundes ikke-økonomisk; at fordelingsspørgsmålet bliver mindre preserende og giver plads til kulturelle/nationale spørgsmål. Dels og mere interessant har velfærds-konsensusen mellem de dominerende partier, Labour og Konservative, kunnet føles som en bekræftelse af Herbert Marcuses kritik af de pluralistiske demokratier, hvor valg var blevet meningsløse, fordi partierne mente det samme (*One-Dimensional Man*, 1964). I et sådant perspektiv repræsenterede Plaid Cymru og SNP tydelige alternativer.

For det andet må man pege på, at efterkrigsårtierne også var afkoloniseringsår, og at Det Forenede Kongerige mistede sin tidligere *raison d'être* som imperial stormagt – hvilket ikke mindst de konservative havde identificeret sig med.

For det tredje forløb den imperiale deroute sammen med en økonomisk, der kan følges tilbage til i hvert fald o. 1920 og som i høj grad var koncentreret i dele af Skotland, Wales (samt Nordirland og det nordlige England).⁴¹ Dette betød på den ene side, at den britiske union ikke længere virkede så guldrandet, men samtidig på den anden at man var afhængig af målrettet og omfattende økonomisk modernisering.

Hermed var der også lagt op til, at den integration, der havde præget udviklingen siden 1700-tallet, kunne blive afløst af en stigende diversifikation inden for Storbritannien; en diversifikation, der dog ikke nødvendigvis ville følge nationale skillelinjer.

Inden for disse rammer vil jeg afslutningsvis forsøge at tolke de nationale spørgsmål og den politiske udvikling i Wales og Skotland, med hovedvægt på sidstnævnte.

Af de to er Wales nemlig det dårligst udforskede. Nok simpelt hen fordi den walisiske nationale vækkelse siden 1962 har haft sine klare begrænsninger. Selv om Plaid Cymru siden 1974 har været repræsenteret i Underhuset med 2-4 mandater (af de 36-38 walisiske), på baggrund af en vælgeropslutning på 7,8-11,5%, så er det svært at tage dette resultat som udtryk for en massiv nationalistisk genfødsel, og ved af-

⁴⁰ For en god systematisk introduktion, se Dennis Kavanagh & Peter Morris: *Consensus Politics from Attlee to Thatcher*, 2nd ed., London 1994.

⁴¹ Jf. Derek Aldcroft: *The British Economy, the Years of Turmoil 1920-1951*, London 1986, s. 17ff, s. 119ff og H.W. Armstrong: »Regional Problems and Policies«, i N.F.R. Crafts & N.W.C. Woodward (eds.): *The British Economy since 1945*, Oxford 1991, s. 291-324.

stemningen om et stærkt begrænset walisisk selvstyre i 1979 gik kun 11,8% af vælgerkorpset ind for forslaget. På den baggrund virker selv Plaid Cymrus ledere opgivende eller i hvert fald moderate i deres politiske mål. I en artikel fra 1990 skrev partiets præsident, Dafydd Elis Thomas, at man ikke skulle stirre sig blind på nødvendigheden af statsdannelse og så i stedet Wales som en kultur-nation, der dominerede det politiske samfund.⁴²

Den mest nærliggende forklaring på den nationalistiske vækkelses stagnation skal søges i London, hvor skiftende regeringer siden 1964 har efterkommet en lang række af de walisiske ønsker. Fx oprettedes i 1964 et Ministerium for Wales med hovedsæde i Cardiff, samme år åbnede »The Elections (Welsh Forms) Act« for stemmesedler på walisisk; i 1967 var »Welsh Language Act« det første skridt mod sidestilling af engelsk og walisisk som administrationsprog; i 1976 etableredes et »Welsh Development Agency«, og i 1982 oprettedes en walisisk sproget TV-kanal, S4C.⁴³

Den kulturelle nationalismes fordringer er således i vid udstrækning blevet imødekommet. Det har indtil nu bremset for udviklingen af en bredt baseret politisk nationalisme, selv om det politiske landskab i Wales adskiller sig markant fra det engelskdominerede britiske: Wales er som nævnt fortsat en solid Labour-højborg (se figur 1-3).

For Skotlands vedkommende har SNPs kanonvalg i 1974, den ophedede *Devolution*-debat i slutningen af 1970'erne og de konservatives deroute ved valgene i 1980'erne til gengæld inspireret en strøm af historisk, politologisk, sociologisk og journalistisk litteratur de sidste tyve år. Det billede, der her har tegnet sig af baggrunden for den nationale vækkelse, er forholdsvist klart.

For det første har man peget på strukturproblemerne i den skotske økonomi siden mellemkrigstiden, som både gjorde landet til et arbejdsløsheds- og udvandringsområde. Unionens økonomiske gevinster var blegnet siden 1800-tallets velmagtdage. Men paradoksalt nok gjorde denne tilbagegang unionen mere nødvendig. Efter 1945 blev Skotland nemlig gjort til genstand for særlig opmærksomhed for interventionsstatens betræbelser på at skabe økonomisk vækst. Det vigtigste institutionelle udtryk herfor var etableringen af »Scottish Development Depart-

⁴² Dafydd Elis Thomas: »The Constitution of Wales«, i B. Crick (ed.): *op. cit.*, s. 57-67.

For *devolution*-afstemningen, se K.O. Morgan: *op. cit.*, s. 401ff. En god analyse af Plaid Cymrus politiske målsætninger og deres udvikling siden 1979 findes hos Thomas Christian-sen: »Plaid Cymru in the 1990s: Dilemmas and Ambiguities of Welsh Regional Nationalism«, paper presented at the Workshop on »Regionalist Parties in Western Europe«, ECPR Joint Session of Workshops, Madrid, April 1994, s. 19ff.

⁴³ Jf. K.O. Morgan: *op. cit.*, s. 333f, 388f; samme: *The People's Peace*. British History 1945-1989, Oxford 1990, s. 268, 288f.

ment« i 1962. Efterkrigsårene så også en udflytning af departementer fra de centrale britiske ministerier til Skotland, der således i nogen grad fik karakter af en selvstændig administrativ enhed.⁴⁴

Den næsten permanente krisetilstand (sammenlignet med England), interventionistiske udviklingsprojekter og stigende administrativ selvstændighed var den baggrund, som olien trådte ind i skotsk politik på. Det skete i 1970, hvor den nationalistiske politiker Gordon Campbell prompte henvendte sig til Skotlandsministeren med et krav om, at olieindtægterne eksklusivt skulle komme skotterne tilgode. Det blev den afgørende dagsorden for SNP, der allerede i 1972 lancerede det potente slogan: »It's Scotland's Oil« og siden fulgte det op med det provokerende (og uklædelige) »Rich Scots or Poor Britons?«. En anden enkeltsteg, som SNP mobiliserede på i 1970'erne var EF-modstanden.⁴⁵

Godt hjulpet på vej af en massiv medieopmærksomhed kunne SNP så triumfere ved valgene i 1974 med et program, der krævede fuld skotsk uafhængighed. Resultaterne er siden grundigt analyseret af vælgeradfærdsforskere, der har peget på at SNPs vælgere i høj grad var førstegangs- og sofavælgere, altså ganske typiske protestpartivælgere, men hertil kommer et tydeligt element af sociale opstigere blandt SNP-vælgere. Det samlede billede er altså en blanding af et yuppie- og et protestparti, der fuldt bekræfter de generelle britiske tendenser mod undermineringen af klasseloyalitet som den altafgørende politiske determinant.⁴⁶

SNP-successen sendte chokbølger til London og især til Labour, hvis regeringsmulighed afhang af de skotsk-valgte medlemmer. Resultatet blev en svag hjemmestyreløvslov (The Scotland Act, 1978), der i 1979 blev forelagt de skotske vælgere. 52% af de afgivne stemmer gik ind for forslaget, men valgdeltagelsen var så lav, at mindstekravet om, at 40% af de valgberettigede skulle stemme for, ikke blev opfyldt, hvorefter loven faldt. Dette resultat kunne tolkes enten som, at skotterne fandt forslaget for tyndt (den nationalistiske udlægning) eller at man, når det kom til stykket, havde det helt fint med unionen. Massiv tilbagegang for SNP ved valgene i 1979 og 1983 (fra 840.000 til 331.000 stemmer) pegede i retning af det sidste.

Denne konklusion er imidlertid både rigtig og forkert. Det politiske landskab i Skotland fastholdt nemlig de særtræk, der siden 1950'erne havde etableret sig: konservativ nedgang og et stærkt Labour, men i 1980'erne blev dette stadig tydeligere markeret af en voksende anti-

⁴⁴ Jf. J.G. Kellas: *op. cit.*, s. 30ff, s. 49ff; D. McCrone: *op. cit.*, s. 144f, s. 163f.

⁴⁵ Jf. A. Marr: *op. cit.*, s. 131f; C. Harvie: *op. cit.*, s. 182ff.

⁴⁶ Jf. J.G. Kellas: *op. cit.*, s. 127ff; D. McCrone: *op. cit.*, s. 164ff.

britiskhed, der førte til, at både Labour og de Liberale igen betonedede kravet om Home Rule.

Forklaringen skal søges et enkelt sted: i Thatcher-regeringen, hvis politik på centrale områder gik direkte imod skotske interesser, og derfor – som David McCrone har formuleret det – »became, quite unwittingly, the midwife of Scottish Home Rule«. I Skotland blev Thatcher set som en udpræget engelsk nationalist (og som bl.a. Ralf Rönquist har påvist, havde Thatcher ikke den dybe forståelse for Storbritanniens karakter af en multi-national statsdannelse og at britisk og engelsk ikke nødvendigvis er det samme).⁴⁷ Thatcher-regeringens økonomiske politik med privatisering, deregulering og nedskæringer i den offentlige sektor ramte Skotland særligt hårdt på baggrund af interventionsstatens særlig centrale betydning her. Arbejdsløsheden steg dramatisk, og da Thatcher og hendes regering i 1988 talte om deres nye økonomiske mirakel, var miraklet i Skotland til at overse: her var arbejdsløsheden dobbelt så høj som i de konservatives kerneområder i Sydøstengland (hhv. 11,4% og 5,2%).⁴⁸ At regeringen besluttede at indføre den upopulære Poll Tax et år tidligere i Skotland end i resten af Storbritannien øgede heller ikke begejstringen nord for Hadrians mur (selv om baggrunden var et krav fra skotske konservative, der frygtede drastiske stigninger i ejendomsskatterne!).⁴⁹

Da SNP både i 1987 og 1992 kunne notere en pæn stemmemæssig fremgang, og da både Labour og Liberal Democrats går ind for selvstyre, er det fristende at betragte den politiske udvikling siden 1979 i forlængelse af det nationalistiske gennembrud i slutningen af 1960'erne: ved valget i 1992 fik partier, der ønskede enten selvstændighed eller selvstyre i Skotland 75% af de afgivne stemmer. Det turde da være en national genfødsel. Imidlertid føler jeg mig mere tiltrukket af David McCrones analyse af den skotske udvikling, som han har fremlagt i *Understanding Scotland* fra 1992. Han trækker linjerne tilbage til 1950'erne, hvor det politiske landskab begynder at adskille sig fra det engelske, først og fremmest ved en begyndende konservativ tilbagegang, der som trend fortsætter frem til i dag, hvor en politisk kommentator efter lokalvalget i maj 1994 hvast kunne fastslå, at det efterhånden var ligeså svært at finde en skotsk konservativ som at se Loch Ness-uhyret.⁵⁰ McCrone ser dette som et resultat af velfærdskonsensusens fundamentale gennemslag i den skotske politiske kultur, hvor SNPs succes var succes for et

⁴⁷ Ralf Rönquist: »God Save Britain«, i S. Tägil (ed.): *op. cit.*, s. 124.

⁴⁸ Jf. David Smith: *North and South*, London 1989, s. 145.

⁴⁹ Jf. D. McCrone: *op. cit.*, s. 208ff; A. Marr: *op. cit.*, s. 173ff og C. Harvie: *op. cit.*, s. 201ff.

⁵⁰ »A Week in Politics«, Channel Four, 15.5.94.

parti, der nok var nationalistisk, men så sandelig også fortaler for velfærdsstaten, og videre hvor Labours position i 1980'erne er båret af, at partiet netop repræsenterer den gamle konsensus-linje.

En sådan tolkning reducerer i høj grad den politiske nationalisme til et funktionalistisk fænomen, der kan støtte sig til en veludviklet kulturel national identitet i Skotland. Politik på skotsk har derfor måske ikke så meget været nationalistisk som blot anderledes end politik på engelsk.

Spørgsmålet er så, om det vedblivende vil være tilfældet. I 15 år har skotterne massivt stemt imod den politik, der føres i Storbritannien og dermed også i Skotland. Om det vil føre til en egentlig løsrivelsesbevægelse af dimensioner, er et åbent spørgsmål. Skulle en sådan komme, ville den givetvis ikklæde sig skotsk-nationale kostumer og ritualer. Men det gør den ikke nødvendigvis til en genfødsel af et Skotland med reale rødder tilbage før Unionen.

Konklusion

Den skotske ny-nationalisme kan således forklares funktionelt som udtryk for en voksende kløft mellem de politiske mønstre i Skotland og i Storbritannien/England. Det fratager den en vis del af den nationalistiske kulør, men selvfølgelig ikke den nationale: der er tale om en udpræget særudvikling i en region, der takket være sin historie kan betragte sig som en nation. I modsætning hertil var de nationale strømninger omkring Home Rule i perioden 1885-1914 ikke udtryk for egentlige skotske forhold, men en forholdsvis ren irsk importvare.

I Wales forholder de to nationale vækkelsesæraer sig derimod omvendt. Her var de nationale bevægelse i slutningen af 1800-tallet langt stærkere og hjemmegroede i det religiøse og sproglige modsætningsforhold til den engelske dominans. Denne nationale vækkelse kan siges dels at have sejret sig ihjel og dels at være blevet et offer for sociale og økonomiske strukturforandringer. Den genfødte nationalisme fra 1960'erne blev derimod succesrigt marginaliseret gennem markante indrømmelser på især det sprogligt-kulturelle område i perioden 1964-82. Man skal dog ikke være blind for, at Wales kunne udvikle skotske tendenser. De politiske betingelser er der i form af et klart skel mellem Wales og England. Derimod mangler de økonomiske forhold, der kan gøre et i hvert fald mere autonomt Wales til en sandsynlighed. Men det kan jo komme.

En sådan primær-binding i en nutidig, snarere end en historisk, politisk og økonomisk anderledeshed er i øvrigt heller ikke unik britisk. Der er klare ligheder med andre vesteuropæiske nationalismer eller

regionalismer. Tydeligst er den italienske pendant, hvor »Lega Nord« trods bestræbelser på at begrunde en norditaliensk regionalisme historisk handler om et nutidig politisk og økonomisk gab mellem Milano og styret i Rom.

Min sidste kommentar vil på den baggrund være, at jeg er ganske skeptisk, hvad angår Historiens forklaringskraft, når det gælder ny-nationalismen i Storbritannien og andre steder i Vesteuropa. Man bliver på dette område meget klogere af at studere kontekster end af at læse tekster. Og dermed har jeg også givet fagets kritikere blandt semiotikere og dekonstruktivister et borgerligt historisk ord med på vejen.

Fig 1: De konservatives stemmeandel ved parlamentsvalgene, 1945-92 i %

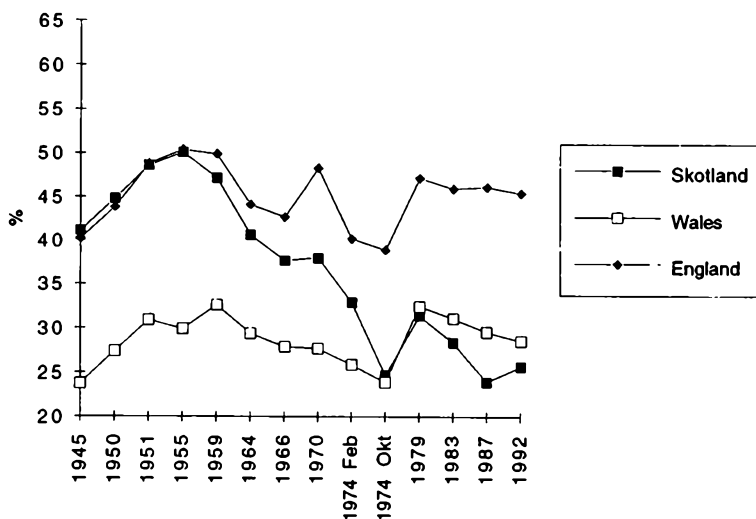

Fig. 2: Labours stemmeandel ved parlamentsvalgene, 1945-92 i %

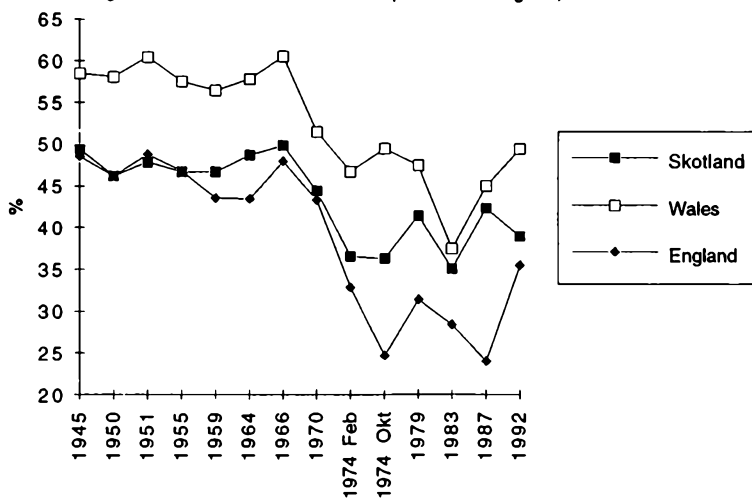
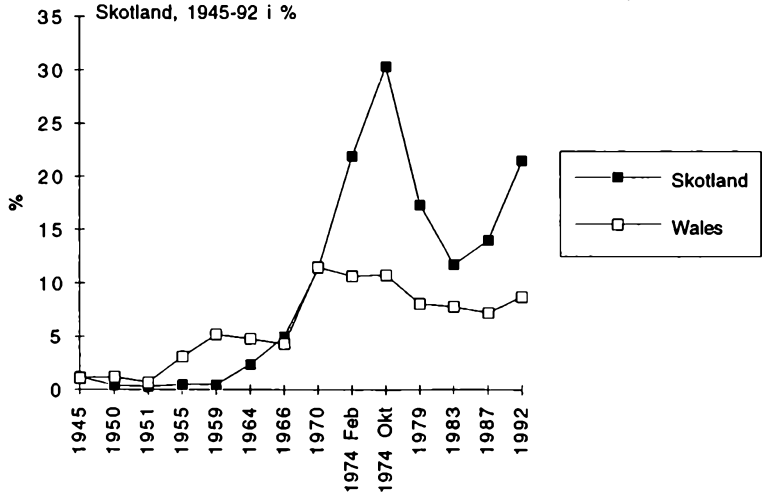

Fig. 3: Nationalistpartierne stemmeandel ved parlamentsvalgene i Wales og Skotland, 1945-92 i %

Køn, seksualitet og national identitet

AF

AF ANETTE WARRING

Politisk historie har domineret den danske besættelsesforskning, der ikke har haft meget blik for mentalitetens og kønnets betydning.¹ Omvendt har kvindeforskningen med sin koncentration om social- og kulturhistorie kun i ringe grad knyttet an til politisk historie. Men de senere års opløsning af modstillingen mellem politik og kultur samt udvikling fra kvindehistorie til kønshistorie, hvor synliggørelsen af kvinders historie er blevet tilført et mere ambitiøst mål om at analysere kønnets betydning for samfundets organisering, rummer potentialer for en udfordrende integration.² Mulighederne ligger i såvel et brud med kvindehistoriens tendentielle fokus på og placering af kvinders liv og historie i en separat og afsondret sfære som til en mere kompleks forståelse af politik, magt og økonomi. Køn og forestillinger om kvindeligt og mandligt har betydning for strukturering af samfundet og er indlejret i tilsyneladende neutrale begreber, også selvom det umiddelbart ikke handler om kvinder, børn og familie. Således har forestillinger om kønnene f.eks. præget samfundets organisering gennem skellet mellem en offentlig, politisk og maskulin sfære og en privat, upolitisk feminin.

Det er udfordringen fra den politiske histories og kønshistoriens integration, jeg tager op i denne artikel. Med udgangspunkt i tyskerpigernes placering og rolle under besættelse og retsopgør vil jeg diskutere, hvordan køn og seksualitet er integreret i nationale identitetsprocesser samt nuancere begrebet kollaboration. Artiklens første del analyserer,

¹ Artiklen er en lettere omarbejdnig af Ph.d.-forelæsnngen: *Redegørelse for teorier omkring problemfeltet køn, seksualitet og nationalitet på baggrund af afhandlingens resultater samt en diskussion af moralske og etiske aspekter ved historikerens eget ståsted*. Ph.d.-afhandlingen er publiceret i bogen *Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør*. København 1994.

² O. Marquardt: Kulturbegreb og kulturhistorie i den nye jyske kulturhistorie. *Den jyske Historiker*, nr. 58-59. Århus 1992. Joan Scott: *Gender and the Politics of History*. New York 1988. Joan Scott: *Rewriting History*. I M. Higonnet et al. (Ed.): *Behind the lines. Gender and the Two Worlds Wars*. London 1987. Bente Rosenbeck: *Politik, videnskab og køn*. I Kåre Tønnesson (Ed.): *Fra kvinnehistorie til kjønshistorie. Rapport III. Det 22. nordiske historikermøde*. Oslo 1994.

hvordan tyskerpigernes seksualitet var et nationalt og mellemnationalt anliggende og derfor også udgjorde et konfliktpunkt i striden mellem kollaborationspolitikken og modstandslinjen og mellem Danmark og den tyske værnemagt. Fokus vil blive rettet på, hvordan forestillinger om og holdninger til kønnet, seksualiteten og det nationale samt deres indbyrdes relationer udfoldede sig i besættelsens konkrete historiske forløb.

Artiklens anden del udgør en kort præsentation af forskning, der i et eller andet omfang tematiserer sammenhængen mellem national identitet, køn og seksualitet. Artiklens tredje og sidste del analyserer, hvordan kvinder og kvinders seksualitet spiller en central rolle i den måde grænserne for nationers sammenhængskraft, identitet og særegenhed trækkes indadtil og udadtil. Sluttelig vil kollaborationsbegrebet blive diskuteret i sammenknytning med refleksioner over, hvorvidt tyskerpigens fraternisering meningsfuldt kan karakteriseres som politisk.

Tyskerpiger under besættelse og retsopgør

Tyskerpigernes seksualitet var en integreret del af det nationale spørgsmål under besættelsen. Fra besættelsens første dage var kvindekønnen og tyskerpigens seksualitet et centralt konfliktpunkt eller en kampzone såvel mellem den enkelte tyske soldat og danske mand som mellem tyske og danske myndigheder. Når titusinder af danske kvinder havde intimt samkvem med en eller flere tyske værnemagtsoldater under besættelsen, hang det sammen med både den nazistiske race- og besættelsespolitik og med det danske samfunds kollaboration. Den nazistiske race-lære var en central del af det ideologiske fundament for ekspansionspolitikken, der grusomt blev praktiseret i race- og tilintetgørelseskrigen i Østeuropa og Sovjet, hvor værnemagten i naturlig forlængelse heraf forbød al fraterisering med disse 'undermennesker'. I Danmark, Norge, Holland, Belgien og grænseområderne i Øst- og Nordfrankrig var det derimod tilladt for de tyske tropper at have seksuel samkvem med lokale kvinder, da befolkningerne her nød det privilegium at blive betragtet af nazisterne som ariske og en del af det germaniske folkeslag.³ Danmark indtog derudover en særstatus blandt de besatte lande, hvilket også havde betydning for fraterniseringens omfang og regulering.

³ Den nazistiske racepolitik var dog svingende over for Frankrig, for som Hitler udtrykte i 1941: *„An Franzosen haben wir rassenpolitisch kein Interesse“*. Notits fra Reichkanzlei, 27.6.1941 med overskriften *„Der Führer hat entschieden“*, her citeret efter Georg Lilientahl: *Der „Lebensborn e. V.“*. Mainz 1985, s. 169.

De tyske myndigheders holdning til samkvem mellem danske kvinder og tyske besættelsessoldater var ambivalent. På den ene side var det centralt for opretholdelsen af fiktionen om dansk suverænitet, at dansk lov blev overholdt, og at tyske soldater frit kunne omgås den danske civilbefolkning. På den anden side indebar tyske soldaters frie omgang med danske kvinder den risiko, at soldaterne i kraft af deres intime relationer til den potentielle fjende blev dårlige soldater.

Denne ambivalens var værnemagten ikke blind for, og det afspejlede sig i den tyske holdning til indgåelse af ægteskab mellem tyske soldater og udenlandske kvinder. Et generelt forbud for tyske soldater mod at gifte sig med udlændinge blev af racepolitiske grunde hurtigt hævet i Danmark, Norge og Holland. Værnemagten førte imidlertid også her en selektiv og racebetinget ægteskabspolitik, og det var strafbart for den tyske soldat at gifte sig uden at have indhentet særlige tilladelser.⁴ Tilladelserne indebar blandt andet en racemæssig bedømmelse af den danske kvinde, hvilket danske myndigheder nægtede at medvirke til.⁵ Derimod gav de øvrige nødvendige oplysninger vedrørende den pågældende kvindes straffemæssige og politiske forhold samt hendes såkaldte »*vandel og ry*«. I løbet af 1942 blev de tyske regler strammet, og de forskellige arméhovedkvarterer udstedte en alvorlig henstilling om, at tyske soldater ikke burde gifte sig med kvinder i de besatte lande. Ægteskab og forplantning var kun ønskelig indenfor det tyske folk, blev det påpeget. Heller ikke nordiske kvinder af den såkaldte germanske type var en del af den tyske storfamilie. Blandt andet kendte de kun lidt til den tyske historie og kultur. Det blev slået fast, at indgåelse af ægteskab ikke var en privatsag men et led i hele det tyske folks skæbnekamp.⁷

Dansk ægteskabslovgivning blev på sin side tilpasset tyske interesser og lov, selvom mange »*nærede nogen betænkelighed ved at række myrtekransen til dem, andre klipper håret af*«, som det blev udtrykt af en dansk departementschef centralt placeret i det administrationsstyre, der fungerede videre efter regeringens tilbagetræden august 1943.⁸ Selvom dansk ægteskabspolitik ikke var formuleret på et racepolitisk grundlag, så knyttede dens kønsmæssige diskriminering i forbindelse med erhvervelse og tab af statsborgerskab ved ægteskabsindgåelse an til tanker om biologisk arv

⁴ Dr. Stalman, Regierungsdirektor i det tyske gesandtskabs afdeling for Verwaltung und Innenpolitik. Udenrigsministeriet, 13 Tys.1/8a/1940-45.

⁵ Justitsministeriet, 1. kontor, Q 2779/1941 og Q 2483/1941.

⁶ Se f.eks. Statsadvokaten for særlige Anliggender, AS 0-7885, 0-7887, 0-7888, 0-7892 og 0-8059.

⁷ Bundesarchiv – Militärarchiv, M 747/46781.

⁸ Udenrigsministeriet, 13.Tys.1/8a/1940-45.

og racers kvalificerende betydning. En dansk kvinde fik således tysk statsborgerskab ved indgåelse af ægteskab med en tysk soldat og mistede sit danske, hvis hun rejste ud af Danmark.⁹ I de antityske og nationalt selvbevidste efterkrigsår blev denne begunstigeelse ophævet med tilbagevirkende kraft gældende fra 9. april 1940, og derfor var krigsbrudenes status uklar.¹⁰ Danske myndigheder førte imidlertid, i modsætning til f.eks. norske, en lempelig praksis, og krigsbrudene kunne som regel få enten opholds- eller indrejsetilladelse til Danmark trods deres tabte danske statsborgerskab. Derimod fik danske kvinder i de første efterkrigsår kun tilladelse til at gifte sig med en tysk mand, hvis hun i forvejen havde godtgjort, at hun agtede at forlade Danmark og følge ham til udlandet.¹¹

Ingen nazistiske organisationer kom i Danmark til at varetage den sociale omsorg for de ca. 5.500 officielt registrerede dansk-tyske krigsbørn.¹² Det var ikke, fordi danskerne ikke var af racemæssig interesse men skyldtes Danmarks særlige besættelsesordning og det forhold, at SS ikke havde den store indflydelse her i landet. I de fleste andre vestlige- og nordlige besatte lande blev der derimod ydet en særlig social støtte til børn af værnemagtssoldaterne »*Zur Erhaltung und Förderung rassische wertvollen germanischen Erbgutes...*«, som det blev udtrykt af værnemagten.¹³ Men racistisk argumentation blev imidlertid brugt om de såkaldte »*tyskerbørn*« såvel i den illegale som i den efter befrielsen legale offentlighed. Ikke alene var man optaget af børnenes økonomiske belastning af det danske samfund, mange gav desuden udtryk for, at de var overbeviste om, at børnene senere ville blive draget mod deres tyske og nazisti-

⁹ Ifølge lov nr. 123 af 18. april 1925 om erhvervelse og fortabelse af indfødsret § 5.

¹⁰ Lov nr. 379 af 12.7.1946. Disse stramninger blev ophævet igen i slutningen af 1948, og efter de sidste flygtninges udsendelse 15. februar 1949 var forholdene så normaliserede, at det igen uden vanskeligheder blev muligt at gifte sig internationalt. Lov nr. 518 af 22.12.1948.

¹¹ Udenrigsministeriet 21.D.8. Justitsministeriet 3. kontor, 114 A/1945. Justitsministeriet 1. kontor, 3514/1945.

¹² Justitsministeriet 1. kontor, div. journalsager i 1940 og 1941 samt 161,1-981/1942, 161,1-986/1943, 161,1-1282/1944, 161,1-1972/1945-51. I Norge er registreret ca. 9.000 norsk-tyske krigsbørn mens tallet i Frankrig i 1943 blev anslået til omkring 85.000. Sigurd Senje: *Dømte kvinder*. Oslo 1986, s. 43-47. Georg Lilientahl: *Der »Lebensborn e.V.«*. Mainz 1985, s. 174-89, 200-201.

¹³ Reichgesetzblatt, Teil I, nr. 83. Det var organisationen Lebensborn e.V., der skulle yde særlig omsorg for mødre og børn af tyske værnemagtssoldater. I Norge kom ca. 8.000 af de ialt ca. 9.000 krigsbørn i berøring med Lebensborn, men trods raceideologien bag Lebensborn kom organisationen mere til at fungere som et tysk organ for velfærd og omsorg, idet der ikke blev foretaget nogen racemæssig vurdering af de kvinder og børn, som søgte støtte. Hverken i Norge eller i noget andet land er der belæg for de mange myter om, at Lebensborn var egentlige avlsorganisationer for racesunde SS-folk.

ske ophav. Andre igen mente, at børnene ville få et genetisk betinget tysk og nazistisk sindelag. »Lad Tyskland beholde sit 'helteafkom'« var overskriften i det udbredte illegale blad *De Frie Danske*, som også foreslog, at dette »drageyngel« skulle sendes til Tyskland, så det »fra sin spæde alder kunne vænne sig til livet i ormegården«. ¹⁴ Selvom denne mulighed var på tale i Justitsministeriet, blev det aldrig seriøst overvejet. ¹⁵

Udover det forholdsvis gnidningsfrie samarbejde om ægteskabsindgåelse og faderskabssager så havde danske og tyske myndigheder fælles interesser i at etablere et samarbejde om bekæmpelse af kønssygdomme og usædelighed. Men det var et konfliktfyldt samarbejde, som var belastet af værnemagtens betydelige mistænksomhed over for, om der lå antityske motiver bag dansk politisk kontrol af tyskerpigens aldre, når de færdedes på gader, i parker og på restauranter med tyske soldater; når man opsporede og afhørte dem som led i kønssygdomsbekæmpelsen; eller når sociale myndigheder holdt opsyn med eller anbragte dem på ungdomshjem og opdragelsesanstalter. Det førte til talrige sammenstød mellem dansk politi og værnemagtssoldater, og tysk mistillid til det danske politiske loyalitet i sådanne sager udløste ikke sjældent kriser i forholdet mellem lokale politimestre og tyske kommandanter, ligesom det flere gange under besættelsen, første gang så tidligt som den 3. maj 1940, var et emne for forhandling på højeste politiske plan. ¹⁶ For at undgå sådanne konflikter appellerede danske myndigheder til værnemagtens forståelse for, at bekæmpelsen af usædelighed også var i dens interesse, og at kvinders sædelighed var af betydning for enhver nation. De nationale konflikter burde vige for en fælles indsats på dette område.

Når den tyske værnemagt var på vagt overfor både danske myndigheders og enkeltpersoners chikanerier og forulempelser af kvinder, der havde samkvem med tyske soldater, var det fordi de så det som en art seismograf for den almindelige stemning i befolkningen overfor besættelsesmagten. Tyskerne betragtede propaganda mod og forfølgelser af tyskerpiger som en fornærmelse af værnemagten og krævede gerningsmændene straffet hårdere end efter almindelig dansk lov. ¹⁷ Også

¹⁴ *De Frie Danske*, april 1945. Se også *Frit Danmark*, juni 1942.

¹⁵ Justitsministeriet 1. kontor, 160,6/1945.

¹⁶ Udenrigsministeriet, 84.C.2b. Statsadvokaten for særlige Anliggender, månedlige indberetninger fra politimestrene.

¹⁷ Dansk retspraksis i sager, hvor tyskerpiger var chikaneret eller forulempet, var vilkårlig, svingende og tilpasset tyske krav. Den hyppigste straf lå imidlertid på mellem syv og 30 dages hæfte, men efter regeringens afgang 29. august 1943 greb tysk sikkerhedspoliti oftere og oftere til arrestationer og afsagde domme ved krigs- og standretter, hvilket i flere tilfælde førte til deportationer og tughus i Tyskland. Se f.eks. Statsadvokaten for særlige Anliggender, AS 14-96, 17-181, 26-84, 27-423, 34-683, 56-80, 66-215.

de enkelte tyske soldater opfattede det som ærekrænkende, når deres danske kærester blev chikaneret og særligt ærekrænkende var, at forulempelsernes karakter og symbolske indhold var et angreb på hendes sædelighed. Som en tysk soldat forklarede efter et voldsomt sammenstød med en dansk mand, der havde fornærmet hans danske kæreste ved at kalde hende »*tyskerluder*«, så opfattede han det som et angreb på sin kavalerspligt.¹⁸ Modstandsbevægelsen var ikke blind for, at tyske soldater særligt kunne provokeres gennem en chikanering af deres danske kærester og således have konfliktradikaliserende effekt. På tilsvarende vis benyttede modstandsbevægelsen propaganda mod tyskerpiger, opfordringer til at klippe dem eller kræve dem fyret fra arbejdspladser eller fjernet fra offentlige pladser som en mobiliserende faktor. For omvendt fandt også danske mænd det ærekrænkende, når danske kvinder gik med tyske soldater.

I et omfattende politirapportmateriale har jeg kunnet studere danske iøvrigt næsten udelukkende mænds motivforklaringer på, hvorfor de havde chikaneret eller overfaldet og klippet en tyskerpige. National krænkelser blev sjældent angivet som hovedforklaring. Det synes derimod især at have været det, de opfattede som kvindernes amoralske og usømmelige opførsel, der havde provokeret dem. Forklaringer som »*at hun havde opført sig frækt og udfordrende*« og »*at det der irriterede ham var, at det var en lummer situation, således som pigerne sad og hang om halsen på soldaterne*« var udbredte typer forklaringer. Også direkte jalousi og vrede over at blive vraget til fordel for en tysk soldat indgik i gerningsmændenes forklaringer. En 37-årig mand forklarede f.eks., at »*han var gal over at blive vraget til fordel for soldaterne*« ligesom en større gruppe mænd samstemmende begrundede et overfald og klipning af to unge tyskerpiger med, at »*det var kedeligt, at flere af de unge piger gik med de tyske soldater, for der var ikke så mange piger i byen . . . der var noget forkert heri, da der var unge mænd nok i byen som pigerne kunne omgås*«. ¹⁹

De eksplicite motivforklaringer rummede altså både jalousi og national og kønsmoralsk krænkelser ofte i uklar sammenblanding. En tilsvarende sammenblanding genfindes i den illegale propaganda samt i de gængse betegnelser for tyskerpiger: »*feltmadrasser*«, »*møgtøse*«, »*beskidte ludere*«, »*tyskerhopper*«, »*hetærer*«. Det var udbredt i det brogede billede af lokale illegale blade at offentliggøre lister over byens tyskerpiger. Under faste rubrikker med overskrifter som »*Den sorte liste*«, »*Feltmadrasser*« og »*Gabestokken*« bragte bladene navne og adresser på

¹⁸ Statsadvokaten for særlige Anliggender, 34-435.

¹⁹ Se f.eks. Statsadvokaten for særlige Anliggender, AS 12-106, 13-17, 48-159, 48-483, 36-376, 36-112, 46-151, 48-1756, 7-34, 0-2785.

kvinder, som man mente gik med tyske soldater. Formålet med offentliggørelsen var, som det blev angivet, »at hænge dem ud til offentlig skændsel«, ligesom nogle blade direkte opfordrede til at isolere dem socialt eller at klippe dem.²⁰ Særlig intens blev agitationen mod tyskerpigerne ført i foråret og sommeren 1943 mange steder fulgt op af arbejdspladsers krav om fyring af tyskerpiger. Kampagnerne gødede dermed jorden for de omfattende og brutale forfølgelser af tyskerpiger, som var en integreret del af augustoprøret i 43.²¹ De politisk organiserende kræfter, herunder i høj grad også kommunisterne, var fuldt ud klar over klippeaktionernes og tyskerpigeopgørets baggrund i blandingen af nationale, kønsmoralske, seksuelle og private motiver.

De landsdækkende illegale blade holdt sig til generelt opinionsdannende artikler, og det udbredte og navnkundige *Frit Danmark* bragte f.eks. i juni 1942 en større artikel med titlen »Tøsene og tyskerne«. Under overskriften var følgende citat fra Holger Drachmanns digt fra 1877 *Derovre fra Grænsen*: »Lad fjenden plukke blomster derude, hvor han vil: nælder hos de sønderjyske piger«. De sønderjyske piger havde lige fra Drachmanns tid været et yndet symbol på pigers nationale trofasthed. Artiklen opfordrede utilsløret til klippeaktioner og fremstillede tyskerpigerne som ubegavede tøse, jammerlige hunde med en rådden moral. De var både en fysisk og moralsk smittekilde i samfundet og deres børn en »yngel«. Tyskerpigerne og deres samkvem med tyske soldater blev identificeret med det urene, det sygdomsbefængte og det dyriske. Tilsvarende elementer indgik i den øvrige mangfoldige illegale agitation i form af flyveblade, plakater, cirkulerende skrivelser og fotoserier af klippeaktioner. Særligt kendt blev digtet *Hetærer*, som var »tilegnet danske kvinder, der har mistet deres nationale stolthed«. Digtet blev i trykte, dupliserede og håndskrevne kopier spredt over hele landet og bragt i en lang række illegale blade.²² Længe gik rygtet, at det var et digt fra Kaj Munks hånd, men i sommeren 1945 meldte den rette og ukendte forfatter sig. Digtet rummede de føromtalt indredienser og klargjorde, at tyskerpigernes fraternisering var en skamløs, åben udstilling af seksualitet, hvilket var en krænkelse af den nationale ære: »Du kvinde, der giver en fremmed din gunst, forråder dit land uden blusel, du viser for alle så skamløst din brunst, du er for vor

²⁰ *Budstikken*, Kolding, nr. 3, august 1943. Se f.eks. også *Frit Danmark*, juni 1942, *De Frie Danske*, september 1942, *Den sorte Bog*, Ålborg 1943.

²¹ Kollaboratøropgøret var forbundet med klipninger og forulempelser af tyskerpiger i mindst fjorten af de 21 strejkeramte byer og i mindst otte af de elleve byer med omfattende uroligheder. I Fredericia, Kolding, Vejle og Assens var krav om fyringer og fjernelse af tyskerpiger fra offentlige pladser konkret oprørsudløsende.

²² F.eks. trykt i *De Frie Danske* nr. 8, juni 1942.

ære en trussel.« Tyskerpigernes seksuelle adfærd blev betragtet som promiskuøs eller direkte prostitueret også i tilfælde, hvor der overhovedet ingen realitet var i beskyldningerne. Når tyskerpigernes intime samkvem blev betragtet som en skændsel og nedværdigelse for Danmarks ære, var det i høj grad begrundet i, at det var kvinder, der med deres seksuelle adfærd optrådte unationalt og trodsede kønsmoralske og nationale forskrifter.

National og individuel ære var således forbundet med seksualitet men på forskellig måde for de to køn. Mens kvindens ære var seksuelt defineret som sædelig adfærd, så var mandens ære identisk med hans køn som sådan. Det er et velkendt fænomen i tidlige landbosamfund, i muslimske samfund og i middelhavskulturer, men kan også iagttages i besættelsestidens og den umiddelbare efterkrigstids typiske måde at karakterisere henholdsvis mandlige og kvindelige landsforrædere.²³ I det omfang omtalen af mandlige landsforrædere var seksualiseret, så var det med hentydninger om homoseksualitet og kvindagtighed altså et angreb på deres maskulinitet og køn som sådan. Blev kvindelige landsforrædere karaktiseret ved deres seksualitet, knyttede det sig til beskyldninger om løstagtig adfærd og var dermed et udfald mod deres sædelighed. Ære og seksualitet havde desuden kønsrelationel karakter, da den kvindelige sædelighed som omtalt var en central integreret del af den nationale og maskuline ære.

Retsopgørets love kriminaliserede ikke seksuel bistand til fjenden, men det var alligevel en udbredt opfattelse, at tyskerpigerne burde bøde for at have gjort livet behageligt for besættelsesmagten. Såvel den omfattende selvjustits i befrielsesdagene, der især gik ud over tyskerpigerne, som de talrige interneringer af tyskerpiger, som ikke var sigtet for andet end for at være 'feltmadras', havde stor opbakning i befolkningen.²⁴ En Gallup-undersøgelse foretaget i midten af juni 1945 konkluderede, at ca. 75% af danskerne mente, at tyskerpigerne burde have en eller anden form for straf, og det er bemærkelsesværdigt, at ingen organisationer – heller ikke kvindeorganisationer – protesterede mod behandlingen af tyskerpigerne. Et ligeledes stærkt vidnesbyrd om, at det danske samfund i vid udstrækning accepterede klipningerne, er den reelle straffrihed klipperne i endnu højere grad end under besættelsen kom til at nyde. En tyskerpige blev efter krigen aldrig betragtet som sagesløs. Ved at optræde

²³ Anne Knudsen: *Masculinity as Challenge – The Fantasmatics and Honour*. In Hans Bonde & Bente Rosenbeck: *Varia, Mandekultur, 1991, 1, 98-110*. København 1991. Kari Telste: *»Hun turde ikke aabenbare det . . .«* I Marianne Liljeström et al.(Ed.): *Från sexualitet till världshistoria*, s. 11-23. Tampere 1994.

²⁴ Anette Warring: *Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør*. København 1994, s. 156-194.

nationalt uværdigt havde hun så at sige selv været ude om det. Netop fordi spørgsmålet om sagesløshed var afgørende for strafudmålingen, kom retssager imod klippere især efter befrielsen til at tage sig ud, som var det tyskerpigerne, der var anklagede. Politi og forsvarere satte alt ind på at dokumentere og føre vidner på, at hun havde haft intimt samkvem med tyske soldater, og det var ikke ualmindeligt, at modstandsbevægelsen søgte at forhindre retsforfølgelse især i tilfælde, hvor det var frihedskæmpere, som var sigtede.²⁵

Der var enkelte kritikere, som mente, at det var helt centralt for genetableringen af Danmark som retsstat, at sådanne selvtægtsaktioner blev straffet. For de politiske kræfter, der i løbet af befrielsessommeren forsøgte at miskreditere modstandsbevægelsen og stække dens politiske indflydelse, var modstandsfolks klippeaktioner eksempler på bevægelsens illegitimitet og burde straffes. Langt de fleste fandt derimod, at det var dybt uretfærdigt, at de, der havde bragt store ofre i kampen for Danmarks frihed, skulle straffes, fordi de var gået lidt over stregen i den hede befrielsessommer, mens de kvinder, der havde gjort livet behageligt for besættelsesmagten og med deres skamløst udstillede seksualitet havde krænket den nationale ære, gik fri.

Forskningen

Køn og seksualitet var altså integreret i den nationale konflikt mellem kollaboration og modstand og i konflikten mellem det danske samfund og værnemagten. Men hvordan kan vi nærmere forstå, hvordan og hvorfor tyskerpigerne og deres seksuelle adfærd indgik i den nationale identitetsproces' eks- og inkluderinger? Jeg finder det bemærkelsesværdigt, at der, som også i det foregående fremdraget, kan konstateres betydelige overensstemmelser og fælles forestillinger om, hvordan der taltes om køn, seksualitet og nationalitet på tværs af nationale konflikter og i kontinuitet fra besættelse til befrielse. En sådan opmærksomhed overfor billeder og betydninger i den politiske retorik kan åbne for indsigt i, hvordan køn og seksualitet indgår i nationale identitetsdannelser. Forskere har typisk enten diskuteret nationalisme uden referencer til seksualitet og omvendt og har ovenikøbet ofte relateret national identitet og nationalisme til offentlig identitet og det seksuelle til privat opførsel.²⁶ Derfor fremstår forskningen i en mere teoretisk begribelse af

²⁵ Se f.eks. domsakter og dom af 20.2.1946, retten i Rønne. Modstandsbevægelsen på Bornholm, Komiteens arkiv, II, læg 1. Københavns Byret, afdeling 10 A, sag.nr. 170/45. Justitsministeriet 3. kontor, 4268/45. Rigsadvokaten, 2120/46.

²⁶ Andrew Parker et al. (Ed.): *Nationalisms & Sexualities*. New York 1992, s. 2.

kønnets og seksualitetens integration i nationale spørgsmål uintegreret, fragmentarisk og spredt i både tid og rum. Jeg har valgt at præsentere den i følgende fire hovedgrupper:

Den første hovedgruppe er den absolut mest omfangsrige og omfatter casestudier i nationalismer og nationale bevægelser i koloniale og postkoloniale lande. Indenfor denne forskning har der i de sidste år været en øget opmærksomhed på, at køn kan være et centralt anliggende for nationale og nationalistiske bevægelser som et signifikant område for styrkeprøve med koloniale magter.²⁷ Kønnen er f.eks. den store betydningsbærer i den mellemøstlige fundamentalisme, og det er herom kampen mod den vestlige kultur virkelig står. Det er en gennemgående iagttagelse i forskningen, at kvinder mere spiller en rolle som symbol og markør for national identitet og som symbol for enten moderniseringer (uddannelse, stemmeret, forbedret legal position o.s.v) eller for kulturel autencitet (tilsløring, omskæring, enkebrænding o.s.v) end de trods deltagelse i det nationale befrielsesarbejde hverken blev opfattet som en del heraf eller kom til at nyde godt af den nationale uafhængighed. Ingen nationalisme i verden har nogen sinde givet mænd og kvinder den samme privilegerede adgang til nationalstatens ressourcer. En anden ligeså hyppig iagttagelse er, at nationale modstandsdiskurser mod vestlig, kolonial indflydelse ofte er baseret på referencer til seksualmoral, og at forsvaret for kvinders renhed ses som en betingelse for social konsensus og national sammenhængskraft. Antikolonial propaganda som i f.eks. Ægypten, Iran og Grækenland har således været knyttet til de koloniale kræfters umoralske levned.²⁸ Modstykket hertil er den ikonografiske fremstilling af nationen som en familie eller en dydig, seksuel ren kvinde, hvis reproduktive rolle og tilknytning til den hjemlige zone unddraget den koloniale underordning og indflydelse gjorde hende central for bevarelsen og videreførelsen af traditionen. En tredje iagttagelse er, hvor kompliceret og modsætningsfyldt alliancer mellem nationale bevægelser og feminisme kan være. Der gives i forskningen adskillige eksempler på den svære balancegang mellem både at skulle argumentere for en inkludering i nationen og det nationale program og

²⁷ Se f.eks. A. Parker, et al. (Ed.): *Nationalisms & Sexualities*. New York 1992. *Gender & History*, vol. 5, no. 2, 1993: Gender, Nationalisms and National Identities. *Feminist Review*, vol. 44, 1993: Nationalisms and National Identities.

²⁸ Se f.eks. Beth Baron: *The Construction of National Honour in Egypt*. Joanna de Groot: *The Dialectics of Gender: Women, Men and Political Discourses in Iran c.1890-1930*. Eleni Varikas: *Gender and National Identity in fin de siècle Greece*. Alle i *Gender & History*, vol. 5, no. 2, 1993: Gender, Nationalisms and National Identities.

samtidig at skulle tale for egne særlige interesser.²⁹ Hertil kommer at kravet om at blive eller accepten af at være nationens eller racens mødre indebærer eksklusioner af ikke reproduktiv seksualitet og andre kvindeligheder.

Den forskning, jeg har samlet i den anden gruppe, handler så at sige om den omvendte proces nemlig skabelsen af nationale identiteter – især europæiske – i det koloniale møde, i modstillingen til de koloniale 'andre', 'de indfødte'.³⁰ Inden for denne forskning har meget få inddraget køn og seksualitet. Enkelte historikere, som f.eks. den engelske historiker Catherine Hall, har analyseret, hvordan bestemte maskulinitets- og feminitetsforestillinger var en del af den 'Englishness', engelskhed, som blev defineret i en modstilling til perifere folk i empiriet. Hall og den amerikanske Cynthia Enloe fremdrager desuden den interessante pointe, at den victorianske forståelse af feminin respektabilitet skulle være et positivt eksempel for de koloniserede kvinder, og at en del af den imperiebyggende maskulinitet var at beskytte denne respektable lady. Hun stod for den civiliserende mission, hvilket kunne retfærdiggøre koloniseringen af såkaldte tilbagestående folk.

I den omfangsrige forskning i 1. og 2. verdenskrigs historie, som udgør den tredje gruppe, har bidrag fra engelske, tyske, franske og amerikanske kvinde- og kønsforskere især koncentreret sig om krigens indflydelse på kvinders liv og om en synliggørelse af kvinders deltagelse i modstandskampe.³¹ Centralt har stået, i hvilken grad krigen på kort og lang sigt ændrede kønsstrukturerne. Trods det faktum at kvindeligt stemmeret fulgte i krigenes kølvand i England, USA og Tyskland efter 1. verdenskrig og i Frankrig og Italien efter 2., og at det traditionelle kvindelige rum blev udvidet i de krigsførende lande, hvor kvinder blev inddraget i industrien og militære hjælpefunktioner og i stort antal kom til at stå med eneansvaret for familien på hjemmefronten, så hersker der almindelig enighed om, at begge krige betød et ligestillingsmæssigt tilbageslag. Som forklaring på inddæmningskræfterne under 2. verdenskrig,

²⁹ Se f.eks. Cynthia Enloe: *Bananas, Beaches & Bases*. London 1989, s. 46. Tuija Pulkhinen: *Citizens, Nations and Women. The Transition from Ancient Regime to Modernity and Beyond*. In Paper for the International Federation for Research in Women's History – Symposium: *Rethinking Women and Gender Relations in the Modern State*. Bielefeld 1993. Eleni Varikas: *Gender and National Identity in fin de siècle Greece*. *Gender & History*, vol. 5, no. 2, 1993: Gender, Nationalisms and National Identities.

³⁰ Se f.eks. Cynthia Enloe: *Bananas, Beaches & Bases*. London 1989. Catherine Hall: *Dealing with Difference: Histories, Ethnicities and the 'New Europe'*. In Marianne Liljeström et al. (Ed.): *Från sexualitet till världshistoria*, s. 11-23. Tampere 1994.

³¹ Forskningen er senest opsummeret ud fra et kønshistorisk perspektiv i M.R. Higonet et al. (Ed.): *Behind the lines. Gender and the Two World Wars*. London 1987.

hvor ændringerne i kønsrelationerne både blev fremstillet som og også i vid udstrækning var »for the duration«, og som forklaring på tilbageslaget efter begge krige fremhæver de nyeste forskningsbidrag den metaforiske brug af kvinder til at symbolisere de værdier mænd slås for. Hermed er også antydnet forskningens øgede opmærksomhed på sprog- og diskursanalyser, der dog kun har givet enkelte bidrag med fokus på køn, seksualitet og nationalitet.

Den ligeledes omfangsrige forskning i moderne europæisk nationalisme, som den voksede frem fra det sene 18. århundrede, udgør den fjerde gruppe. Til tematikken køn, nationalitet og seksualitet kan der selvfølgelig hentes inspiration fra forskningen i feministiske bevægelser relation til det nationale spørgsmål og fra især biografiske studier over kvinders nationale erfaringer. Centralt i disse står kvinders frustrationer over at være ekskluderet fra det nationale projekt og over at være henvist til rollen som nationens livmoder og til nationale aktiviteter som at arrangere basarer, brodere faner og flag eller indsamle penge til våbenindkøb.³² Kun et enkelt men også vægtigt bidrag analyserer systematisk køn og seksualitet i europæisk nationalisme. I sin bog *Nationalism and Sexuality* analyserer den amerikanske historiker George Mosse, hvordan nationalismen og normer for respektabilitet blev konstrueret i en integreret proces i det moderne Europa.³³ Respektabilitet er et begreb for anstændig og korrekt opførsel og moral og er særlig knyttet til modstillinger mellem accepteret og abnorm seksualitet og til bestemte feminitet- og maskulinitetsforestillinger. Mosse foretager en ikonografisk analyse af forskellige landes nationale metaforik og konstaterer, at generelt symboliserer manden nationens ånd og fysiske vitalitet. Kvinden nationens kontinuitet og respektabilitet. Som nationalt symbol er hun den traditionelle ordens beskytter, traditionens kustode, og symboliserer altid dyd.³⁴ Denne alliance mellem nationalisme og respektabilitet mener han lettede vejen for de fascistiske stater i det 20. århundrede, og han ser alliansens kulmination i nazismen.

³² Ida Blom: En nation – to kjønn. *Historisk tidsskrift*, 4, 1993, s. 420-439. Oslo. Tinne Vammen: Kanonkvinnorna fostrade sina söner till soldater. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, no. 4, 1992. Brit Berggreen: »Kvinner selv...« *Kvinnens nasjonale erfaring*. In Anders Linde-Laursen et al. (Ed.): *Nationella identiteter i Norden – ett fulbordat projekt?*, s. 149-174. Eskilstuna 1991. S.D. Kristmundsdóttir: *Being a mother. Nationalist Thought in Women's Rights Ideology in Iceland*. Upupl. paper, Nordisk forskarkurs, Skálholt, Island 1992.

³³ George Mosse: *Nationalism and Sexuality*. New York 1985.

³⁴ *Mor Danmark*-figuren rummer en vis spændning. Hun er både en livskraftig skjoldmø og en varm og yppig moderskikkelse, som identificerer sproget, landskabet og hjemmet. Under besættelsen var moderskikkelsen dominerende. Inge Adriansen: *Mor Danmark, Valkyrie, skjoldmø og fædrelandssymbol*. *Folk og Kultur*, 1987, s. 105-163. Inge Adriansen: *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet*. Sønderborg 1990.

I denne kort skitserede forskning kan der konstateres betydelige forskelle i metodiske tilgange, men de grupperer sig hovedsageligt i en social- og kulturhistorisk tilgang og i en poststrukturalistisk tekstanalytisk. Det er især den poststrukturalistiske opmærksomhed på, at kategorier som køn, nation og seksualitet rækker ud over konkrete kvinder og mænd og nationer i historien, idet disse kategorier optræder i sproget som forskelle og skaber mening og giver betydning til helt andre typer af fænomener, som har haft blik for kønnets og seksualitetens integration i national identitetsdannelse. Netop vægten på diskursanalyse har gjort, at Benedict Anderson's forståelse af nationer, som det han kalder »*imagined communities*«, har vundet stor udbredelse.³⁵ Anderson har i sin bog af samme navn i mindre grad ønsket at se på nationalismens nationalstatsdannelser og statsborgerdefinitioner men sat sit fokus på en undersøgelse af de politiske og frem for alt de kulturelle faktorer, som muliggjorde, at nationer voksede frem som »*imagined communities*«. ³⁶ Det han fremhæver, og med ham så mange andre, er at en nation ikke kun er en politisk størrelse, men noget der producerer betydning, et system af kulturel repræsentation.

Jeg finder en sådan øget sproglig og diskurs-opmærksomhed givende også i relation til en mere sensitiv kildelæsning men vil samtidig påpege, at fænomener som køn, seksualitet og nation ikke kun er noget, der eksisterer i tale og forestillinger. Der findes en verden udenfor ordene, og dette »noget«, som producerer betydning, har også materialitet og eksisterer i social handling. Kønsidentitet og national identitet skabes ikke kun i tale, men også i social praksis, som det også tydeligt fremgår af tyskerpigernes historie. Analyser af køns- og nationale identiteter bør derfor kombinere studiet af sproglige og symbolske formuleringer både med studiet af subjektive erfaringer på et aktørniveau og med et samfundsanalytisk perspektiv. Det kan hvad angår national identitet formuleres klarere i spørgsmålene: hvordan og af hvem er det nationale formuleret og oplevet, i hvilken samfundsmæssig sammenhæng, hvornår og med hvilken betydning?

³⁵ Anderson er dog af flere blevet kritiseret for ikke at integrere køn i sin analyse, og Pulkhinen rejser en kritisk diskussion af den måde, hvorpå han konstruerer det politiske rum og trækker paralleller til den feministiske måde at betragte feministisk identitet. Catherine Hall et al. (Ed.): Introduction. *Gender & History*, vol. 5, no. 2, 1993: Gender, Nationalisms and National Identities. Tulja Pulkhinen: *Citizens, Nations and Women. The Transition from Ancient Regime to Modernity and Beyond*. I *Paper for the International Federation for Research in Women's History – Symposium: Rethinking Women and Gender Relations in the Moderns State*. Bielefeld 1993.

³⁶ Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London 1983.

Køn og seksualitet i nationale identitetsprocesser

Med en sådan tilgang er opmærksomheden rettet mod en forståelse af, at selvom nationer repræsenterer sig selv som fællesskaber, så indebærer dannelse af nationale identiteter altid markeringer af skel. Hvem er én af os, hvem er ekskluderet? Nationalisme rummer således en spænding mellem universalisme og partikularisme, en spænding mellem universalistiske værdiorienteringer om frihed og borgernes lige rettigheder på den ene side og så en partikularisme, hvor den suveræne stats selvrefleksion og identitetsdannelse sker ved afgrænsninger til den omkringliggende verden ofte i stereotype billeder.³⁷ Kvinder og kvinders seksualitet indgår centralt i den måde, grænserne for nationers sammenhængskraft og identitet og særegenhed trækkes indadtil og udadtil. Køn og seksualitet indgår på følgende ikke eksklusivt måder i nationale identitetsprocesser:³⁸

For det første spiller køn og seksualitet en afgørende rolle i en nations biologiske og kulturelle reproduktion. I det omfang der i argumentationen for en nationalitets eller etnicitets afgrænsning appelleres til naturlige eller biologiske argumenter, bliver kvinden ikke alene bærer af børnene abstrakt men også af de børn, der tilhører en bestemt nationalitet. De dansk-tyske krigsbørn blev som tidligere nævnt betragtet som ikke-danske i kraft af deres tyske gener. Et kuriøst men tydeligt eksempel på, hvor optaget man var af problematikken, og hvor vigtigt det kunne være at markere, at det barn, man bar eller havde i barnevognen, var ægte dansk fremgår af en episode fra *Fagenes Fest* sommeren 1945, hvor en kvinde havde sat et skilt foran på barnevognen, hvorpå der stod: »bare rolig, det er ingen prøjser«.³⁹

Da kvinder udover deres reproduktive evne traditionelt tillige har været særligt ansvarlige for børnenes socialisering, står de som centrale videreførere af den nationale kultur og dens symbolske identitet. Derfor er det især gennem kvinder, at grænserne for nationens sammenhængskraft og identitet indadtil og for den nationale forskellighed udadtil

³⁷ Tuija Pulkhinen: *Citizens, Nations and Women. The Transition from Ancient Regime to Modernity and Beyond*. I Paper for the International Federation for Research in Women's History – Symposium: *Rethinking Women and Gender Relations in the Modern State*. Bielefeld 1993. Jürgen Habermas: *Historical Consciousness and Post-Traditional Identity*. Tale 14. maj 1987 i anledning af Sonningprisen, København.

³⁸ Se iøvrigt også F. Anthias & N. Yuval Davis (Ed.): *Woman – Nation – State*. London 1989. F. Wilson: *Etnicity and Gender in a Modernising World*. *Center for Udviklingsforskning, Working Paper 92.3*. København 1992. Anette Warring: *Kvindens kroppe – nationens grænse og fremtid. Kvinder, køn & forskning – Køn, kultur og national identitet*, 2/94, s. 40-52.

³⁹ *Husassistenten, juli-august 1945*.

bliver holdt på plads. Reproduktionskapaciteten og den traditionelle moderrolle er således på én gang både en potentielt magtfuld ressource i hænderne på nationens kvinder og samtidig grundlaget for opfattelsen af kvinders seksualitet som national ejendom. Det har betydning for reproduktionspolitikken og for de traditioner, institutioner og praktikker, der udvikles omkring kvinders seksualitet, ægteskabsindgåelse, ophav og arv og statsborgerlige rettigheder samt for den ideologiske og praktiske måde, hvorpå der skelnes mellem egne kvinder og andres kvinder. Tidligere er nævnt eksemplet med den racistiske tyske ægteskabspolitik.

Det ultimative udtryk for sammenknytningen mellem nationens videreførelse og kvinders seksualitet er anvendelse af voldtægt som krigshandling. At betragte de besejredes kvinder som krigsbytte og definitivt markere sejren gennem voldtægt er blevet anvendt mere eller mindre systematisk gennem historien. Det kan være vanskeligt at afgøre, hvorvidt russernes massevoldtægt af tyske kvinder ved 2. verdenskrigs afslutning var en systematisk politik og led i fordrivelsen af tyskere fra området øst for Oder-Neisse-linjen og i de tysk besatte polske landområder. Mere klart står det, at serberes voldtægt af muslimske kvinder knapt halvtres år senere i det tidligere Jugoslavien har været et led i etnisk udrensning, omend omfanget heldigvis har vist sig stærkt overdrevet. Det er en særlig effektiv politik i kulturer, som f.eks. muslimske, hvor der er en stærk forbindelse mellem kvinders sædelighed og mænds ære, og hvor etnicitet opfattes som biologisk bestemt. Kvinders kroppe udgør så at sige nationens grænse og fremtid.

For det andet er køn og seksualitet centrale i nationale symboler og som markører for nationale forskelle, hvad enten det drejer sig om faktisk eksisterende forskelle eller fordomsfyldt og mytisk bestemte opfattelser. Såvel nationale og politiske mål som nationale og politiske trusler udtrykkes ofte i krigens retorik og symbolbrug i kønsmæssige og seksuelle termer. Ekstremt og velkendt er den nazistiske antisemitiske modstilling mellem den ariske, maskuline nation overfor den kvindagtige, homoseksuelle jøde og jødiske kultur. Gængs er også fremstillingen af 'de andre', den koloniale magt eller fjenden som amoralsk og som en voldtægtstrussel mod nationens kvinder og mødre. Både de allierede og aksemagterne benyttede en sådan propaganda under 2. verdenskrig. Og i Danmark havde intensive rygter om tyske soldaters massevoldtægt af danske kvinder kort efter, at politiet var blevet interneret i september 1944 stor illegal propagandaværdi.⁴⁰ I en sådan pro-

⁴⁰ Udenrigsministeriet, 84.C.2.b./1940-45. Justitsministeriet 3. kontor, 2585/1945.

paganda repræsenterer kampens mål sig også som de respektable og dydige kvinder og mødre, der ses som en legemliggørelse af den nation og de værdier, mændene kaldes til kamp for. Det er derfor et udbredt fænomen i de nationalistiske diskurser, at den kvindelige seksualitet ses som et nationalt anliggende og indgår centralt i konstitueringen af den maskuline og nationale ære. Tyskerpigernes seksualitet indgik på en sådan vis i den nationale konflikt mellem kollaboration og modstand som et ejendoms- og æresfænomen.

Soldaters kampmoral er afhængig af tillid til mødres, koners og kæresters trofasthed, hvorfor kvinders seksualitet og dyd kan være et brugbart våben i krigsførelsen. Under 2. verdenskrig anvendte både de allierede og nazisterne en såkaldt »*sort propaganda*«, der blandt andet var en undergravning af denne tillid. Blandt tyske soldater i Danmark blev der f.eks. distribueret en falsk instruktion om, hvorledes de skulle forholde sig, når deres koner skrev til dem og fortalte, at de var blevet gravide, selvom det var over et år siden manden havde været hjemme på orlov, og de påstod, at de hele tiden havde været ham tro.⁴¹

Grundlaget for den mentalitetsmæssige alliance mellem nationens skæbne og kvindernes troskab må altså søges i den måde kvinders reproduktion, moderskab og symbolske værdi bliver indskrevet i den nationale diskurs. Under nationale kriser og jo tættere nationalitet knyttes til biologisk arv og herkomst, jo skarpere trækkes linjerne mellem acceptabel og uacceptabel seksuel adfærd. Lever nationens kvinder ikke op til de nationale idealer om respektabel og dydig adfærd og opofrende villighed til at lade sønner og mænd dø i kamp for fædrelandet, og overholder de ikke traditioner, institutioner og praktikker for seksualitet, reproduktion og ægteskabsindgåelse, udgør de en trussel mod selve nationens overlevelse og mod selve den orden, de var tiltænkt en central rolle i opretholdelsen og videreførelsen af. Alliancen mellem nationens skæbne og kvinders troskab indbærer, at kvinders unationale handlinger samtidigt er et angreb på kønsbestemte normer for respektabel seksuel adfærd. Sådan blev tyskerpigernes fraternisering da også opfattet, og heri ligger en vigtig del af forklaringen på karakteren af opgøret med dem og på, at tyskerpigerne både under besættelsen og i deres eftermæle blev stigmatiseret som dumme, grimme og lette på tråden.

For det tredje synes der at være en historisk parallellitet mellem ophøjelsen af kvinden som nationalt symbol og så hendes eksklusion fra det offentlige politiske rum. Men samtidig er det vigtigt at fremhæve, at

⁴¹ Optrykt i Palle Schmidt: *Sort Propaganda*. København 1992.

nationalisme på det diskursive plan måske mere end nogen anden ideologi inkluderer kvinder, både fordi nationer repræsenterer sig som overgribende fællesskaber på tværs af alle andre skel som køn og klasse trods de faktiske ekskluderinger, og fordi ingen nation kan overleve uden at dens kultur bliver overført og børn bliver født og passet. Sagt på en anden måde så skaber nationalismens køns- og seksualitetsrepræsentationer disses samtidige centralitet og marginalitet. Ved så at sige at sammenknytte hjemmet og verden fik kvinden både gyldighed og blev underordnet indenfor den politiske diskurs og praksis.

Kønsforskere har fremdraget komplementariteten i henholdsvis mandens placering i det offentlige politiske rum og kvindens tilknytning til hjemmet, blandt andet gennem konkrete historiske analyser af, hvordan kvindens bidrag i det private liv var nødvendigt for det offentlige, altså havde økonomisk betydning. Samtidig har flere påpeget, hvordan mænd kun kunne handle i den ydre, amoralske verden, hvis de kunne frelses af kvinders moralske herredømme i hjemmet.⁴²

Med mere direkte forbindelse til krig og besættelse er den italienske feminist og antifacistiske modstandskvinde Joyce Lussu's kendte udtalelse om, at »den traditionelle moder er bagsiden af soldaten«. Uddybende siger hun : »De to ting komplementerer hinanden. For hun bliver derhjemme, uskyldig hos børnene. Og han træder ud og beskytter familie og fædreland. Men selvfølgelig er kvinderne ikke uskyldige i fænomenet krig. De har jo bidraget til myten om den stærke mand, der forsvarer territoriet og kone og børn. Mange kvinder synes, at denne myte er meget tiltrækkende.«⁴³ Og med Lussu's udsagn om, at kvinder ikke er uskyldige i krig rejser spørgsmålet om, hvorvidt kvinders aktivitet i og bidrag fra den private sfære kan og bør tolkes som medansvarlighed.

Offer eller forræder – privat eller politisk

Som i så mange andre spørgsmål har en debat om nazismen sat denne problematik på spidsen. Parallelt med den kendte tyske Historikerstrid har der de seneste år foregået en uforsonlig debat blandt kvinde- og nazismeforskere om fortolkninger af moderskabet og tyske kvinders rolle som enten bødler eller ofre.⁴⁴ Debattens to hovedskikkelser er den

⁴² Se f.eks. L. Davidoff & C. Hall: *Family Fortunes*. London 1987.

⁴³ Joyce Lussu: *Den traditionelle moder er bagsiden af soldaten*. In Kiki Amsberg & Aafke Steenhuis: *Kærlighed og magt*. København 1992, s. 285-297.

⁴⁴ Gisela Bock: *Die Frauen und der Nationalsozialismus: Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz. Gesischichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft, vol 15, 1989, s. 563-579*. A. Grossmann: *Feminist Debates about Women and National Socialism. Gender & History, vol. 3, no. 3, 1991*.

amerikanske historiker Claudia Koonz og den tyske historiker Gisela Bock. Hovedpointen i Koonz's kæmpeværk *Mothers in the Fatherland* er, at adskillelsen mellem den offentlige og private sfære fungerede som en forudsætning for nazismen.⁴⁵ Hun mener, kvinderne stabiliserede det morderiske regime og fik verden til at se normal ud ved at organisere moderskabet og hjemmet og dermed var tro overfor de hjemlige og moderlige værdier knyttet til en politisk indifferent kvindelig separat sfære. Koonz anklager kvinders forsvar for deres retræte til den separate sfære i hjemmet eller kvinde-, velgørenheds- eller kirkelige organisationer for at bidrage til opretholdelsen af det nazistiske regime, idet de definerede det de beskæftigede sig med som ikke-politisk men som moderligt. Mens Koonz således ser det instrumentaliserede moderskab som et nazistisk mobiliserende redskab, siger Bock i sin ligeså vægtige bog *Zwangssterilization im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik* det stik modsatte.⁴⁶ Nazismen ser hun som særlig skadelig for kvinder, fordi den invaderede den private, moderlige sfære ved at nægte kvinder moderskab og angribe de moderlige værdier. Bock viser, hvordan nazismens moderskabsdyrkelse også var dybt antinatalistisk, da den nazistiske racepolitik kun foreskrev moderskab for ariske kvinder og krævede tvangssterilisering af racemæssigt og økonomisk uegnede, hvilket potentielt victimiserede alle kvinder. Hendes konklusion er så, at derfor var kvinder mere modstandsdygtige overfor nazismen. Bock og Koonz kan komme til to så vidt forskellige konklusioner, fordi de kobler fra konkrete kvinder, der enten var ofre eller ansvarlige, til alle kvinder.⁴⁷ De skelner ikke mellem kategorien kvinde og så konkrete historiske kvinder, og skelner heller ikke mellem en motiv- eller intentionsanalyse på den ene side og en funktions- eller effektanalyse på den anden side.

Debatten demonstrerer eksemplarisk vigtigheden af at skelne mellem niveauer i sin historiske analyse, skelne mellem en diskursanalyse af nationalitet, seksualitet og køn og så en analyse af kvinders konkrete rolle i nationale processer. Altså skelne mellem foreskrivende normer, symboler og repræsentationer og så konkrete aktørers handlinger og adfærd. Som historiker må man vogte sig for så at sige selv at sidde i klistret ved alene at lægge sin tolkning indenfor rammerne af, hvad datidens herskende opfattelse af, hvad der f.eks. kan betragtes som private henholdsvis offentlige politiske handlinger. Som en del af analy-

⁴⁵ Claudia Koonz: *Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics*. New York 1987.

⁴⁶ Gisela Bock: *Zwangssterilization im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*. Opladen 1986.

⁴⁷ Bente Rosenbeck: *Kroppens politik*. København 1992, s. 135-136.

sen bør indgå undersøgelse af, hvordan sådanne dikotomier er blevet skabt og hvilke forestillinger og betydninger, der er indlejret heri. Det vil udvide forståelsen for, hvad der overhovedet kan betragtes som politisk og for kategorier som kollaboration og modstand.

I relation til tyskerpigernes historie rejser sig da det centrale spørgsmål om, hvorvidt man meningsfuldt kan rubricere tyskerpigernes fraternisering som kollaboration, som en politisk handling for de kvinders vedkommende, der ikke selv opfattede det, de gjorde, som politisk? Diskussionen tager jeg i nær tilknytning til overvejelser over, hvad jeg med Habermas's ord opfatter som historikerens pligt til i sin tolkning af fortiden at finde en varsom balance »og differentiering mellem det forstående og det dømmende«. ⁴⁸ Herved flettes moralske og etiske refleksioner over historikerens tolkningspræmisses sammen med nuanceringer af begreberne kollaboration og modstand. Som påpeget af Hans Kirchhoff er disse begreber idealtypiske og deres konkrete indbyrdes afgrænsning er flydende og uklar. ⁴⁹ En sådan nuancering af begreberne kollaboration og modstand er tidligere sket inden for den klart definerede politiske sfære – samarbejdspolitikken. ⁵⁰ Med tyskerpigernes fraternisering ses nuanceringen under en anden synsvinkel nemlig ud fra, hvad der overhovedet kan betragte som politisk.

Tyskerpigerne var en heterogen gruppe, der mere hentede sin ydre identitet fra en fælles adfærd, samkvemmet med én eller flere tyske soldater end fra nogen indre sammenhæng. Således har jeg hverken gennem afhøringsrapporter, domme og lignende eller i de interviews, jeg har gennemført, kunnet konstatere noget signifikant sociologisk fællestræk eller et fælles politisk, socialt eller umiddelbart psykologisk motiv. ⁵¹ For nogle var den intime omgang med værnemagtssoldaterne en forlængelse af deres protyske eller nazistiske overbevisning, mens de prostituerede havde tyske kunder for at tjene penge. For andre var det afgørende, at de tyske soldater var flotte, uniformerede, velplejede og på alle måder opførte sig som rigtige kavalerer, mens andre igen ikke fandt, at de var specielt attraktive men i dem så en let mulighed for at gøre sig erfaringer med mænd. Nogle kvinder så de tyske soldater som en mulighed for at tilføre den kedelige hverdag i provinsbyen spænding og intensitet og gik med tyske soldater som en protest mod de snævre

⁴⁸ Jürgen Habermas: En slags sanering. De apologetiske tendenser i den tyske samtids-historie. *Information*, 8.5.1987.

⁴⁹ Hans Kirchhoff: *Kamp eller tilpasning*. København 1987.

⁵⁰ Henrik Dethlefsen: Mellem attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-1943. *Historisk tidskrift*, vol. 1989/1, s. 78-126.

⁵¹ Anette Warring: *Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør*. Københav 1994, s. 24-74.

rammer, som forældrene og det provinsielle miljø lagde for deres adfærd. Pusten fra det store udland og lysten til at luften sit skoletysk var også bevæggrunde. Andre oplevede, at anonymiteten i kontakten med en udlænding gav mulighed for at føle sig mere fri og også udleve sine erotiske lyster. Desuden var der kvinder, som enten i kraft af deres tyske oprindelse eller arbejde for tyskerne, havde meget kontakt med tyske soldater og derfor fandt sin partner blandt dem. Og ikke mindst blev forholdet til en tysk soldat for mange etableret i et tilfældigt møde.

Tyskerpigerens fraternisering kan karakteriseres som social kollaboration, men adskilte sig imidlertid fra anden social, politisk og økonomisk kollaboration ved dens intime, seksuelle og entydige kønsmæssige karakter. Mens det på mange måder skærpede omgivelsernes reaktioner, så tilskyndede det ofte tyskerpiger til ikke selv at opfatte deres omgang med tyske soldater som unational og politisk, også selvom de oplevede en indre konflikt mellem hjertets lyst og den politiske realitet i omgivelsernes reaktioner. De mente altså at kunne adskille mennesket fra soldaten. Som en af de interviewede udtrykker det: »Jeg har aldrig syntes, at jeg gjorde noget forkert. Jeg har nok altid været af den mening, at det kommer an på, hvad man selv føler.«⁵² En sådan opfattelse af at kunne fralægge sig ansvaret i kærlighedens navn er i sig selv politisk og historisk konstrueret og i god overensstemmelse med den moderne borgerlige kvindeopfattelse.

To kritikere af den måde tyskerpigerne blev behandlet på, den danske teolog og samfundsdebator Hal Koch og den norske antinazist og psykolog Johan Scharffenberg, delte umiddelbart efter krigen for så vidt en sådan holdning, idet de begge så tyskerpigerne som viljeløse ofre. I sit berømte essay *Om ansvar* fra 1947 rettede Hal Koch en skarp kritik mod de skel, der efter krigen blev trukket mellem landsforræderne – de afskyelige og unormale – og så alle de andre, der gerne ville have del i æren for befrielsen, og som havde været ansvarlige for udviklingen. Med en historie om en helt igennem elendig tyskerpige anklagede Hal Koch de mennesker, der fordømte tyskerpiger og nægtede at se kvindernes handlinger som udtryk for sociale problemer, hvorfor han mente, man ikke kunne gøre ansvar gældende: »Hvor var vi henne den dag, da hine voksede op i nød, synd og elendighed. Skulle vi nu sidde i vore magelige stole og pege fingre? Jeg siger igen: Plager fanden jer – eller hvad tænker I på?«⁵³ Scharffenbergs synspunkt var, at de fleste tyskerpiger havde været i deres følelsers vold, og at det ikke var de sociale vilkår men kærligheden, der havde gjort dem viljeløse. »Kjønndriften er en urdrift, lankt sterkere enn nasjonalfølelsen

⁵² Anette Warring: *Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør*. København 1994, s. 49.

⁵³ Hal Koch: *Om ansvar*. In Erik Knudsen & Ole Wivel (Ed.) *Kulturdebat 1944-58*. København 1958.

som er et sent opstått kulturprodukt«, udtrykte han i en kritik af behandlingen af tyskerpigerne.⁵⁴ Og synspunktet genfindes i flere nyere norske romaner og halvdokumentariske bøger om norske tyskerpiger, og signaleres i én af titlerne *Kjærligheten har ingen vilje*.⁵⁵

Så vidt om motivanalysen. Retter vi dernæst blikket mod en vurdering af fraterniseringens politiske effekt finder jeg, at den må have været yderst begrænset i de tilfælde, hvor den pågældende kvinde hemmeligholdt sit forhold. På den ene side gjorde hun i kraft af sit intime samkvem livet behageligt for besættelsessoldaten, men på den anden side kunne hans følelsesmæssige og nære tilknytning til de besatte betyde, at hans loyalitet og funktion som soldat blev forringet. Denne konflikt var værnemagten som tidligere nævnt selv opmærksom på. Færdedes hun imidlertid åbenlyst og offentligt med tyske soldater, så blev hun uanset motiv og selvforståelse politisk aktør. Det var nemlig et signal om accept og sympati for værnemagtsoldaterne og deres tilstedeværelse i landet, hvilket placerede hende på kollaborationens side over for den kolde skuldres politik og aktive modstand.

Var en tyskerpige gået så vidt at vise sig offentligt i tysk selskab kunne et vandskel mellem det private og politiske altså ikke opretholdes hendes intentioner upågtet. Et forhold der dramatisk illustreres af det faktum, at jeg på baggrund af en gennemgang af retsmaterialet fra de ialt 400 kvindelige angiverisager under retsopgøret har kunnet konstatere, at der er en klar sammenhæng mellem det at komme sammen med tyske soldater og blive involveret i angiveri, blandt andet fordi meget af det, der blev pådømt som angiveri, var tyskerpigens anmeldelser til dansk eller tysk politi af de forulempelser, de mente sig udsat for.⁵⁶ Selvom spørgsmålet om motiv og forsæt indgik i bedømmelsen af kvindernes handlinger efter krigen, så var det dog den faktiske skade, angiveriet havde forvoldt offeret, der var afgørende for, hvor hårdt de blev dømt. Og det kunne især i de mindre betydelige angiverier ofte være umuligt for angiveren at bedømme. Ca. 3/4 af de angiveridømte kvinder var tyskerpiger, og selvom dette tal kun udgør en forsvindende lille brøkdel af det samlede antal på titusinder af tyskerpiger, så har jeg på baggrund af angiverisagerne kunnet konstatere, at tyskerpigens angiveri i udstrakt

⁵⁴ Johan Scharffenberg: Gjerningen og gjerningsmanden. *Morgenbladet*, 29.1.1948. Oslo.

⁵⁵ A.D. Leira: *Kjærligheten har ingen vilje*. Oslo 1987.

⁵⁶ 347 kvinder blev dømt alene for angiveri, og 53 blev dømt for angiveri samt andre landssvigerforhold. *Retsopgøret med landssvigerne. Beretning til Justitsministeriet afgivet af det Statistiske departement*. 1958. Min undersøgelse bygger på en gennemgang af kvindelige angiverisager fra Ankenævnet i henhold til § 8 lov nr. 260 af 1.6.1945. Anette Warring: *Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør*. København 1994, s. 66-74.

grad var præget af det uforsætlige, tilfældige og situationsbestemte. Det gav dem på den ene side generelt milde domme, men på den anden side illustrerer det tydeligt, hvordan tyskerpiger kunne hvirvles ind i situationer med skæbnesvangre politiske og personlige følger ikke alene for dem, der blev angivet, men også for kvinderne selv. I visse situationer kan man ovenikøbet sige, at det krævede en mere end gennemsnitlig politisk bevidsthed at holde sig fri af politiske konflikter, når krig og kærlighed blev blandet sammen.

Mens tyskerpiger søgte legitimering af deres fraternisering i en forståelse af en følelsers urørlighedszone, så gjorde de, fortrinsvis mænd, der klippede og på anden måde gjorde op med tyskerpiger, det modsatte, selvom en nærmere motivanalyse, som tidligere nævnt, afslørede motivernes baggrund i en blanding af national, køns- og seksualmoralisk krænkelse. De mange klipninger i maj 45 taler deres tydelige sprog om, at opgøret ikke primært var politisk motiveret. Stereotypiseringen af tyskerpigerne som dumme, grimme og lette på tråden, afstraffelsesmetoderne og deres motivering samt kvindesynet udgjorde en kontinuitet fra besættelse til befrielse. Opgøret med tyskerpigerne under såvel besættelse som befrielse var dybt forankret i en opfattelse af, at kvinders seksualitet er national ejendom. Anderledes tegner det sig med tyskerpigeopgørets funktion. Under besættelsen havde opgøret med tyskerpigerne især den funktion at skærpe konflikten mellem kollaboration og modstand. Efter befrielsen fortsatte klippeaktionerne imidlertid endog i betydeligt større omfang og med større brutalitet end under besættelsen. På dette tidspunkt udgjorde tyskerpigerne på ingen måde nogen trussel, og forfølgelserne må da betragtes som ren hævn uanset de forståelige mekanismer, der lå bag. Opgøret havde da den funktion, at det blev et led i overkommelsen af besættelsens konflikter gennem opbygningen af det nationale konsensus syn på besættelsesårene. I opgøret med tyskerpigerne reproduceredes inhumane, halvracistiske og især kønsdiskriminerende holdninger og metoder, der på mange måder lå tættere på den nazisme, man bekæmpede, end på de frihedsidealer modstandskampen også rummede og påberåbte sig. Gik en tyskerpige åbenlyst med tyske soldater, handlede hun imidlertid på tværs af den dikotomiske modstilling af den offentlige, politiske maskuline sfære med det private, følelsesmæssige feminine rum. Upåagtet hendes intentioner og selvforståelse var hun da med sin åbent udstillede seksualitet politisk aktør. Og herfor blev hun straffet hårdt.

En historisk analyse bør da rumme både en motiv- eller intentionsanalyse og en effekt- eller funktionsanalyse. Opgøret med tyskerpigerne må ikke alene vurderes ud fra, om det tjente et konfliktradikaliserende

formål i modstandskampen. Også metoderne og motiveringerne må tages i betragtning. Og tyskerpigens fraternisering bør hverken anskues alene ud fra effekten eller alene på baggrund af individuelle motiver og subjektive oplevelser. En tyskerpige var både et privat individ og en fraterniserende kvinde. En tysk soldat var både et privat individ og en besættelsessoldat. Og deres forhold var såvel et privat intimt forhold som en brik i spillet mellem den tyske besættelsesmagt og det danske samfund. At en given tyskerpigens intime samkvem med en tysk soldat i sin intention var ikke-kollaborativ, men var det i sin funktion, kan og bør ikke umiddelbart bringes på én formel. Mennesker bør ikke reduceres til rene generaliseringer af interesser. Men samtidig må man også operere med et princip, der rækker ud over enkelte personer og altså er politisk, som den italienske Rossana Rossanda har udtrykt det.⁵⁷ Det passer ikke, at det private umiddelbart er politisk og omvendt. Det både er det, og er det ikke. Når jeg således fastholder, at en tyskerpigens fraternisering må karakteriseres som kollaboration i sin funktion uanset hendes ikke politiske motivering, betyder det ikke, at jeg vil reducere det til dette alene – og omvendt. Sådan kan og bør historiske idealtypiske kategorier som kollaboration og modstand nuanceres i konkrete historiske analyser.

Historikerens analyser bør rumme flere niveauer, der kan favne såvel frøperspektivet, det subjektive, som fugleperspektivet, det retrospektive, det objektive. Når Habermas i sin argumentation for en omgang med fortiden i al dens ambivalens entydigt hylder en distancerende, retrospektiv forståelse af historien og afviser identifikationsspørgsmålet – altså spørgsmålet om, hvilken del af de i datidens deltagende parter, historikeren skal identificere sig med – og mener, at moralsk bedømmelse vil ende i kortslutning, så er jeg ikke helt enig med ham. Enhver historisk tolkning indbærer en stillingstagen, hvorfor historikeren ikke alene ikke kan undgå, men også bør stille sig moralske spørgsmål. Ikke for at moralisere over fortiden men for at muliggøre det der også er Habermas's mål nemlig en varsom differentiering mellem det forstående og dømmende. For at kunne opnå det må moralske dilemmaer i en historisk analyse som ovenfor argumenteret forstås i sin komplekse konkrete kontekst og være genstand for stadig dialog. Noget sådant kunne man ønske sig realiseret i det danske samfunds omgang med den del af vor fælles fortid, der handler om de fem besættelsesår, og som har så betydelig efterklang og aktualitet.

⁵⁷ Rossana Rossanda: *Halvdelen af jorden*. København 1981, s. 233.

Forskning i velfærdsstatens rødder

Forskningsstrategier, resultater, huller

AF

SØREN KOLSTRUP

Samfundsforskere har gennem de sidste to årtier frembragt en righoldig litteratur om velfærdsstatstyper, deres karakter og funktionsmåde. Langt den overvejende del af disse studier tager udgangspunkt i synsvinkler og teorier, der er formet under indtryk af højkonjunkturperioden 1958 til 1974 og den efterfølgende kriseprægede periode. Velfærdsstatens fylogeni og konstituering analyseres her i snæver sammenhæng med efterkrigstidens markante vækstrater og massive udbygning af den offentlige sektor.

Tolker man velfærdsstaten som et svar på de sociale problemer, der blev skabt af industri, urbanisering og lønarbejde, er det imidlertid nødvendigt at gå længere tilbage i tiden. Vil man forstå velfærdsstaten som et middel til at løse problemer uden for institutionen selv, som en flugt fra markedet, en bevægelse væk fra markeds kræfternes frie spil, må studierne af samtiden suppleres med indsigt i velfærdsstatens rødder. Synkrone undersøgelser må udvides med dynamiske, diakrone betragtninger.

Her skal derfor tilstræbes en drøftelse af de forklaringsmodeller, som kan spores hos samfundsforskere og historikere, der har arbejdet med velfærdsstatens tidligste fremvækst og udvikling – lang tid før efterkrigstidens voldsomme statslige ekspansion.

For at indfange alle væsentlige forskningsstrategier og teorier, er der her valgt en bred definition af velfærdsstaten. Under dette begreb henregnes alle bevidst organiserede initiativer, hvor staten dels søger at reducere graden af usikkerhed i tilfælde af arbejdsløshed, sygdom, alderdom, invaliditet gennem indkomstoverførsler, dels søger at skabe fælles civile rettigheder for borgerne gennem tildeling af sociale ydelser inden

for uddannelses- og sundhedssektor samt inden for bolig- og arbejdsmarked.

Skillelinierne i velfærdsstatsdebatten kommer til syne i såvel tidsfæstelsen af dens opkomst som analysen af de drivkræfter, der ligger til grund for dens udvikling.

Daterings- og definitionsproblemer

I langt de fleste fremstillinger ses velfærdsstaten som et produkt af den hektiske højkonjunktur, der begyndte at tage form i slutningen af 1950'erne. 1960'erne fremstår som velfærdsstatens årti. Argumenterne herfor er oplagte: den offentlige sektor ekspanderede i et hidtil uhørt omfang, flere vederlagsfrie ydelser så dagens lys, eksisterende sikringsordninger blev forbedret, og sygekasserne fik deres endelige grundskud. Finansieringen af sundhedsvæsenet blev statsliggjort, uddannelsessystemet eksploderede og store dele af omsorgsarbejdet kom under offentlig styring. Staten trængte frem på bekostning af det civile netværk og markedet.¹

I den danske historieskrivning har historikeren og politologen Erik Rasmussen indtaget en markant position i denne debat. Forfatterens skildring af samfundsudviklingen fra 1913 til 1939 i Politikens Danmarkshistorie bd. 13 fra 1965 bærer titlen »Velfærdsstaten på vej«. Her sættes focus på statsmagtens fremadskridende vækst, Steinckes socialreform bedømmes som et fremskridt i dansk sociallovgivning, og bindet slutter med en ret så manende konklusion:

»Velfærdsstaten var ved slutningen af 1930'erne nået et langt stykke frem ad vejen mod sine mål økonomisk, socialt og politisk. Der voksede efterhånden frem i mange kredse en national stolthed over, hvad der var nået, og en tillid til, at samfundet derigennem havde vundet i indre styrke...«.²

Teksten er skrevet under påvirkning af højkonjunkturperiodens udviklingsoptimisme kombineret med forfatterens bevidste vilje til at sætte focus på statens stedse voksende magt.³

¹ Jfr. f.eks. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Velfærdsstaten 1940-1978, Dansk socialhistorie bd. 7, 1980.

² Erik Rasmussen: Velfærdsstaten på vej 1913-1939, 1965 i Politikens Danmarkshistorie bd. 13, 1965 s. 509.

³ I Historisk Tidsskrift bd. 89, hæfte 1, 1989 foretager Erik Rasmussen i forbindelse med en anmeldelse af Christiansen, Lammers, Nissen: Tiden 1914-1945, Danmarks historie bd. 7, 1988. En refleksion over egen fremstilling fra samme periode. Her fremhæves forsøget på at fremstille organisationernes og statens accelererende vækst i Mellemløbetiden.

Erik Rasmussens bestræbelse på at spore velfærdsstatens første formgivning tilbage til 1930ernes Danmark kan ligeledes iagttages hos den danske politolog Karin Hansen, men også i Tage Kaarstedts skildring af den samme periode. Ingen af de nævnte vover dog en så markant konklusion som Erik Rasmussen.⁴ Historikere og især samfundsforskere, der har arbejdet med begrebet den nordiske model, har ligeledes en tilbøjelighed til at se 1930erne som et årti, hvor afgørende nye velfærdsinitiativer så dagens lys. Hos den norske historiker Anne-Lise Seip og de svenske samfundsforskere Walter Korpi, Gösta Esping-Andersen samt Göran Therborn vurderes mellemkrigstiden som et afgørende gennembrud for velfærdsstaten. Det historiske klassekompromis mellem arbejder og bonde, mellem et udfarende Socialdemokrati og et eller flere borgerlige partier om erhvervspolitik og sociale reformer beskrives som et kvalitativt spring frem mod mere velfærdsstat.⁵

Hos den lidt ældre skole af økonomer, der gjorde socialpolitikken til deres centrale forskningsobjekt, var det naturligt at tage udgangspunkt i 1890erne første sociallovgivning. Påvirket af den intense reformlovgivning i perioden 1918 til 1920 skrev F. Zeuthen i 1923 om sociallovgivningens vældige vækst gennem de sidste par årtier. For såvel socialøkonomen Jørgen S. Dich, der var rundet af 30ernes Danmark, som økonomen og sociologen Iver Hornemann Møller, der er et barn af 70ernes marxisme, har det ligeledes været en selvfølge at tage udgangspunkt i fremkomsten af de første sociale reformer i slutningen af forrige århundrede. Hornemann Møllers sidste arbejde fra 1992, hvor der foretages en analyse af spillet mellem klasser, magt og socialpolitik i perioden 1850-1892, bærer således den prægnante titel »Den danske velfærdsstats tilblivelse.« Også Odense-økonomen Jørn Henrik Pedersen, der har arbejdet med drivkræfterne bag den første aldersforsørgelseslovgivning i 1892, ser skattefinansieringen heraf som udgangspunkt for et blivende særtræk ved den danske samfundsudvikling. Det

⁴ Karin Hansen og Lars Torpe: Socialdemokratiet og krisen i 1930erne, 1977. Karin Hansen: Velfærdsstaten – politisk institutionelt set, 1990 (utrykt AUC). Tage Kaarsted: Krise og krig 1925-1950, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 13, 1991.

⁵ Walter Korpi: Den demokratiske klassekampen, 1981. Gösta Esping-Andersen & Walter Korpi: Social Policy as Class Politics in Postwar Capitalism i John H. Goldthorpe (red.): Order and Conflict in Contemporary Capitalism, Oxford 1984. Gösta Esping-Andersen: Politics against Markets. The social democratic road to power, New Jersey 1985, Gösta Esping-Andersen: The Three Worlds of Welfare Capitalism, Cambridge 1990. Anne-Lise Seip: Velfærdsstaten – en nordisk modell? I Arbejderbevægelsen og velfærdsstaten – den nordiske model efter 2. Verdenskrig, Selskabet til forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 1992.

hævdes, at den første lovgivning for de gamles forsørgelse lagde rammerne for den senere udvikling.⁶

Den person, der har søgt at spore velfærdsstatens tråde længst tilbage i tiden, er dog uden tvivl socialøkonomen Keld Philip. I bogen »Staten og fattigdommen« fra 1947 søger Philip således at bestemme ikke blot socialpolitikens genese, men prøver tillige at trække tråde tilbage til den enevældige stats organisering af vederlagsfrie offentlige ydelser inden for undervisning og sundhedsvæsen. Forfatteren har klart blik for, at velfærdsydelser ikke gennemløber en simpel lineær udvikling. I stedet pointerer han, hvordan liberalistiske og ikke liberalistiske perioder har henholdsvis indsnævret og udvidet statens råderum og velfærdsinitiativer.⁷

De forskellige opfattelser af velfærdsstatens oprindelse beror i et vist omfang på uenighed om, hvordan man skal definere begrebet velfærdsstat.

Opfattes velfærdsstaten som en organisering, der ikke blot sikrer alle borgerne et minimum af social sikkerhed og social service, men tillige tilstræber fuld beskæftigelse og økonomisk vækst, opererer man med en bred forestilling, der passer som fod i hose til efterkrigstidens samfundsudvikling.⁸ Rettes opmærksomheden derimod mere snævert ind mod bestemte kvalitative træk ved velfærdsstaten, tvinges man uvilkårligt til at søge længere tilbage i historien for at finde bestemte formtræk.

Ser man på den danske velfærdsstat som præget af statsligt finansierede og organiserede ydelser med høj grad af universalisme og egalitarisme, fremstår 1930'erne som et vendepunkt – i alle tilfælde hvis man bider mærke i den øgede anvendelse af retsprincippet.⁹ Indsnævrer man sin definition endnu en smule og lader velfærdsinitiativer være lig socialpolitik, må man søge endnu et skridt tilbage i historien – til Venstres og

⁶ F. Zeuthen: Danmarks sociale Lovgivning i Hovedtræk, 1923. F. Zeuthen: Sociallovgivningens nuværende Stilling i Danmark, Nordisk Tidsskrift 1925. Jørgen S. Dich: Socialpolitikens Udviklingstendenser, Nationaløkonomisk Tidsskrift 1938. Iver Hornemann Møller: Klasser og sociallovgivning 1850-1970, 1981. Samme: Den danske velfærdsstats tilblivelse, 1992. Jørn Henrik Petersen: Den danske aldersforsørgelseslovgivnings udvikling bd. 1, 1985. Tesen om de første socialpolitiske skridts betydning for den videre udvikling fremføres ligeledes med vægt i Daniel Levine: Conservatism and Tradition in Danish Social Welfare Legislation, 1890-1933 i Comparative Studies in Society and History 20, 1, 1978.

⁷ Keld Philip: Staten og fattigdommen, 1947.

⁸ Ivar Nørgaard: Politik. Forsvar for velfærdsstaten. I Erik Hoffmeyer (red.): Velfærds-teori og velfærdsstat, 1962.

⁹ Ikke mindst den norske historieprofessor Anne-Lise Seip har blik for 1930'ernes betydning for den universalistiske velfærdsstats opkomst jfr. Seip: Om velfærdsstatens framvekst, Oslo 1981. Den universalistiske velfærdsstat over for den bismarckske model er iøvrigt drøftet i Gøsta Esping-Andersens bøger fra 1985 og 1990. (op. cit.)

Højres politiske kompromisser i begyndelsen af 1890'erne, der banede vejen for det første mere omfattende sociale lovgivningskompleks.

Holder vi os til disse markeringer fremstår fattigloven og aldersdoms-understøttelsesloven af 1891, sygekasseloven af 1892, ulykkesforsikringsloven af 1898, Steinckes socialreform af 1933, folkepensionen af 1956 og forsorgsloven af 1961, der indvarslede 60er boomet, som de store milepæle.

De skarpe dateringer og afgrænsninger til bestemte årtier overser imidlertid et fundamentalt social-politisk udviklingstræk. Den danske velfærdsstat af universalistisk tilsnit blev i høj grad formet gennem en *glidende reformproces* i et *differentieret klassesamfund* med relativt mange små selvstændige og en *politisk kultur*, der skabte rum for politiske klassekompromisser. Afhandlinger om enkeltstående sociale sektorer synes at understrege denne blide, evolutionære udvikling.¹⁰

Tre eksempler kan illustrere dette fænomen:

1. Forsikringssystemet vandt hævd i forbindelse med sygdom og arbejdsløshed. Gennem en lang række mindre i sig selv ubetydelige politiske reformer påtog staten sig imidlertid led for led et større ansvar. Som hovedregel var det arbejderbevægelsens organisationer, der rejste krav om en stigende statsfinansiering. Den liberalistiske selvhjælpsstat fra århundredskiftet gled umærkeligt over i en mere social-liberalistisk præget statsform, hvor centralmagten gennem skattefinansiering påtog sig et stedse større ansvar (perioden 1922 til 1932 samt tiden under 2. verdenskrig udgør dog markante undtagelser fra denne procesbeskrivelse).

Disse reformer blev ofte vedtaget i enighed, efter at de to hovedgrupper med Socialdemokratiet og Det radikale Venstre på den ene side og Venstre samt Højre/Det konservative Folkeparti på den anden side havde klippet en hæl og filet en tå under de politiske forhandlinger i Rigsdagen.¹¹

¹⁰ Et bidrag til forståelse af den særlige politiske kultur i Danmark findes i Claus Bryld: Den demokratiske socialismes gennembrudsår, 1992 jfr. især s. 434-437. Den glidende reformproces fremgår af Hornemann Møllers arbejder, omend forfatteren mest har blikket rettet mod de vedtagelser, der binder arbejderklassen til systemet. Om de små reformers betydning jfr. iøvrigt Aage Vater: Arbejdsløshedslovgivningen i Danmark gennem 25 År. 1907-1932, 1932. Arbejdsløshedsforsikringen i Danmark 1932-1957, udsendt af arbejdsdirektoratet i anledning af arbejdsløshedsforsikringens 50 års jubilæum, 1957. H. Daniel: Danmarks Sygekassevæsen gennem Århundreder bd. 1 og 2, 1938. En lokal sygekasses historie er bl.a. beskrevet af Finn H. Lauridsen i Vagn Dybdahl (red.): Sundhed og sygdom mens Århus blev stor, 1963. Niels Halck: Aldersdomsunderstøttelse-aldersrente-folkepension 1891-1966 i Socialt Tidsskrift 1966 leverer en let introduktion til den skattefinansierede støtte/pension til de gamle gennem 75 år.

¹¹ Iver Hornemann Møller, 1981 (op.cit.) har registreret de løbende små og store ændringer i sygekasselovgivning og arbejdsløshedslovgivning.

2. Retsprincippet erobrede terræn i 1933, men i virkeligheden sneg denne grundregel sig frem i et langsomt, næsten umærkeligt tempo. Sygekasselovgivningen blev efter århundredskiftet ændret led for led med præcisering af stadig flere rettigheder til de ubemidlede. Også alderdomsunderstøttelsen, omdøbt til aldersrente i 1922, gennemløb vigtige ændringer. Faste retsmæssige takster var blevet drøftet siden århundredskiftet. Kravet fremførtes med styrke 1918 til 1920 under Rode-Stauning regimet for sluttelig at blive gennemført i 1922 under Venstregeringen Neergaard, omend i stærkt barberet udgave. De radikale og Socialdemokratiet stemte derfor imod. Denne lovgivning, der især var båret frem af arbejderbevægelsens folk og Det radikale Venstre, blev nu realiseret udelukkende ved borgerlige stemmer, selv om det ulmede i Venstres bagland til gunst for forsikringsprincip og brod mod kombination af skattefinansiering og retsprincip.¹² Uenighed var der, men alle partier godkendte i virkeligheden det principielle skift fra skønsprincip til retsprincip.
3. Moderniseringen af sundhedsvæsen, uddannelse og boligreformer fandt især sted i de store industribyer 1900 til 1920, ikke mindst i byer hvor Socialdemokratiet havde afgørende indflydelse. Nye offentlige institutioner så dagens lys spændende fra alderdomshjem over sygehuse til moderne skoler med plads til skolekøkken, sløjde og gymnastik. Undertiden gav disse luksuriøse offentlige byggerier anledning til politiske brávallaslag, men på indvielsesdagen stod alle politiske retninger ofte sammen om »vort sygehus, »vor skole«. ¹³ De offentlige væsener blev efterhånden fælles identifikationsobjekter for alle byens borgere.

Gennemfører man den her skitserede procesanalyse fuldt ud, når man frem til et perspektiv, hvor de offentlige velfærdsinstitutioner (sygehus, skole, asyl, men også børnehave og vuggestue, der blev tidligt oprettet i de røde industribyer som f.eks. Nakskov i 1919) sagtens kan tolkes som omdrejningspunkt for en fremadskridende social integration og social lighed. Et perspektiv der ligger meget tæt på den engelske samfundsforsker T. H. Marshalls påpegning af sammenhængen mellem socialt medborgerskab og social stabilitet.¹⁴

¹² Debatten om alderdomsunderstøttelse/invalidere findes gengivet i Claus Friisberg: *Socialpolitik i Danmark*, 1977, især side 92-99.

¹³ Om de røde byer og uddannelse jfr. Ning de Coninck-Smith: *The Construction of an Urban Landscape for Children*, 1993 i *Man & Nature*, Working Paper 25, Humanities Research Centre, Odense Universitet. Søren Kolstrup: *Velfærdsstaten i frø og fugleperspektiv*, Institut for Historie og samfundsforhold RUC, 1993 (upub).

¹⁴ T. H. Marshall: *Citizenship and Social Class and Other Essays*, Cambridge 1950.

En sådan organisk vækstbeskrivelse med udgangspunkt i industribyerne har dog sine begrænsninger: dels overser man den dybe kløft mellem land- og bykultur i den danske samfundsformation frem til omkring 1958, dels forbigår man de samfundsområder, hvor klassemodsatninger trådte usminket frem trods tilsyneladende enighed i rigsdagen. Denne modsætning kommer på eksemplarisk vis frem i arbejdsløhedslovgivningen, hvor øgede statsmidler til de arbejdsløse godt nok ofte blev gennemført i enighed, men med markante indrømmelser til de borgerliges krav om øget kontrol med de ledige. Rigsdagens politiske enighed viste sig gang på gang skrøbelig, når en ny krise og øgede ledighedstal skærpede presset på statens pengekasse.

En nærmere undersøgelse af de forskellige velfærdsstatsanalyser vil vise, at der kan trækkes et hovedskel mellem fem grundtyper: strukturbetragtningen med et stærkt deterministisk indslag, aktørbetragtningen der åbner mulighed for observation af både kollektive og individuelle agents indflydelse, en materialistisk-dialektisk angrebsvinkel efter den klassiske marxistiske metode, idealismebetragtninger med rum for ideologiernes selvstændige betydning og endelig opfattelsen af staten som en autonom størrelse, hvor embedsmænd og politikere med udgangspunkt i egne analyser træffer betydningsfulde, suveræne beslutninger.

Denne opdeling er primært konstrueret omkring et determinismevoluntarisme skema, hvor den stærkt strukturorienterede kapitallogiske skole af marxistisk observans er placeret i sammenhæng med andre deterministisk prægede teorier, der har rod i observationer af industrialiseringen og dens følger for det sociale liv.

Strukturforklaringer

I *industrialiseringsopfattelsen* lægges vægt på sammenhængen mellem teknologiske udvikling, industrialisering, urbanisering og de heraf afledte sociale problemer. Gamle sociale netværk forsvinder, den geografiske og sociale mobilitet forstærkes og i kølvandet på disse processer opstår nye mellem menneskelige problemer. Denne udvikling skaber grobund for sociale reformer og nye statsfunktioner, lyder hovedargumentationen.

I Sv. Aage Hansen og Ingrid Henriksens »Sociale brydninger 1914-39« understreges byerhvervenes og bylivets fremmarch på bekostning af landkulturen som det, der danner baggrund for en spirende velfærdsstatslig udvikling. Historiens dynamo er den selvforstærkende vækst fra slutningen af det 19. århundrede, arbejdsdelingens fremmarch med heraf afledte sociale og politiske virkninger. Socialpolitikken og de statslige velfærdsinitiativer kommer således til at fremstå som et funktio-

nelt svar på industrialiseringsprocessen. Samfundet bringes derved nærmest automatisk ind i velfærdsstatens æra. Synspunktet suppleres med en særlig interesse for fordelingskampen, der analyseres og vurderes med udgangspunkt i velfærdsteoriens statistiske belysninger af samfundsgodernes fordeling. Også i forfatterens efterfølgende bind »Velfærdsstaten 1940-78« er det de automatisk virkende industrialiseringsdynamikker, der sættes i forgrunden. Beslutningstagere er der få af i disse værker. Også i Niels Thomsen »Industri, Stat og Samfund 1870-1939« belyses den tidlige socialpolitik i snæver sammenhæng med industrialismens fremtrængen og produktionsgrundlagets vokseværk, men samtidig tildeles aktørerne en langt mere central placering end vanligt er i en traditionel industrialiseringsanalyse.¹⁵

En konsekvent fremstilling af industrialisme opfattelsen findes hos Odense-historikeren Søren Mørch, hvor konflikter mellem klasser, handlende mennesker og ideologier lades ude af billedet. Udviklingen antages at være forment af materialistiske kræfter. Fremskridt kom der, produktionen blev mangedoblet, sulten forsvandt, de offentlige væsener bredte sig, staten erobrede en stigende andel af produktionsresultatet, men det skyldtes ikke nogen politisk målsætning eller villet plan. Det var teknologien og produktiviteten, der skabte fremgang – i sig selv! Arbejderbevægelsen og Socialdemokratiet tildeles ikke nogen rolle i Mørchs fremstilling. Historiens aktører er blot et vedhæng til den økonomiske udvikling. Usynlige, materielle strukturer frembragte ifølge Mørch acceptable levevilkår befriet for nød og elendighed, og samtidig med den individuelle morals nedtur opstod en statslig solidaritet. En solidaritet, der voksede frem på forunderlig vis, uden at være et resultat af sociopolitiske kræfter.

Med Mørchs egne ord hedder det:

»Den måde den offentlige administration har udviklet sig på er ikke villet af nogen, og hverken dens størrelse eller dens form, næppe engang dens funktionsmåde, er resultat af nogen form for målsætning eller bevidst truffet beslutning . . . Den selvberørende vækst i administrationsapparatet i stat og kommune og den tilsvarende opbygning inden for større virksomheder, organisationer og foreninger er et af de mest iøjnefaldende træk ved udviklingen af industrisamfundene . . .¹⁶

¹⁵ Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Sociale brydninger 1914-1939, Dansk Socialhistorie bd. 6, 1980 samme: Velfærdsstaten 1940-1978, Dansk Socialhistorie bd. 7, 1980. Niels Thomsen: Industri, stat og samfund. 1870-1939, 1991.

¹⁶ Søren Mørch: Den ny Danmarkshistorie 1880-1960, 1982. Citat s. 172.

En udenlandsk hovedeksponent for industrialismeopfattelsen er amerikaneren Harold L. Wilensky, der på eksemplarisk vis gennemspiller forbindelseslinierne mellem industrialisering og velfærdsstat.¹⁷

Industrialismeopfattelsen indeholder således en form for prognose. Ethvert samfund, der gennemløber en industrialiserings- og urbaniseringsproces, vil have en tilbøjelighed til at fostre statslige velfærdsinitiativer. Før eller siden. Der er indbygget et konvergenselement i historien, hvor velfærdsstaten ses som et naturligt led i samfundsudvikling.

Denne betragtningsmåde er imidlertid næppe egnet til at forklare, hvorfor der i forskellige lande til forskellige tider opstår forskellige typer af velfærdsstater. Hvorfor er der således under nordiske himmelstrøg fremkommet en ret høj grad af skattefinansiering og offentlig organisering af serviceydelser med egalitarisme og universalisme som dominerende principper?

Nært beslægtet med industrialismeopfattelsen er *moderniseringsteorien*, hvor velfærdsstaten ligeledes ses som et logisk, funktionelt svar på industrialiseringen. I moderniseringsopfattelsen lægges der imidlertid særlig vægt på den sociale opløsning, der følger af overgangen fra et landbrugs- til et industrisamfund. Anomien breder sig. Hos tyskerne Peter Flora og Jens Alber, der har inddraget de nordiske lande i en perspektivrig historisk komparativ undersøgelse over forskellige velfærdsstaters historiske oprindelse, levnes der rum for analyse af social forandring, både gennem beskrivelse af social opløsning og ny fremadrettet politisk mobilisering. Men industrialismeprocessen står i forgrunden. Gennem en sammenligning af de nordiske lande mener forfatterne at kunne dokumentere udviklingens logik fra urbanisering, over social forandring til politisk mobilisering og frem til den første sociallovgivning ser dagens lys omkring århundredskiftet.¹⁸ Danmark var således først med det hele: industri, urbanisering, medlemskab af fagforeninger, stemmeretsudbredelse, socialdemokrater i parlament – og sociallovgivning!

Den historisk sociologiske metode, der gør brug af systematisk sammenligninger landene imellem danner hermed mulighed for mere præcise indkredsninger af det enkelte lands almene og specifikke samfundsudvikling. Tilsyneladende enestående begivenheder og årsagskæder placeres ind i en overordnet strukturel sammenhæng.

Den *kapitallogiske skole*, der var en af de dominerende retninger inden

¹⁷ Harold L. Wilensky: *The Welfare State and Equality. Structural and Ideological Roots of Public Expenditure*, Berkeley 1975.

¹⁸Peter Flora og Jens Alber: *Modernization, Democratization and the Development of Welfare States* i P. Flora og A. J. Heidenheimer: *The Development of Welfare States in Europe and America*, New Brunswick 1981.

for 1970ernes universitetsmarxisme, tilkendegiver en i princippet såre enkel funktionalistisk opfattelse: den moderne kapitalistiske økonomi får på bestemte stadier i sin udvikling behov for et statsapparat, der kan garantere og udvikle forskellige velfærdsforanstaltninger inden for sundhed, socialtjeneste, uddannelse, infrastruktur og arbejdsmarkeds-politik. Hospitaler, børnehaver, skoler, veje og jernbaner opfattes således som en refleks af økonomiske lovmæssigheder. Velfærdsstatens udvikling udspringer af historiens store dynamo: kapitalens værdiøgning og de modsigelser, der er forbundet med kapitalens ekspansion. Ud fra denne samfundsanalyse toner velfærdsstaten frem som en nødvendighed, så arbejdskraften kan blive repareret, genopladet og kvalificeret til at indgå i den omsiggribende kapitalintensive produktionssektors æra. Staten tildeles rollen som en såkaldt »ideel total kapitalist«, der hele tiden skal sikre systemets reproduktion og den fortsatte kapitalakkumulation. Staten tager vare på alle kapitalgruppers fælles interesse og sikrer dermed systemets beståen. Netop fordi enkeltkapitalerne ligger i indbyrdes konkurrence kan de ikke selv organisere deres fælles interesse. Staten må træde til. Dette synspunkt findes – måske rettere fandtes! – i renkultur i kredsen omkring tidsskriftet Kurasje.

Hos Finn Hansson hedder det således:

»... væksten i de statslige udgifter til reproduktion af arbejdskraften udspringer fra den forøgelse af arbejdets intensitet og produktivitet, som kapitalens valoriseringsvanskeligheder gennemtvinger i produktionsprocessen.«¹⁹

Kapitallogikerne har aldrig beflittet sig meget med empiri, men alligevel har denne skoles strukturelle determinisme øvet stærk indflydelse. I en række specialer og fremstillinger om uddannelsessystemets udvikling påpeges således en snæver sammenhæng mellem kapitalens værdiøgningsproces og heraf afledte ændringer i kravene til elevernes kvalifikationer.²⁰ Også hos Helle Otte m.fl, der har et erklæret ønske om at bestemme socialpolitikken som et resultat af sociale og politiske reformkampe, ser man inspirationen fra den kapitallogiske skole stikke frem. Denne påvirkning træder mest markant frem i beskrivelsen af 1960ernes velfærdsstat, om hvilken det bl.a. hedder:

»Med den nye teknologiske expansion øgedes arbejdsintensiveringen ... med en stadig hurtigere og større fysisk og psykisk nedslidning af arbejdskraften til følge. Denne nedslidning medførte nødvendigheden af en række socialpolitiske foran-

¹⁹ Finn Hansson: Kapitalakkumulation, arbejderklasse og socialpolitik, 1975.

²⁰ Per Bregengaard m.fl.: Gymnasieskolen, 1975. Kathrin Hjort og Leo Andersen: Den danske folkeskoles udvikling frem til 1958, Fagtryk nr. 22.

staltninger. Arbejdskraften skulle kunne repareres og evt. omskoles for hurtigst muligt at genoptages i produktionen, og forøgelsen af total nedslidt arbejdskraft medførte udvidelser af opbevaringforanstaltningerne«. ²¹

Kapitallogikken sætter focus på de almene processer omkring velfærdsstatens konstituering og udvikling, men begrebsapparatet åbner ikke mulighed for at indfange de særtræk, som er en del af den danske velfærdsstat: universalitet og skattefinansiering kombineret med en markant arbejdsdeling mellem den offentlige og private sektor karakteriseret ved urørlighedszoner omkring privat foretagsomhed.

Aktørforklaringer

En dominerende strømning i debatten om de historiske drivkræfter bag velfærdsstatens opståen er tesen om Socialdemokratiets afgørende betydning for velfærdsstatens realisering.

I de socialdemokratiske partihistorier ser man naturligt nok sociale og velfærdsmæssige landvindinger som et resultat af arbejderklassens kamp. I Wiinblads og Andersens 50års jubilæumsskrift fra 1921 udtrykkes en usvigelig optimisme. I kommuner, på rigsdag, i det faglige arbejde og gennem indsatsen i de kooperative virksomheder øjner partihistorien blivende reformer. I kommunerne ses sundhedsvæsenets, uddannelsessystemets, ældreforsorgens og børneomsorgens modernisering således som et udslag af Socialdemokratiets indsats. Ikke mindst de røde byer, hvor arbejderpartiet vandt absolut majoritet, fremhæves. Alle disse lokale reformer og Socialdemokratiets mandatmæssige fremmarch opfattes som levende vidnesbyrd om, at socialismen var blevet rodfæstet i Danmark. Reformerne vurderes således både som et mål i sig selv og som springbrædt for videre initiativer, der kan bane vejen for kapitalismens afsættelse som samfundsfaktor. ²² Fremstillingen afspejler på enestående måde arbejderbevægelsens aktivitet og aktionsiver i årene 1918 til 1920, som gav sig udslag i sociale reformer og tro på morgendagen. Budskabet er klart: fremtiden står i Socialdemokratiets og socialismens tegn. Dengang var velfærdsstat et fremmedord. I partiskriftet »En bygning vi rejser« 35 år senere er det fortsat den flerstrengede arbejderbevægelses målrettede prægning af samfundet, der er i forgrunden. Men socialismeperspektivet er borte. Tilbage står påpegningsen af det seje træk for små

²¹ Helle Otte m.fl. : Socialpolitik i Danmark 1891-1977, 1977 Citat s. 125.

²² Wiinblad, E. og Alsing Andersen: Det danske Socialdemokratis historie. Fra 1871 til 1921 2 bd., 1921.

og store reformer, overvindelsen af klæg og sej modstand, som det stulfærdigt udtrykkes i partihistorien.²³

Opfattelsen af velfærdsstaten som et produkt af Socialdemokratiets indsats træder på veldokumenteret vis frem i Gøsta Esping-Andersens og W. Korpis arbejder. Forfatterne kaster lys på historiens store aktør, Socialdemokratiet, og formår gennem en historisk komparativ metode at pege på den skandinaviske models særtræk: den høje faglige organisationsgrad, enhedsfagbevægelsen, den tætte forbindelse mellem fagbevægelse og Socialdemokrati, Socialdemokratiets relativt stærke parlamentariske position og et politisk system, der skaber mulighed for klassekompromisser. Alt dette ses som afgørende baggrundsfaktorer for den langsomme, men stadigt fremadskridende opbygning af den nordiske velfærdsstat.²⁴

Den *socialdemokratiske velfærdsstatsskole* antager imidlertid uden blinken, at arbejderbevægelsen og dens institutioner udgør et kontinuerligt element under skiftende økonomiske, sociale og politiske konjunkturer. Uanset ydre omstændigheder forfulgte historiens udslagsgivende subjekt, Socialdemokratiet, bestemte mål, der led for led blev indfriet. Arbejderpartiet ses som et givet, kontinuerligt element i den historiske udvikling. De socialdemokratiske partihistorier og W. Korpi samt G. Esping-Andersen skolen medtænker faktisk ikke, at Socialdemokratiet i perioden 1900 til 1960 fremlagde forskellige mål og midler under indtryk af skiftende konjunkturer. Der er således et betragteligt spænd fra kommunesocialismens offensive velfærdsstrategi 1900 til 1920 over 1930ernes folkehjems-tankegang til efterkrigstidens velfærdsstrategi, hvor socialismetænkning ændredes til keynsianisme og social medborger-tanke. Keynes plus Marshall erstattede Marx.²⁵

Aktørforskningen lider som anført under, at Socialdemokratiet har fået tildelt næsten al opmærksomhed, hvorimod de borgerlige partiers holdning til velfærdsinitiativer er blevet yderst stedmoderligt behandlet. Det radikale Venstre og dets bagland findes således kun sporadisk om-

²³ Oluf Bertolt m.fl.: En bygning vi rejser I-III, 1954.

²⁴ Gøsta Esping Andersen og W. Korpi jfr. note 4. I Jørgen S. Dich: Den herskende klasse, 1973 fremkommer en mere kompleks beskrivelse. Socialdemokratiets betydning fremhæves, men dets rolle blev ifølge Dich begrænset af de skiftende herskende klasser, der til »alle tider« formåede at placere sig højest i indkomstpyramiden. For perioden 1890 til 1929 betones jordejernes og industriejernes interesse for en sociallovgivning, der kunne reducere de offentlige budgetter. I efterkrigstiden beskrives de offentligt ansatte som den herskende klasse, der for egen vindings skyld ville fremme den offentlige sektors ekspansion.

²⁵ Socialdemokratiets skiftende strategier findes omtalt hos bl.a. Niels Ole Finnemann: I broderskabets ånd. Den socialdemokratiske arbejderbevægelses idehistorie 1871-1977, 1985.

talt. I den kortfattede fremstilling »Socialliberale tanker i dansk politik« fra 1950 findes en partilegitimerende beskrivelse af partiets betydning for den sociale lovgivning. Odenseprogrammet fra 1905 og ledende personer som Ove Rode og Jens Holdgaard fremhæves som banebrydende for fremadrettet sociallovgivning. Også Socialdemokratiets rolle pointeres, men Det radikale Venstre skønnes at have en ikke ubetydelig, selvstændig betydning i den samlede velfærdsudvikling.²⁶ Blandt professionelle historikere har Henrik Pers i sit arbejde om folkepensionens indførelse drøftet de borgerlige partiers rolle.²⁷

Over for tesen om Socialdemokratiets og arbejderbevægelsens afgørende rolle i udformningen af den nordiske velfærdsstat fremstår dansk-amerikaneren Peter Baldwins studier som en vægtig modpol. I afhandlingen »The Politics of Social Solidarity« fra 1990 har Baldwin undersøgt velfærdsstaternes opståen og udvikling i Danmark, Sverige, Tyskland, Frankrig og Storbritannien. I denne forbindelse fremsætter Baldwin et fundamentalt spørgsmål, som må påkalde sig interesse blandt nordiske historikere. Hvorfor har kun få stater bevæget sig fra den tyske forsikringsmodel og hen mod en mere universalistisk præget velfærdstype, som vi kan iagttage den i Norden? Her viser Peter Baldwin »the laborist approach« vintervejen. Baldwin konstaterer på linje med industrialismeskolen og kapitallogikerne, at en vis grad af statslig intervention på det socialpolitiske felt er nødvendig, for at en kompliceret, arbejdsdelt økonomi kan fungere. Såvidt værket deterministiske element.

Herefter fremfører Baldwin sin hovedtese, der kredser om temaet middelklassen og velfærdsstaten: små og mellemstore selvstændige samt grupper af offentligt ansatte i tiden efter Den anden Verdenskrig antages at have en afgørende betydning for universalistiske socialreformer. Agrarinteresserne spillede således en afgørende rolle i såvel 1890erne som i tiden efter 1945, ifølge Baldwin. Velfærdsstaten fremstår dermed som et produkt af relativt velstillede, ressourcestærke magtgrupper, der ud fra egne snævre interesser stillede krav til statsmagten. Først da gårdejere og middelstand i egen interesse satte sig i bevægelse for sociale projekter, så universelle velfærdsarrangementer dagens lys, ifølge den amerikanske historikers syntese. Ideologier og partier skubbes i baggrunden til fordel for en analyse af de rene gruppeinteresser og koalitions-

²⁶ Socialliberale tanker i dansk politik, 1950. Ove Rodes betydning omtales i Tage Kaarsted: Ove Rode som indenrigsminister, 1985.

²⁷ Henrik Pers: Velfærdsstatens gennembrud i Danmark: Den politiske debat omkring folkepensionens indførelse, 1981. Om de borgerliges rolle i beslutningsprocessen kan man læse i Poul Møller: Gennembrudsår. Dansk politik i 50'erne, 1977.

ner af sådanne. I denne forbindelse kommer de borgerlige partier til at spille en formidlende rolle, men de har ikke nogen selvstændig betydning.

Eftersom Baldwin bliver flittigt citeret i oversigtsværker, er der god grund til at se nærmere på denne indfaldsvinkel. For 1890ernes vedkommende understreger Baldwin, at de agrare interesser så den sociale lovgivning i tæt sammenhæng med ønsket om at flytte skattebyrden fra landet til byen, fra sukkerskat til ølskat, og tillige fremme udbuddet af jordlodder til landarbejderne. Dette synspunkt er dokumenteret i en række andre fremstillinger. Langt mere kontroversiel er Baldwin, når talen falder på folkepensionens indførelse i 1950'erne. Baldwins argument er her dette, at De radikale som det første parti formulerede kravet om en universalistisk folkepension efter 1945. Hverken Socialdemokratiet eller nogen anden organisation inden for arbejderbevægelsen kæmpede oprindeligt for en fælles folkepension til alle, høj som lav, mand som kvinde. Først efter pres fra borgerligt hold satte den Socialdemokratiske partimaskine sig i bevægelse. Dernæst pointerer Baldwin, at det var Det radikale Venstre, der i afgørende øjeblikke under 1950'ernes pensionsforhandlinger holdt Socialdemokratiet fast på den universalistiske kurs.²⁸

Med udgangspunkt i det af Baldwin benyttede materiale er det imidlertid også muligt at fremhæve, hvordan Socialdemokratiet opbyggede sin egen universalistiske folkepensionsplatform og fungerede som en særdeles udfarende kraft, der ville drive folkepensionen i hus med Venstre og Konservative som nølende medspillere.

Over for Baldwin-tesen bør yderligere anføres, at en række lokale studier vidner om Socialdemokratiet som en kraft, der ville universalistiske løsninger inden for undervisning og hospitalsvæsen. Netop på disse felter var det afgørende for underklassens parti at kæmpe for løsninger, der sejlede op mod social diskrimination. Derfor var det naturligt for Socialdemokratiet at sætte sig i spidsen for vederlagsfri skolegang, fælles skole for alle, fælles offentlig finansieret skolebespisning og tillige fremme et moderne hospitalsvæsen, der kunne overflødiggøre private klinikker.²⁹

²⁸ Peter Baldwin: *The Politics of Social Solidarity. Class bases of the European Welfare State 1875-1975*, Cambridge 1990 især s. 149-152. Modstykke til Baldwin findes i Sven Olsson: *Social Policy and the Welfare State in Sweden*, Lund 1990. Støtte til Baldwins betragtning findes i Jacob Christensen: *På vej mod velfærdsstaten*, Folkeforsikringskommissionen 1948-1955 i: Birgit Nüchel Thomsen: *Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*, Odense 1994.

²⁹ Om Socialdemokratiets lokale indsats kan man bl.a. læse i Hanne Rimmen: *Arbejdere og arbejderdrengene i århusianske skoler i Årbog for arbejderbevægelsens historie*

Baldwins metodiske styrke er en utraditionel kombination af funktionalistiske forklaringer og analyse af sociale ressourcer, hvor ofte upåagtede middellag trækkes ind i billedet. Denne indfaldsvinkel udelukker dog næppe den »laborist approach«, som Baldwin så energisk ønsker at distancere sig fra.

Baldwins skarpe markering synes knap så nødvendig, når man betænker, at Gøsta Esping Andersen i sit værk fra 1990 mere tydeligt end tidligere anfører klasse- og partialliancernes betydning og dermed peger ud over Socialdemokratiet som historiens store, altomfattende aktør.

Forsøg på dialektiske analyser

Forsøg på at etablere en balance mellem adfærds- og strukturanalyse er ret fåtallige. Den materialistiske historieopfattelses dialektiske udgave, hvor det anses for skelsættende at analysere såvel de objektive, samfundsmæssige vilkår som klassekonflikt og klassedynamik, såvel social objektivitet som social handlen, har givet sig enkelte udslag i den historiske velfærdsstatsforskning.

Hos Helle Otte m.fl. er der en erklæret vilje til at se socialpolitikens udvikling fra 1891 til 1977 som

»et resultat af sociale og politiske kampe for opfyldelse af fundamentale sociale behov og hvorledes disse kampe gennem Socialdemokratiet gradvist er blevet funktionaliseret i forhold til den borgerlige stat og udviklingen i produktionsprocessen...«.

Styrkeforholdet mellem samfundets hovedklasser betones gennem hele perioden, medens inspirationen fra kapitallogikken som tidligere set slår igennem for 1960ernes vedkommende. I tiden før højkonjunktoren betones tre vigtige reformperioder, nemlig 1890'erne, Ove Rode perioden omkring Den første Verdenskrig og 1930'erne med Kanslergadeforliget som omdrejningspunkt. Velfærdsinitiativer i reproduktionssfæren ses samtidig som foranstaltninger, der har gjort det muligt for Socialde-

1987, især side 100-102. Ellen Nørgaard: Fra Vanløse til Esbjerg i Årbog for arbejderbevægelsens historie 1987, især side 168-170. Verner Bruhn: Her gik træk af vilde svaner. Socialdemokratiet i Esbjerg 1890-1990, 1990. Ebbe Kløvedal Reich: Rask op ad bakke. En krønike om Århus Kommunehospital, 1993 beretter om såvel Højres som Socialdemokratiets betydning for udvikling af et moderne hospitalsvæsen. E. Cold: Esbjerg Kommunes sygehus 1909-1934, 1934 fortæller om en lokal sygehusstrid mellem Socialdemokratiet og lokale borgerlige kræfter. Ole Munksgaard m.fl.: Nakskov Amtssygehus 1912-1987, 1987 beretter om kommunesocialismens enegang for et moderne sygehus 1909-1912, som sluttelig omkring 1920 resulterer i fælles fodslag mellem de borgerlige og Socialdemokratiet.

mokratiet at fastholde sit tag i arbejderklassen – selv om partiets førte politik har været af tvetydig karakter set ud fra klassens samlede interesse.³⁰

I Karin Hansens og Lars Torpes analyser af Socialdemokratiet i 1930ernes Danmark søges partiets selvforståelse og historiske praksis sat i relation til erhvervs- og klassestrukturen. Arbejderbevægelsens strategipfattelse er hovedemnet, hvorfor en analyse af sociale reformer og velfærdsinitiativer berøres mere perifert. Til gengæld vises forståelse for de problemer, som Socialdemokratiet stod over for i 1930ernes Danmark. Partiet skulle fungere i et kriseramte agrarsamfund, hvor det hele tiden måtte gå på kompromis med Venstre for at få sin velfærds politik gennemført i landstinget.³¹

Selv om de nævnte værker tilstræber en belysning af samspillet mellem struktur og aktør, er den danske produktions- og klassestrukturens særegne træk ikke nærmere behandlet heri. Derimod har den svenske sociolog J. Therborn gennem sine komparative studier understreget de enkelte landes såvel mere almene som specifikke klasseforhold og klassekonflikter. Velfærdsstaten kan ifølge Therborn ikke forstås med udgangspunkt i en enkelt historisk agent, hvad enten denne tager form af de sociologiske evolutionisters industrialiseringsproces eller udtrykkes i tesen om arbejderbevægelsen som velfærdsstatens allestedsnærværende ophavsmand. Den nordiske stat må derimod erkendes som et resultat af samfundsstrukturens mangfoldige modsætninger og den sociale aktivitet, der udspringer heraf. 1930ernes klassekompromisser mellem arbejder og bonde udgør et tilbagevendende tema hos Therborn, som sættes i relief ved sammenligning med andre europæiske landes klasseopbygning og politiske struktur.³²

Blandt de tilbageblevne erklærede marxistiske forskere, der arbejder med velfærdsstatens rødder, tyder meget iøvrigt på, at strukturelle, deterministiske positioner forlades til fordel for mere dialektisk prægede analyser. Dette gælder således Iver Hornemann Møller, der har bevæget sig fra et fransk strukturalistisk præget standpunkt og hen mod større åbenhed over for aktørernes betydning.

I bøgerne »Klassekamp og sociallovgivning 1850-1970«, 1981 og »Klassernes magt 1850-1970« 1983 sættes magtstrukturene under lup. Hornemann Møllers undersøgelser munder ud i to grundbetragtninger:

³⁰ Helle Otte m.fl.: Socialpolitik i Danmark 1891-1977, 1977.

³¹ Karin Hansen og Lars Torpe: Socialdemokratiet og krisen i 30erne, 1977.

³² Som introduktion til Gøran Therborn kan bl.a. henvises til dennes: Socialdemokratiet træder fram i Arkiv. För studier i arbetarrörelsens historia nr. 27-28, 1984. samme: Klassestrukturen i Sverige 1930-1980, Zenit 1981.

Sociallovgivningen i Danmark er gennem de sidste 100 år blevet formet, dels ud fra de herskende klassers ønske om at forebygge revolution, dels på baggrund af arbejderbevægelsens kamp for udbedring af lønarbejdernes levevilkår. Fagbevægelsen og Socialdemokratiet spiller imidlertid ifølge Hornemann Møller en underordnet rolle i forhold til de herskende klassers langsigtede interesser i en socialpolitik, der sigter mod fremskaffelse af arbejdsduelige lønarbejdere. Klassekampen er en korrigerende faktor i historiens hjul, medens det økonomiske system i sidste instans er bestemmende for socialpolitikken udformning – i alle tilfælde hvis man opsøger forfatterens studier fra 1970'erne og 80'erne.

Anderledes forholder det sig med Hornemann Møllers sidste bog fra 1992 »Den danske velfærdsstats tilblivelse«. Her anlægges et langt bredere perspektiv på socialpolitikken gennembrud i 1890'erne. Der tages afsked med den mere rigide strukturalisme til fordel for en analyse af den sociale og politiske praksis. Der indtages overhovedet en ret så åben holdning over for udviklingens mangfoldighed og historiens aktører, selv individniveauet tillægger forfatteren en vis betydning!³³

Idealismebetragtninger

Den liberalt-konservative samfundsdebattør Henning Fonsmark har i bogen »Historien om den danske utopi« fra 1990 søgt at foretage et opgør med den danske velfærdsmodel og dens bagmænd. Her findes en erklæret nyliberalistisk holdning.

Studiet af de samfundsmæssige strukturer må vige pladsen til fordel for en belysning af de idemæssige traditioner, der fostrede velfærdsstaten. Den danske models opkomst belyses ud fra tre ideologiske hovedstrømninger, nemlig grundtvigianismen, kulturradikalismen med et stærkt marxistisk indslag og 1950'ernes velfærdsdemokratisme. Fonsmark sætter focus på en broget alliance af højskolefolk, kulturradikale, kommunister og socialdemokrater, der i fundamentale samfundsspørgsmål trak på samme hammel i efterkrigstidens politiske og kulturelle miljø. Forfatteren mener således at kunne dokumentere en fusionering mellem teologen og højskolemanden Hal Koch, de socialdemokratiske velfærdsstrateger som J. O. Krag, K. B. Andersen, Jørgen Paldam og Ivar

³³ Hornemann Møller 1981 og 1992 jfr. note 5. Iver Hornemann Møller: *Klassernes magt 1850-1970*, 1983. Engelske værker som I. Gough: *The Political Economy of the Welfare State*, London 1979 og C. Offe: *Contradictions of the Welfare State*, London 1984, er eksempler på marxistiske analytikere, der med udgangspunkt i den moderne velfærdsstat ønsker at analysere såvel kapitalismens strukturelle mekanismer som klassemodsatninger og klassemobilisering.

Nørgaard samt de kulturradikale repræsenteret ved Poul Henningsen, Sven Møller Kristensen og Elias Bredsdorff. Det første slag stod ifølge Fonsmark mellem Alf Ross og Hal Koch om demokratiets væsen, hvor den sidste søgte at give demokratiet et konkret velfærdsstatsligt indhold. Ross fastholdt derimod, at demokrati burde være en form, som ingen kunne gøre krav på forlods at tillægge bestemte sociale værdier.

De tre retninger voksede efterhånden ifølge Fonsmark sammen i kravet om mere lighed og offentlig forebyggelse af samfundsskabte problemer. Om 1950ernes idéproduktion hedder det:

»I perioden fra midten af 50'erne til o. 1962 – så begynder det at ebbe ud – skrives der i danske aviser, tidsskrifter og antologier tonsvis af større og mindre artikler eller afhandlinger om velfærdsstaten som begreb. Ikke mindst det socialdemokratiske forlag Fremad gør i denne periode, hvor man ellers først og fremmest er i gang med sit store skønlitterære bibliotek, en formidabel indsats for at engagere befolkningens interesse i behovet for et nyt samfund.«

Fonsmarks politiske perspektiv med bogen må ses som et forsøg på at beskrive velfærdsstaten som en størrelse, der rummer kimen til sin egen selvdestruktion: det accellererende skattetryk kan ikke i længden finansieres af plagede skatteborgere. Velfærdsstaten betragtes som en utopi, en idemæssig konstruktion, der kun kan finde materiel forankring i en kortere periode. Dermed bærer velfærdsstaten spiren til sin egen undergang. Men den kan forløses af ægte konservative og liberalt indstillede.³⁴

Fonsmarks indfaldsvinkel kan – selv om det ikke har været den egentlige hensigt med bogen – bidrage til at belyse opbygningen af den politiske konsensus kultur omkring velfærdsstaten. De materielle og sociale kræfter, der betinger velfærdsstaten, eksisterer derimod ikke i Fonsmarks univers.

En række detailstudier omkring skole og bolig kan ligeledes medvirke til at klarlægge forskellige idéstrømningers betydning for de første velfærdsreformer.³⁵

Morten Thing har i sin disputats om »Kommunismens Kultur« analyseret forholdet mellem DKP og de intellektuelle fra 1918 til 1960. I denne forbindelse hævder forfatteren, at det kulturradikale miljø foregreb en lang række af de ideer og velfærdsmanifestationer, som så dagens lys under opbygning af efterkrigstidens danske samfund. I skærende modsætning til Fonsmark tolker Thing imidlertid de gamle mar-

³⁴ Henning Fonsmark: *Historien om den danske utopi*, 1990.

³⁵ Ellen Nørgaard: *Esbjerg skolevæsens udvikling 1905-14 i Fra Ribe Amt bd. XXI-3, 1980* viser f. eks. hvorledes den socialistiske Sundbo, Indre Mission og byens skoleinspektør stod sammen om en enhedsskoletanke i 1911, hvor alle børn skulle følges ad i folkeskolen.

xisters og kulturradikales indsats i et samspil med arbejderklassen, der rummer fremtidens emancipatoriske kraft.

Det intellektuelle lag ses ikke som et selvstændigt virkende lag eller som et miljø, hvis synspunkter og manifestationer havde en egenartet historisk virkning, som hos Fonsmark. Thing er således en klassisk arbejderhistoriker, der bevæger sig ind i en kulturanalyse og en idédebat på den gamle klasseanalyses grundpræmisser.³⁶

En undersøgelse af de store ideologiske traditioners betydning for velfærdsstatens udvikling har vi imidlertid til gode. Hvilken indflydelse har grundtvigianismen, positivismen, kulturradikalismen og marxismen således haft for udformningen af sociale reformer? Hvordan har den liberale og den socialistiske traditions værdigrundlag overhovedet fungeret i forhold til velfærdsstatens historiske opbygning? Thing og Fonsmark har ud fra vidt forskellige præmisser leveret vægtige bidrag til en sådan mere omfattende analyse.³⁷

Staten som selvstændig arena

I den marxistiske tradition analyseres statsmagten som et produkt af den materielle udvikling, klasse modsætninger og klassekonflikter. Velfærdsstaten opfattes således som et resultat af socio-økonomiske forhold.

Det samme gælder industrialisme- og moderniseringsteoretikerne, der på linje med kapitallogikerne (omend disse understreger det økonomiske systems immanente modsætninger) søger at indkredse statens nødvendige opgaver i forhold til den økonomiske udviklings iboende behov. Statens struktur og funktionsmåde ses som en refleks af det omgivende samfund og dets konjunkturudvikling.

Nogle teoretikere og praktisk virkende socialøkonomer fortolker imidlertid staten som en selvstændigt optrædende aktør, en autonom agent, med essentiel betydning for velfærdsstatens opståen og udformning. Blandt statskundskabsfolk plæderer de såkaldte ny-institutionalister således for at bringe staten tilbage på arenaen som en organisation med uafhængige potentialer.³⁸

Den gamle socialøkonomiske skole i Danmark med F. Zeuthen,

³⁶ Morten Thing: Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle i tiden fra 1918 til 1960, 1993.

³⁷ Ellen Nørgaard: Lille barn, hvis er du? 1977 berører forskellige centrale traditioners indvirkning på et lokalt skoleundervisningseksperiment.

³⁸ En markant skikkelse blandt ny-institutionalismens folk er amerikaneren Theda Skocpol jfr. dennes: Bringing the State Back In i P. B. Evans, D. Rueschemeyer og T. Skocpol: Bringing the State Back In, New York 1985.

Jørgen S. Dich, K. Philip og H. Friis i spidsen ser det som sin opgave at systematisere den socialpolitiske lovgivning og på denne baggrund opbygge en socialpolitisk teori, der kan fungere som en vejleder for statens beslutningstagere. Målet er rationelle, politiske valg.

Statens statistisk-økonomiske beredskab antages hos disse økonomer at have sin helt egen betydning for den socialpolitiske udvikling ved at frembringe en afbalanceret forskning og oplysningsvirksomhed. Man forudsætter, at centralmagten på egen hånd kan tage nyttige sociale initiativer.

Hos de nævnte forfattere kan man iøvrigt iagttage et skred i definitionen af social- og velfærdspolitik fra en snæver til en bred bestemmelse. For Zeuthen står arbejderklassen oprindeligt i centrum, medens Dich opererer med et socialpolitisk begreb, der omhandler alle de sociale virkninger af statens tilskud.³⁹ Den nulevende socialøkonom Bent Rold Andersen har med udgangspunkt i tiden omkring og efter 60ernes højkonjunktur arbejdet videre i dette spor.⁴⁰ Denne retning formår at skildre mål og midler i velfærdspolitikken, medens en belysning af socialpolitikken i samspil med samfundsstrukturens forløb ligger uden for traditionen.

Også hos den ældre generation af historikere fremstår en selvstændigt handlende statsmagt undertiden som et centralt analysefelt. Det gælder således hos Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede, 1940 – udkommet på 1930ernes aktive Institut for Historie og Samfundsøkonomi.⁴¹

Status

Synteseprægede fremstillinger af den nordiske velfærdsmodels udvikling er primært bragt til veje af udenlandske forskere. For Danmarks

³⁹ F. Zeuthen, 1923. (op. cit.) Samme: Den økonomiske fordeling, 1928. Samme: Arbejdsløn og arbejdsløshed, 1938. Samme: Social sikring 1948. Samme: Videnskab og velfærd, 1958. Henning Friis: Socialpolitikken i Danmark siden socialreformen, 1954. Jørgen S. Dich: Socialpolitikken historie indtil 2. Verdenskrig, 1961. K. Philip adskiller sig fra de øvrige økonomiske fagkolleger ved at tillægge socialreformen af 1933 ringe betydning. Steincke bedømmes således mere som administrator end socialpolitisk reformator jfr. Keld Philip: Staten og fattigdommen, 1947.

⁴⁰ Se f.eks. Bent Rold Andersen: Grundprincipper i socialpolitikken, 1970. Bent Rold Andersen: Velfærdsstaten i Danmark og Europa, 1991.

⁴¹ Harald Jørgensens studium udmærker sig ved at analysere såvel beslutningsgangen bag den første sociallovgivning i 1890erne som det tidlige fattigvæsens udvikling. Bag projektet stod Institut for Historie og Samfundsøkonomi (stiftet 1927), som allerede i 1930 stod fadder til Povl Engelstoft og Hans Jensen: Sociale studier i dansk historie efter 1857, 1930. Her anvendes også en materiel og social tilgang til forståelse af socialpolitikken udvikling.

vedkommende findes oversigter over socialpolitikens historie og analyser af enkeltstående sociale ydelser, hvorimod sammenhængende drøftelser af velfærdsstatens glidende tilblivelse gennem det 20. århundrede er næsten helt fraværende. Helle Otte m.fl. trækker de store linjer op, men sammentænker ikke socialpolitik og statslig vækst før højkonjunkturen. Det samme gælder Hornemann Møller.

Tilvejebringelse af sådanne helhedsprægede fremstillinger vanskeliggøres af, at store samfundsområder ikke har haft historikernes bevågenhed. På sundhedsområdet har historikeren Signild Vallgård arbejdet med den enevældige stat og sygehuse samt det specialiserede sygehusvæsens udvikling i dette århundrede.⁴² Men der foreligger ikke mere helhedsprægede analyser af det moderne hospitalsvæsens opståen i tiden efter århundredskiftet, hvor de private klinikker mistede terræn til fordel for udbygning af offentligt ejede sygehuse med en fast ansat stab af professionelle læger og sygeplejersker.

Ej heller de offentlige daginstitutioners udvikling før højkonjunkturen er blevet gjort til genstand for en nøjere analyse. En elementær undersøgelse af hvornår og hvorfor stat og kommune involverede sig i opbygningen af vuggestuer og børnehaver efterlyses. Selv om sådanne institutioner var fåtallige i tiden før 1958, havde staten dog siden 1918 forpligtet sig til at refundere en betragtelig del af udgifterne til daginstitutioner.⁴³

På skoleområdet findes til gengæld et væld af undersøgelser i Årbog for Dansk Skolehistorie, der leverer et righoldigt bidrag til opklaring af velfærdsstatens udvikling.⁴⁴ Også på boligområdet foreligger en række detailundersøgelser, men en sammenfattende analyse af såvel kommu-

⁴² Signild Vallgård: Sjukhus och fattigpolitik. Ett bidrag till de danska sjukhusens historia 1750-1880, 1985. Samme: The Danish Health Care Sector in a Historical Perspective i Tim Knudsen (red.): Welfare Administration in Denmark, 1991. Samme: Sygehus og sygehuspolitik i Danmark. Et bidrag til det specialiserede sygehusvæsens historie fra 1930-1987, 1992. Forholdet mellem staten og lægestandens professionalisering er behandlet i Gerda Bonderup: Lægestanden i historiografi i Historisk Tidsskrift bd. 92 hæfte 1, 1992. Om sundhedspolitikken i begyndelsen af århundredet foreligger Knud Erik Madsen: Dansk sundhedspolitik 1901-21, 1983. For Hovedstadens område er Sigurd Jensen: Københavns Hospitalsvæsen 1863-1963, 1963 hovedværket. Endelig udgør Willem Zibrandtsen: Sundhedsforhold, 1975 en nyttig oversigt over kilder og studietemaer.

⁴³ Erik Sigsgaard: Om børn og deres virkelighed. Set i perioder over 300 år, 1979, omtaler enkelte steder forholdet mellem stat og offentlige daginstitutioner. Ligeledes findes i tidsskrifterne Skolestart og Skolernes Småbørnspædagoger enkelte artikler om daginstitutioner før 1958.

⁴⁴ Skarpe vendepunkter i skolelovgivningens historie er behandlet af Vagn Skovgaard Petersen: Dannelse og demokrati. Fra latin til alment skole. Lov om højere almenskoler 24. april, 1976 og Henning Bregnsbo: Kampen om skolelovene af 1958, 1971.

nernes som statens forsøg på at sikre bolig til alle har endnu ikke set dagens lys.⁴⁵

Vil man en undersøgelse af velfærdsstatens kvalitative udformning før 1960ernes hektiske vækst, er det nødvendigt at sammentænke traditionelle socialpolitiske studier med indblik i den statslige produktion af serviceydelser. Aktiv boligpolitik og arbejdsmarkedspolitik er en naturlig del af sådanne undersøgelser. Kun ved at sprænge den traditionelle socialpolitiske indfaldsvinkel kan man fremdrage de egalitaristiske og universelle træk, der er særlig knyttet til den danske velfærdsstat.⁴⁶ Fundamentet til dette arbejde blev sat i værk af den socialøkonomiske skole med Zeuthen som foregangsmand, efterfulgt af 1930ernes Institut for Historie og Samfundsøkonomi, hvis forskningstraditioner blev genoplivet i 1970erne, men under helt nye former. I disse traditioner stod socialpolitik og offentlig ekspansion i centrum, medens velfærdsstatens tidligste rødder blev mere stedmoderligt behandlet. I 1980erne indtraf et nybrud, idet udenlandske historikere og samfundsforskere inddrog Danmark i en række bredt anlagte komparative velfærdsstatsstudier. I denne diskussion har danske historikere været forholdsvis tavse. Dette står til at ændre!

Europas historie er blevet viet stigende opmærksomhed i takt med EUs omsiggribende integrationsplaner. En europæisk identitet søges indkredset. Ønsker man at undersøge den danske velfærdsstat i Europa, kræver det dog ikke blot opmærksomhed om fælleseuropæiske træk, men tillige agtpågivenhed over for de nationale drivkræfter, der har været på spil ved udformningen af den danske velfærdsstatsmodel.

⁴⁵ Bibliografi om boliger og stat findes i Ole Hyldtoft: Litteratur om arbejderboliger i Årbog for arbejderbevægelsen historie bd. 14, 1989.

⁴⁶ Gunnar Viby Mogensen m.fl.: Socialhistorie. Kilder og studieområder vedrørende dansk socialhistorie efter 1890, 1975 fungerer som en kommenteret bibliografi til studier i socialhistorie i bredeste forstand.

OverSIGT

1600-TALLETS KRISER I EUROPA

AF

E. LADEWIG PETERSEN

I

Det er netop fyrretyve år siden, at en af efterkrigstidens væsentligste historikerfejder brød ud: diskussionen om 1600-tallets generelle kriser. Den engelske historiker E. J. Hobsbawm lagde ud med at stille sig den noget kontrafaktiske opgave – i marxistisk klædebon – at forklare, hvorfor 1500-tallets ekspansive handelskapitalisme ikke direkte førte over i 1700-tallets moderne industrikapitalisme, men blev afbrudt af stagnation i 1600-tallet. Svaret fandt han i 'feudalismens' sidste sammenstød med 'kapitalismen'.

Hans landsmand Hugh Trevor-Roper fandt derimod sin forklaring i, at kriserne bestod i, at stat og samfund tørnede sammen i vældige opgør, *court* overfor *country*, privilegerede *ins* overfor magtesløse, men ambitiøse *outs*. Og han tænkte vel specielt på England og Spanien. Teorien mødte stærk kritik, men kan næppe siges at være aflivet; den kan stadig med fordel anvendes på mere begrænsede områder. Endelig fremhævede den franske historiker Roland Mousnier i en stort anlagt syntese kriserne 'globale' karakter, omfattende alle sider af den menneskelige tilværelse: politisk, socialt, økonomisk, kulturelt og bevidsthedsmæssigt. Europa blev grebet af »une tristesse universelle«.¹

Der er ingen grund til påny at redegøre for de første to årtiers krisedebat (indtil 1970); det har andre allerede gjort – og kunnet gøre bedre.² Iøvrigt tog den internationale historikerkongres i Moskva i 1970

¹ Alle bidragene er samlet i Trevor Aston, ed., *Crisis in Europe, 1560-1660*. R. Mousnier, *Les XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire générale des Civilisations IV*. Paris 1954.

² Især Niels Steensgaard, *Det syttende århundredes krise*. HT 12. r. IV. 1970, s. 475-501 og H. G. Koenigsberger, *Die Krise des 17. Jahrhunderts*. Zeitschrift für historische Forschung 9. Bln. 1982, s. 144-57; jf. Ths. Munck, *Seventeenth Century Europe, 1598-1700*. London 1990, kap. 7.

emnet op til en hoveddebat; den blev i noget mindre grad end ved de foregående kongresser præget af gold, ideologisk konfrontation, selvom fronterne – især hvad angik revolutionsbegreberne – stadig blev trukket ganske skarpt op mellem ikke-marxister (mest temperamentsfuldt af Mousnier) og marxister, både cementstøbte (som den russiske historiker Boris Porchnev) og mindre doktrinære.³

Alle væsentlige ingredienser har altså været tilstede fra første færd, politiske, sociale og økonomiske. Tilbage stod imidlertid selve krisebegrebet, der – som den amerikanske historiker Theodore K. Rabb påpegede allerede 1975 – hverken var entydigt eller veldefineret. Det er jo egentligt et medicinsk begreb, som dækker en akut faretilstand: enten overstår patienten 'krisen' eller også dør han (med eller uden lægernes hjælp). Men begrebet bliver nu anvendt som betegnelse for længerevarende transformationsprocesser, senantikens krise, senmiddelalderens kriser eller 1600-tallets krise.⁴

Selv fandt Rabb, at der var tale om omdannelsen af et samfund i dyb splid med sig selv, indtil det sene 1600-tal genskabte en *relativ* stabilitet. Det bør nok *en passant* tilføjes, at ordet i sin oprindelse er græsk (i betydningen afgørelse), og at det – bortset fra sporadisk anvendelse – ironisk nok først rigtigt blev bragt til torvs af Karl Marx i begge moderne betydninger, akutte faretilstande (og revolutioner) og længerevarende omdannelsesprocesser.⁵

Rabbs hovedinteresse lå i 'krisernes' bevidsthedshistoriske og kulturhistoriske aspekter. Centralt i hans argumentation står egentlig den menneskelige lede, der naturligt nok fulgte i trediveårskrigen og andre kriges spor fra omkring 1630: Krig, opofrelse af menneskelige og materielle ressourcer, ødelæggelser, magtkonflikter i efterhånden meningsløs konfessionel camouflage. At samtiden selv har levet i en næsten gammeltestamentlig atmosfære af *dies irae* og katastrofe har også både Geoffrey Parker og H. G. Koenigsberger dokumenteret til overflod.⁶

Man bør nok hæfte sig ved, at Rabb forsigtigt taler om *relativ* stabilitet ved 1600-tallets slutning. Allerede 1935 – atter i en kritisk verdens-

³ Jf. Sv. Ellehøj i HT 12. r. V. 1971, s. 172f. – Kongressens rapporter og diskussionsreferater foreligger desværre kun på russisk.

⁴ Th. K. Rabb, *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*, New York 1975. – Jeg hører selv til synderne med 'La crise de la noblesse danoise 1580-1660'. *Annales ESC* 6. Paris 1968, s. 1237-68 (og synden nedarves naturligvis i oversættelserne til dansk, engelsk, polsk og spansk); jf. F. Billacois, *La crise de la noblesse européenne (1500-1650). Une mise au point*. *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 23. Paris 1976, s. 258-77.

⁵ R. Starn, *Historians and 'crisis'*. *Past and Present* 52, London 1971, s. 3-22.

⁶ G. Parker & L. Smith, edd., *The General Crisis of the Seventeenth Century*. London 1978, indledn. ; H. G. Koenigsberger, *anf. arb.*, s. 143 f.

situation – havde den belgisk-franske idéhistoriker Paul Hazard opereret med en europæisk bevidsthedskrise 1680-1715, præget af den spæde oplysningstids aversion og samvittighedskvaler ved krig og politisk voldsanvendelse.⁷ I Rabbs øjne var der her tale om en »postcrisis« – en måske lidt hastig bedømmelse. Tværtimod prægedes 1680'erne af den aggressive Frankrigs noget mere tilbagetrukne rolle i europæisk politik; men det var stilhed før stormen, og alle ventede den eruption, som kom 1688.⁸

Der var – og er – åbenbart tale om stemninger, der naturligt og spontant opstår i forbindelse med det krigshærgede Europa under trediveårskrigen senere faser og Ludvig XIV.s imperialismen. Den kan iagttages endnu hos Voltaire og hos Ludvig Holberg. I en af sine epistler (1748-54) om »kriges virkninger« fremhæver Holberg at han ved selvsyn har set ødelagte byer og sløjfede fæstninger (her i Piedmont og Savoyen), og han tilføjer sarkastisk, at kun »regenten« høster udbyttet og tilmed fejres af befolkningen.⁹ Men ellers synes 1700-tallets mange 'galante' krige ikke at have fremkaldt tilsvarende undergangsstemninger.

II

Moskva-kongressen gav ikke blot statens rolle mere central plads, men markerede også nye og vigtige retningslinier for den senere debat. For det første, fordi rapportøren, Niels Steensgaard nok kunde acceptere en række demografiske krisetegn i årtierne omkring århundredets midte. Men han påpegede tillige som noget nyt – og med støtte i bl. a. Frederic Lanes teori om organiseret vold – at et centralt dilemma bestod i, at den 'private sektor' ikke kunde stå mål med den 'offentlige sektors' hastige vækst. Statsmagtens enorme krav begrænsede efterspørgsel og distribution; statsmagten var den egentligt revolutionære faktor.¹⁰

For det andet har den engelske historiker H. G. Koenigsberger i 1982 stillet sig meget skeptisk overfor en skematisering af 1600-tallets mange revolter, dels som hans landsmand J. H. Elliott og Steensgaard, fordi de samfundsomstyrtende revolutioner 1789, 1848 og 1917 har fået kanonisk status, som ikke lader sig projicere tilbage på fortiden, dels fordi de

⁷ P. Hazard, *La crise de la conscience européenne*. Paris 1935 (eng. oversættelse Penguin Books, Harmondsworth 1952); jf. M. C. Jacob, *The crisis of the European mind: Hazard revisited*. Samme og Ph. Mack, edd., *Essays in Honor of H. G. Koenigsberger*. Cambr. 1987, s. 251-71.

⁸ A. Lossky, *The General European Crisis of the 1680s*. *European Studies Review* 10. London 1980, s. 177-98.

⁹ Ludv. Holberg, *Epistola 380 (1750)* F. J. Billeskov-Jansens udg. bd. IV. Kbh. 1949, s. 220f.

¹⁰ N. Steensgaard, *anf. arb.*, s. 499-504.

fleste moderne, sociologiske, politologiske eller ideologiske revolutionsmodeller – inklusive den marxistiske – er statiske, hvor historikeren naturligvis må forlange en historisk og kronologisk dynamik; dels også fordi 1600-tallets revolter ikke lader sig skære over én kam.¹¹

Det er klart, at absolutismen i marxistisk udlægning bliver uforklarlig, med mindre man forudsætter en 'feudal' kontrarevolutionær sammensværgelse (alle sekteriske bevægelers nødløsning). Men Koenigsberger afviser ikke, at man – som den franske historiker Yves-Marie Bercé foreslår – vil kunne udlede tilnærmelsesvise eller partielle modeller.¹² Som historiker bør man vel føje til: som bør anvendes som heuristiske redskaber.

Om de mange kriseteorier bemærker Koenigsberger, at »det historioGRAFISKE 1600-tals kriseproblem selv har nået en krise«, en betragtning, som i 1982 vel næppe var helt retfærdig. Selv foretrækker han, hvad han kalder »en dynamisk model for det europæiske samfund under l'ancien régime, eller ikke så meget en model som en karakteristik«. Den bør tage hensyn til krisernes kompleksitet; interne og eksterne faktorer som regionale begrænsninger eller udenlandsk indblanding (som Spanien og Frankrig var mestre i); sociale, økonomiske og kulturelle forhold osv. Men sandelig også forholdet mellem hersker og undersåtter.

Staten, kronen eller kongemagten nåede først i århundredets slutning monopol på offentlig magtudøvelse (organiseret vold, om man vil), men selv den bør næppe overvurderes. Og atter synes Koenigsberger at dele Steensgaards og Elliotts synspunkt: at det i mange tilfælde var den ekspanderende statsmagts politiske og fiskale anmasselser mod velerhvervede rettigheder, som udløste spændinger eller revolter.¹³

Koenigsberger peger med dyb ret på, at mange førindustrielle samfund var vertikalt eller hierarkisk opbygget, i patron-klient-relationer eller i stændersamfund eller (som Sverige) standsstat, som hvilede på privilegier og (ikke mindst i England og Frankrig) fast indarbejdet retssædvane. Reminiscenser af middelalderlig modstandsret eller som i vor periode konfessionel modstandsret overfor angivelige overgreb levede endnu i bedste velgående eller fik en renaissance. At så fyrstemagten så anderledes på rebellerne gjorde dem ikke til kriminelle eller op-

¹¹ H. G. Koenigsberger, *anf. arb.*, s. 152-55, 157f.; jf. J. H. Elliott, *Revolution and Continuity in Early Modern Europe*. Parker & Smith, *anf. arb.*, s. 110-33 (opr. 1968).

¹² Koenigsberger, *anf. arb.*, s. 163 f.; Y.-M. Bercé, *Revoltes et revolutions dans l'Europe moderne, XVIe-XVIIe siècles*. Paris 1980. Jf. også den typologisk og geografisk stærkt nuancerede analyse hos P. Zagorin, *Rebels and Rulers 1500-1660, I-II*. Cambr. 1982, som Koenigsberger ikke har nået at tage stilling til.

¹³ Koenigsberger, *anf. arb.*, s. 158-63 for dette og det flg.

sætsige, men til fuldt lovlige vogtere af privilegier og »gode gamle sædvaner«. ¹⁴

Dette aspekt er utvivlsomt meget vigtigt at fastholde. Det føjer endnu en dimension til den kulturelle eller bevidsthedsmæssige autoritetskrise, som Theodore Rabb jo egentlig beskrev, ved at føre os direkte ind i det spændingsfelt mellem individuelle eller kollektive rettigheder og på den anden side fyrstemagtens eller statens magtmonopol, som er et hovedtema i 1600-tallets europæiske historie.

Spændingerne mellem stat og samfund har også været et hovedtema for det sidste årtis vigtige skandinaviske magtstatsstudier. Begrebet magtstat kunde synes at være en *contradictio in adjecto* eller i bedste fald en pleonasme: for hvad er en stat uden magt og magtmidler? Men for det første bør man huske, at 1600-tallets stat ikke kan sammenlignes med den moderne stat; kampen om magtmonopolet var først i sin vorden. For det andet behøvede datidens fyrstemagt eller (som i England) statsmagt ikke nødvendigvis nogensomhelst begrundelse; den kunde hvile i sig selv. Og for det tredje synes magtstatsbegrebet (næsten indlysende) først at være udmøntet af den hårdføre preussiske historikerskole i den Bismarcksk-Wilhelmske periode og i mere eftertænksom form også af Otto Hintze i vort århundrede. Det kræver derfor en vis varsomhed for ikke som de preussiske historikere at forveksle magt og ret; og det kræver indgående indkredsning og definition, inden det kan anvendes som heuristisk analyseredskab. ¹⁵

Magtstaten og dens sociale konsekvenser blev første gang diskuteret ved den nordiske historikerkongres i Odense 1984; det fik projektform i 1987 og står nu foran sin afslutning og rapportering. Projektet har naturligvis været komparativt, således at de grundlæggende elementer, som kræves for at kunne operere med opbygningen af en nordisk magtstat analyseres hver for sig: ressourcegrundlaget, magtapparatet og kontrolapparatet i Sverige-Finland og Danmark-Norge behandles af docent Jan Lindegren (Uppsala) og lektor Leon Jespersen (Odense). Det andet hovedproblem: centrum-periferi tager en norsk og en finsk historiker sig af, professor Øystein Rian (Oslo) og dr. Nils-Erik Villstrand (Helsinki). Hertil må føjes, at projektet ikke – som normalt – har kunnet baseres (udelukkende) på primærforskning, men har måttet bygges op

¹⁴ Den klassiske analyse er stadig F. Kern, *Kingship and Law in the Middle Ages*. 3 rd impr. Oxf. 1956, s. 71 ff., 81-83, 149 ff., 166 ff., 183 ff. (Opr. tysk udg. 1913).

¹⁵ Mest udførligt er begrebet behandlet af Leon Jespersen, *Skiss till maktstatsprojekt*. Sektionsrapport till XX nordiska historikerkongressen i Reykjavik 1987, Åbo 1987, s. 29 ff.; jf. samme, *The Machtstaat in Seventeenth Century Denmark*. (ScJH) 10. Sthlm. 1985, s. 271-304.

overvejende som syntese af den foreliggende forskning. En fremgangsmåde, der ubarmhertigt afslører, hvor ufuldstændig og mere eller mindre forældet især dansk forskning er.

Som på kontinentet og – under andre former – i England stod resultaterne af statens eller fyrstemagtens anstrengelser næppe altid mål med ambitionerne; separatisme og fastholdelse af gamle friheder var vanskelige at overvinde, selvom det kongelige hof og den kongelige nåde efterhånden – som især Norbert Elias har vist – fik stigende betydning som disciplineringsinstrument overfor rebelske aristokrater og bureaukrater.¹⁶ Centrum blev naturligvis det strålende og ødsle hof i Versailles.

Man bør altså nok vogte sig for at overvurdere statsmagtens/absolutismens effektivitet så tidligt, bl. a. fordi denne forestilling i høj grad hviler på normative kilder. Til gengæld kan den teatraliske og fortænkt symbolske facade, som omgav Ludvig XIV.s hof, hans byggeri og hans færden, udnyttes som værdifulde levn til belysning af hans ambitiøse ideologi, således som den danske teaterhistoriker Bent Holm og Cambridgehistorikeren Peter Burke har kunnet demonstrere til overflod.¹⁷ Og selvom Paolo Prodis tese om pavestolen som absolutistisk avantgardestat næppe lader sig opretholde i sin helhed havde pave Urban VIII dog tilstrækkelig myndighed til at afpresse Rom midler til sine ambitiøse byggeforetagender (med Bernini som hovedmand), sin nepotisme og den helt meningsløse Castrofejde 1639-43.¹⁸ Resultatet blev blot, at pavemagten blev politisk udmanøvreret ved den Westfalske fred, og at den for lang tid fremover levede på randen af bankerot.

Uden at foregribe noget fastholder den italiensk-franske historiker Ruggiero Romano stædigt et konjunkturskel mellem 1500-tallet og 1600-tallet ved ca. 1620 (jf. ndfr.). Han bestrider ikke, at kriserne kan have haft politiske, sociale og kulturelle aspekter, men giver alligevel økonomien højeste prioritet. Han foreholder i et kort »parentetisk« afsnit de historikere, som henlægger krisesyntomerne til årtierne omkring århundredets midte, at de overser, at de økonomiske symptomer havde været tilstede langt tidligere, og at de har stirret sig blinde på politiske og andre følgevirkninger.

Han benægter ikke, at »den sociale (og) kulturelle krise indtraf forud for den økonomiske«, »om man holder sig til en simpel kronologi«. Men

¹⁶ N. Elias, *Die höfische Gesellschaft*. Soziologische Tecte 54. Darmstadt 1969.

¹⁷ Bent Holm, *Solkonge og månekejser*. Kbh. 1991; Peter Burke, *The Fabrication of Louis XIV*. New Haven & London 1992.

¹⁸ L. Nusdorfer, *Civic Politics in the Rome of Urban VIII*. Princeton 1992; H. Gross, *Rome in the Age of Enlightenment*. The post-Tridentine syndrome and the ancien regime. Cambr. 1990; jf. HT 92. 1992, s. 306-09.

ræsonnementet tvinger ham til at tolke den katolske kirkes krise omkring 1540-60, *La riforma cattolica* efter Tridentinerkonciliets afslutning 1563 og – med Fernand Braudels udtryk – »borgerskabets forrædderi« som krisesympotomer, der kom til vulkanagtigt udbrud i 1640'erne.

Men ræsonnementet er også betænkeligt. Det er rigtigt, at handelsborgerskabet af prestigemæssige grunde, honnøret ambitioner og investeringssikrende grunde foretrak kapitalanbringelse i fast ejendom, embeder og titler fremfor fortsat aktiv investering. Men er det ubetinget et krisesympotom eller et symptom på den sociale transformation, som 1500-tallets velstand og statsmagtens vækst udløste? Eller kan man for-tænke forretningsfolk i mere kritiske forhold at vende sig til fast for-rentede investeringer?

Ligeså betænkeligt er det at reducere den katolske reform til et krisesympotom, eller for den sags skyld også den protestantiske fyrstekir-kes forholdsregler. Både den franske historiker Jean Delumeau og den engelske historiker John Bossy har med rette argumenteret for, at både den katolske reform og de protestantiske kirkers virksomhed først og fremmest kom til at tjene statsmagten som instrument til den bevidste socialdisciplinering af – ofte uregerlige – befolkninger efter 1560.¹⁹ Der kunde som i England, Nederlandene og Frankrig være konfessionelle spændinger og modstand mod konfessionel ensretning, men det er jo noget andet.

Netop autoritetsbegrebet har spillet en væsentlig rolle for moderne tysk forskning. Man – og det vil især sige Gerhard Oestreich – har udviklet begrebet 'socialdisciplinering' som et overordnet element i den tidligt moderne stats tilblivelsesproces. Oestreich nåede aldrig selv at samle sine studier og iagttagelser i den syntese, han havde planlagt; han døde 1978. Men én af hans elever, Winifred Schulze (Bochum) har på grundlag af hans optegnelser sammenfattet hans synspunkter på ud-mærket vis – og med en overvældende dokumentation.²⁰

For Oestreich betegnede denne terminus »et historisk epokebegreb«, som byggede på tidens neo-stoiske tænkning, og som hverken var nationalt bundet eller ensidigt knyttet til de monarkisk-absolutistiske strømninger, men i Max Webers forstand en idealtipe, som var et universelt kendetegn, der samlede mange forskellige elementer i en helhed. Men han fandt sociologen Norbert Elias' velkendte 'civilisationsproces' – ligeledes inspireret af Weber – for mekanisk: det er jo mennesker og deres tankeverden vi her har med at gøre.

¹⁹ Jf. sst., s. 309 med henvisningerne.

²⁰ W. Schulze, Gerhard, Oestreichs Begriff 'Sozialdisciplinierung in der frühen Neuzeit'. Zeitschr. für historische Forschung 14. Bln. 1987, s. 265-302.

I senrenæssancens neo-stoiske begrebsapparat kunde man operere med 'socialregulering' som ideelt regelsæt for kunsthistorie, musikteori (udviklingen af kontrapunkt), morallære osv., en faktor med næsten matematisk gyldighed. Men Jean Bodin's og andres udvikling af suverænitetsbegrebet omformede det til socialdisciplinering under fyrstelige auspicer.²¹ Det indeholdt naturligvis først og fremmest finansielle, bureaukratiske og militære elementer – ressourcegrundlaget og kontrolapparatet – men også mange andre sider af undersåtternes tilværelse, lov og orden, økonomi, undervisning osv., i korthed (i Frederic Lanes terminologi) opbygningen af fyrstens magtmonopol; at resultaterne langt fra altid stod mål med teorien er en anden ting, og den fører jo netop tilbage til 1600-tallets autoritetskrise.²²

Oestriech opfattede socialdisciplinering som først og fremmest en verdslig proces; den understøttes – siger han – af den kirkelige disciplinering, men er ikke en del af den. Uanset konfession havde kirken sine egne institutioner og sine egne sanktionsmuligheder. Om denne opfattelse kan opretholdes rigoristisk er vel et åbent spørgsmål. Ganske vist tilkom det i de luthersk-protestantiske lande ikke fyrsten at blande sig i læreanliggender; de evangeliske kirker var jo et trosfællesskab og ikke nogen institution. Men både her og i de katolske lande var der dog snarest tale om fyrstekirker, og pavestaten var ingen undtagelse; den var forlenet ideelt med både verdslig og gejstlig myndighed. Og det har paralleller i de barske, calvinske menighedsordninger.

En anden tysk historiker, Wolfgang Reinhard har da også – og med rette – langt stærkere understreget tvangskonfessionaliseringen på begge sider af 'konfessionstæppet' og kirkens rolle som instrument for den verdslige disciplinering fra ca. 1560.²³

III

Allerede for en menneskealder siden (1962) publicerede Ruggiero Romano en større afhandling, som lagde vandskellet mellem det 'lange' 16. århundrede og det krisehærgede 17. århundrede i forbindelse med en

²¹ En fremragende analyse heraf giver nu R. Bireley, *The Counter-Reformation Prince. Anti-Machiavellianism or Catholic Statecraft in Early Modern Europe*. Chapel Hill & London 1990, der diskuterer en række teoretikers overvejelser, vigtigst Giovanni Botero, Justus Lipsius og Adam Contzen. Disse og andre teoretikers ærinde var at gendrive Machiavellis efter deres mening kyniske benægtelse af, at politik og moral, endelige kristendom lod sig forlige.

²² Om Lane, se N. Steensgaard, *anf. arb.*, s. 500.

²³ W. Reinhard, *Zwang zur Konfessionalisierung? Zeitschr. für historische Forschung* 10. Bln. 1983, s. 257-77. Botero-citatet s. 273.

akut, international handelskrise 1619-22.²⁴ Afhandlingen fik i sin tid en noget blandet modtagelse, rækkende fra begejstring til nærgående kritik. I en ny bog opretholder Romano sin tese, men har også på en række punkter måttet moderere, nuancere eller korrigere sine synspunkter; »quod scripsi, scripsi« føjer han til (s. 11). Det gælder specielt de store afsnit om Latinamerika, som er kommet til efter primærstudier de mellemliggende år.²⁵

Romano argumenterer fremdeles for, at den europæiske krisers hovedårsager ligger på demografisk og agrarhistorisk plan. Med nogle tal (hentet fra P. Kriedte, *Spätfeudalismus und Handelskapital*, 1980) og senere i konklusionen mere summarisk (kap. II, s. 33, 215 og 224) demonstreres de regionale forskelle mellem Syd- og Mellemeuropas stagnation, til den moderate og mere fremtrædende vækst i henholdsvis Nordeuropa (Skandinavien) og Nordvesteuropa (England, Nederlandene, Belgien).

Tallene og procentsatserne er naturligvis usikre, ikke mindst hvad angår Nord- og Østeuropa, men trenden synes det dog at være generel enighed om; og i hvert fald er de demografiske overvejelser nye. Hovedårsagerne finder Romano i pestepidemierne og i 1590'ernes drastiske misvækst- og dyrtidsår, som varslede om det endelige sammenbrud 1619-22.

Romano har kunnet støtte sine redegørelser for epidemierne på den franske læge og historiker J.-N. Birabens omfattende kortlægningsarbejder.²⁶ Men dertil føjer han nu (s. 24, 58f.), at »man kan forestille sig følgende kædereaktion«: dyrtid-epidemi-dyrtid, en mekanisme, som repeterer sig selv. Den sindrige teori om, at pest uundgåeligt følges af sult synes at være lanceret af Marcel Aymard 1975;²⁷ den er vel mulig, men sikkert forenklet nok og ikke rationelt begrundet. Og den amerikanske

²⁴ R. Romano, *Tra XVI e XVII secolo: Una Crisi economica 1619-1622*. *Revista Storica Italiana* 74. Roma 1962, s. 480-531 (eng. overs. i Parker & Smith, *anf. arb.*, s. 165-225); Jf. samme, *Encore la crise de 1619-22*. *Annales ESC* 19. Paris 1964, s. 31-37; *L'Italia nella crisi del secolo XVII*. *Studi storici* IX. 1968, s. 723-41, – Jf. også omtalen hos N. Steensgaard, *anf. arb.*, s. 488 f. og H. G. Koenigsberger, *anf. arb.*, s. 147 f.

²⁵ R. Romano, *Conjonctures opposées. La 'crise' du XVIIe siècle en Europe et en Amérique ibérique*. *Publications du Centre d'histoire économique de l'Université de Genève* 9, dir. par P. Bairoch. Genève 1992. – *En passant* bemærkes, at akribien ikke altid er i orden, at der citeres fra sekundære kilder, og at bogen kunde have haft en bedre korrektur behov.

²⁶ J.-N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens* I-II. Paris-Haag 1975, hvis materiale (trods den noget ejendommelige titel) er mest fyldestgørende for Sydeuropa.

²⁷ M. Aymard i *Annales ESC* 1975, s. 431-44. Et langt mere nuanceret billede af sammenhænge mellem epidemiologiske, økologiske og økonomiske faktorer (i Firenze o. 1620) giver Carlo M. Cipolla, *I pidocchi e il granduca*. Bologna 1979.

historiker Andrew Appleby har netop på basis af »the London Bills of Mortality« overbevisende bestridt sammenhængen mellem konjunkturer og epidemier.²⁸

Romanos argumentation (støttet til B. H. Slicher van Bath) for et generelt produktivitetsfald i landbruget fra 16.-17. århundrede må vi lade ligge her. Det er ubestrideligt for f. eks. Polens og Sydeuropas vedkommende, men iøvrigt tillader tallene for høstudbytter næppe altfor håndfaste konklusioner. Hvad misvæksterne og deres betydning angår, lægger Romano afgørende vægt på 1590'ernes voldsomme misvækst og dyrtidsår. Vitterligt er det, at unormale nedbørsmængder skabte misvækst; »the rain it raineth every day« skrev Wm. Shakespeare som bekendt i 1600. Og notorisk også, at Middelhavsområdet fra 1580'erne måtte have regelmæssige tilførsler af baltisk korn – trods spansk embargo af den nederlandske handel.

På den anden side har de nyeste undersøgelser af 1590'ernes kriser over det meste af Europa afsløret stærke regionale forskelle, og Romano burde nok have skrevet sig John Elliotts kloge advarsel mod at generalisere, endsige gøre dette årti til et vendepunkt bag ørerne.²⁹ Kriserne var vitterligt voldsomme og prisstigningerne drastiske, men det er lidt vanskeligt at se, at krisemekanismerne – hvadenten de skyldes tørke, regn eller temperaturforhold – afviger fra ældre og senere kriser i 15- og 1600-tallet. Og som vi vender tilbage til, kan dette årtis kalamiteter næppe uden videre betragtes som et varsko om et endeligt konjunkturbrud 1619-22.

Det afgørende led i Romanos argumentation ligger i, at epidemier, faldende produktivitet og kriser bragte godsejerne i vanskeligheder, medvirkede til at skabe en *réaction seigneuriale* eller – om man vil – *réaction féodale*, der nødvendiggjorde en hårdere udnyttelse af fæsterne (s. 69-72). Idéen synes allerede at være blevet fremsat af Marc Bloch 1931 og uddybet af Fernand Braudel 1946 og (i skærpet form) 1966.

Naturligvis kan forskelle i de europæiske godsstrukturer have haft betydning. Men i modsætning til Syd- og Vesteuropa bevarede f.eks. det danske godssystem overvejende sine renteydelser i (værdibestandige og dog konjunkturfølsomme) naturalier; om en *reaction seigneuriale* blev der her næppe tale før enevældens trængselstider. Og hvad angår det polske

²⁸ A. Appleby, Nutrition and Disease: The Case of London, 1550-1750. Journal of Interdisciplinary History 6. 1975, s. 1-22.

²⁹ P. Clark, ed., The European Crisis of the 1590s. London 1985 (J. H. Elliott, s. 301-12); HT 90. 1990, s. 186 f. – Romano synes ikke at kende dette værk.

latifundie-brug har Vitold Kula jo netop vist, at godsejernes chancer lå i bevidst konjunkturudnyttelse.³⁰

Ruggiero Romano støtter sin brudtese på Pierre Chaunus sindrige, cykliske konjunkturteorier; og denne – *Annales*-kredsens varmeste fortaler for »histoire sérielle« – mener netop at finde afslutningen af en lang Kontratieff-cyklus i 1600-tallets andet årti.³¹ Men dels indeholder Chaunus konjunkturakrobatik unægteligt stærke deterministiske elementer, som kan få garvede historikere (måske også mindre faste i troen) til at rynke panden, og som i hvert fald ikke kan begrundes rationelt trods den tilsyneladende empiri – og heller ikke bør det. For det andet hviler Chaunus studier over ædelmetal- og vareomsætning på regnskaberne fra *casa de la contratacion* i Sevilla.³² Det er som Marcel Morineau har påvist næppe fuldt pålideligt og dets relevans for andre områder af Europa ikke direkte indlysende.

Ud fra det foreliggende (og mere omfattende end i 1962) kildemateriale opstiller Romano da stadig statistiker over produktion, omsætning, pengemængde og priser – konklusionen er den samme som i 1962: han insisterer på konjunkturvandskellet ved 1619-22. Men dels må man vide, hvad materialet repræsenterer og om det er repræsentativt til formålet; dels spiller netop den spansk-nederlandske våbenhviles udløb ham tilsyneladende et puds. Og ikke mindre vigtigt: Vil det overhovedet være muligt at begrunde nogen funktionel eller kausal sammenhæng mellem de mange elementer, som inddrages.

Produktions- og handelskriser *var* der 1619-22, men som Niels Steensgård har vist, som led i langvarige, undertiden komplementære strukturforandringer gennem en række faser, indtil man ved århundredets slutning nåede en slags ny stabilitet. I den henseende er der ingen grund til videre fordybelse. Romano anstiller derimod (s. 115-18) med støtte i Morineau en række overvejelser over ædelmetalmængden i Europa 16.-18. århundrede, som skal demonstrere en »démonitarisation« fra 1590'erne til ca. 1670, dvs. at en stadig faldende del af ædelmetalforsyningen udmøntes. Det er muligt, men tager ikke hensyn til den tilstedeværende pengemængde (også i andet end »klingende mønt«) og pengenes omløbshastighed; og begge dele har vel været betydelig i det krigshærgede Europa. Men helt forunderligt virker det, at Romano end

³⁰ Jf. HT 76. 1976, s. 83 f.; M. M. Postan i *New Left Review* 103, 1977, s. 72-77.

³¹ Om Chaunu, se N. Steensgaard, *anf. arb.*, s. 489-92.

³² M. Morineau, *Les incroyables gazettes et fabuleux métaux*. Paris, Cambridge 1985. Divergenserne beror bl.a. på den spanske kronens regalisme, smugleri og korrupcion.

ikke nævner 'Kipper og Wippertidens' (1621-22) mønt- og pengemarkedskaos, valutaspækulationer osv.

Misèren 1619-22 skyldes bl.a. vældig overproduktion af korn, naturligvis ledsaget af prisfald (derimod ikke på animalske produkter). Gdańsk eksport nåede 1618 og 1619 rekordhøjder med henholdsvis 84.800 og 103.000 læster mod normalt 45.-60.000 læster.³³ Det er med Witold Kulas teori i tankerne muligt, at polske storgodsejere har kunnet manøvrere denne situation; men for andre kornproducenter – især i Østersøområdet – satte den alle tilvante salgsmekanismer ud af funktion og den har påvirket udvekslingsforholdet mellem import – og eksportvarer i kritisk retning, udløst handelskrise.

Iøvrigt blev afsætningskrisen i 1623 straks til en ligeså alvorlig produktionskrise, og den blev under megen dramatik gentaget 1630 og senere (1648-52, 1661-63). Kriserne har næppe formet sig anderledes end »normale« produktionskriser (1556-57, 1587-88, 1590'erne). Men på den anden side må man være opmærksom på, at Sveriges »Stranglehold upon the Vistula« (A. Attman) i sidste halvdel af 1620'erne gav kornproducenter udenfor dets rækkevidde en profitinflationsgevinst, og at krigen på kontinentet gav levnedsmiddelproducenter og købmænd en række gyldne år. Afmatningen og depressionen indtraf først ved midten af 1640'erne. Og det harmonerer unægteligt bedre med den hævdundne krisekronologi.

Det er ikke hensigten her at gå ind på bogens iberoamerikanske del. Men dens titel antyder tesen: at konjunkturerne her forløb stik modsat Europas. Indianerbefolkningen regenererede fra ca. 1630-50 efter 1500-tallets katastrofe, og den suppleredes af voksende tilskud af kreoler og mestitser; der opbygges et i stor udstrækning selvforsynende produktionsapparat; der skabes de nødvendige kommunikations- og transport-systemer og et økonomisk kredsløb uafhængigt af Europa. Romano må derfor (ledsaget af et *mea culpa*) distancere sig fra sin tidligere antagelse af »Sevilla«-kurvens almengyldighed, men tager dermed også stilling til de foregående årtiers diskussion af 'den generelle 1600-talskrisens' gyldighed for Latinamerika.³⁴

³³ S. Hoszowski, *The Baltic Trade in the 15th-18th Centuries. Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences. Warszawa 1960*, s. 134 ff.

³⁴ En god oversigt giver L. N. McAlister, *Spain and Portugal in the New World, 1492-1700*. Oxf. 1984, s. 375-81.

IV

Så sandt som historieforskning er en »diskussion uden ende« (Pieter Geyl) giver det altså stadig god mening at fortsætte debatten om 1600-tallets kriser og strukturelle forandringer. Den har i de forløbne femogtyve år fortsat beskæftiget sig med – og uddybet og nuanceret – ældre temaer, men også føjet nye og frugtbare træk til. Kriser var der økonomisk, socialt, politisk og kulturelt, men kom hønen eller æggene – som Romano bemærker – først? Hovedindtrykket er, at kriserne er blevet et led netop i de vældige, strukturelle forvandleprocesser, som på alle planer fandt sted i 1600-tallet.

Nekrolog

KJELD WINDING

21. juni 1911 - 4. juli 1993

»Hvad du ævner kast av i det nærmeste krav«. Dette Bjørnson-citet var et af de mange, som Kjeld Winding krydrede sin tale med. Det er også en rammende karakteristik af ham selv i hans arbejdsliv som historiker og historielærer. Han evnede meget, og stod livet igennem over for mange krav, som han mødte med usædvanlig flid og ansvarsfølelse.

Lærersønnen fra Frederiksberg blev student i 1929 og kandidat med historie og fransk i 1935 fra Københavns Universitet. Her var han også lektor fra 1943 til 1956, og her blev han dr. phil. i 1959.

Lektoratet ved universitetet var det, vi i dag kalder eksternt. Det arbejde, der gav ham brød på bordet, var historielærerens, fra 1936 ved Natalie Zahles Skole og Metropolitanskolen, siden fra 1959 til han i 1981 faldt for aldersgrænsen som professor ved Danmarks Lærerhøjskole. Han var en toneangivende historielærer, afholdt og respekteret af elever og studerende, faglig medhjælper hos undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne (1956-59) og estimeret historieformidler og lærebogsforfatter.

Hans forfatterskab karakteriserer ham som en typisk repræsentant for sin tid. Hans materialistiske historiesyn, hans kildekritiske analyser og krav om dokumentation ned til mindste detalje, hans tro på sit fags empiriske videnskabelighed og udvikling frem mod det stadigt mere fuldkomne og hans optagethed af fremtrædende historiske personligheder havde han med fra sine universitetslærere, Knud Fabricius, Aage Friis og – vel først og fremmest – Erik Arup.

Det kommer alt sammen til udtryk i hans første større forskningsbaserede, videnskabelige arbejde, biografien af en konservativ personlighed fra midten af forrige århundrede, »Treschow. Advokat, godsejer, politiker« (Oslo 1951). Det var et bestillingsarbejde, sponsoreret af familien Treschow. I sin anmeldelse i Historisk Tidsskrift 1953 gør Povl Engelstoft opmærksom på, at en Treschow-biografi måske ikke var en

naturlig opgave netop for Winding, at »Mæcenatet naturnødvendigt i nogen Maade begrænser Biografens Frihed«, men at arbejdet til Windings ære var lykkedes godt, især afsnittene om Treschow som godsejer. Fremstillingen er helt igennem et tæt dokumenteret »rekonstruktionsarbejde« bygget på materialer fra både private og offentlige arkiver.

Men den økonomiske historie og ledende personligheders rolle i midten af 1800-tallet havde fanget Winding. Allerede året efter i 1952 bringer Historisk Tidsskrift en afhandling, »Treschow, Hambro og statslånet 1849«, hvor han med samme dokumentariske grundighed og med økonomisk sagkundskab kulegraver Treschows bestræbelser i London midt under treårskrigen for at skaffe Danmark et statslån, noget Winding fandt adskilligt vigtigere end de forhandlinger med den engelske regering angående krigen, som egentlig var Treschows hovedopgave.

Slutstenen på Windings forskning i periodens økonomiske historie er disputatsen fra 1959, »Frihandelsproblemet i Danmark 1855-1863. En undersøgelse af 1863-tariffens tilblivelse«. Det er en toldtarif, det handler om, og hovedaktøren er grev W. C. E. Sponneck, finansminister fra 1848 til 1854 og derefter generaltolddirektør.

Hans interesse for toldhistorie var allerede kommet til udtryk i hans artikel i Festskrift til Erik Arup fra 1946, »Toldenhedsplanen af 1846«.

I disputatsen lader Winding ikke mange sten uvendt i redegørelserne for toldproblemerne under det årelange tilløb til reformen i 1863. Perspektiverne i afhandlingen er dens bidrag til diskussionen om liberale træk i tidens danske toldlovgivning og til forståelsen af de komplicerede forhold mellem kongeriget og hertugdømmerne mellem de slesvigske krige set fra et økonomisk synspunkt. Det er nok et spørgsmål, om ikke de omfattende detaljstudier slører perspektiverne og hindrer den samvittighedsfulde forfatter med de mange forbehold i at komme frem til en afklaring.

Med disputatsen opgiver Winding sine empirisk baserede, videnskabelige arbejder. Men han havde længe haft andre aktiviteter igang, som han kunne videreføre med succes.

Kort efter studietiden lavede han i 1938 en grundbog til AOFs studiekredse, »Danmarks politiske Historie. En Oversigt over Demokratiets Udvikling i Danmark gennem de sidste hundrede Aar« (Fremad). Opfordringen kom fra AOFs leder, Oluf Bertolt. Hovedvægten skulle ligge på arbejdernes og bøndernes demokrati. Det var tydeligvis et led i den demokratiske oprustning over for fascisme og nazisme, en øvelse som den unge historiker fik god brug for under besættelsen.

Men først skal det nævnes, at han i 1939 ledede en studiekreds i Institut for Historie og Samfundsøkonomi med deltagelse af flere senere

kendte historikere. Arbejdet resulterede i en redegørelse i bogform for »Modsætningerne mellem Italien og Frankrig 1914-1939« (Gyldendal).

Et initiativ til at sætte faget ind som våben mod besættelsesmagten udsprang i 1940 af den løst organiserede gruppe af unge historikere, som kaldte sig Historikergruppen. De havde dannet den allerede i studietiden. Den kom efterhånden til at bestå af navne som Troels Fink, Roar Skovmand, Johan Hvidtfeldt, Axel Steensberg, Erik Rasmussen, Erik Bach, Kamma Struwe, Ib Koch-Olsen, Rise Hansen og Gunnar Olsen. Winding var med fra første færd i 1934.

Det blev til den populære serie, »Vi og vor Fortid«. Winding var redaktør af og bidrager til 2. bind, »Danmark for 100 Aar siden og nu« (Schultz 1940). Hvis man vil have et kortfattet indtryk af, hvordan den danske, demokratiske udvikling skildredes i den betrængte situation, så læs Windings opsummerende afsnit i denne bog. Sammen med Gunnar Olsen udsendte han 5. bind i samme serie, »Københavns Historie« (Schultz 1941).

Men han lod det ikke blive ved det. Med Povl Engelstoft som redaktør udsendte Det danske Selskab under krigen en serie bøger om Danmarks folkelige kulturindsats. Winding tegnede sig for »Den danske Bondebevægelse« og »Den danske Arbejderbevægelse« (begge 1943) og i 1946 »Konservatismen i Danmark«.

Det er alt sammen politisk historie i den forstand, at Winding anskuer sine emner fra politiske institutioner eller erhvervsorganisationerne. En vinkel, der er et gennemgående træk i hans historieformidling. En undtagelse er dog en væsentlig del af hans bidrag til »Danmarks Historie. Udgivet af Historikergruppen« (Det danske Forlag 1951). Under overskriften »Fabrikker og maskiner, 1852-84« skriver han om bønder og husmænd, borgere og arbejdere og deres sociale, økonomiske og teknologiske problemer i en tid, hvor industrialiseringen tog fart. Værket skal efter sigende være præget af en energisk redaktion.

Det vil føre for vidt her at komme ind på Windings mange bidrag til samleværker og tidsskrifter. Interesserede henvises til Lisbet Jensens og Johan Quistgaards bibliografi i »Historie og undervisning. Festskrift til Kjeld Winding« (Gjellerup 1981).

Windings faglige interesser var ikke begrænset til 1800- og 1900-tallets politiske og økonomiske historie. Som historielærer beherskede han så at sige hele historien. 1940'ernes og 50'ernes historiestuderende vil huske ham som undervisningsassistent. Personligt mindes jeg hans gennemgang af Machiavellis »Fyrsten«. Den ambitiøse lektor undskyldte meget, at hans italiensk ikke var, hvad det burde være, og at han derfor desværre måtte støtte sig til en del oversat litteratur.

Endnu flere husker ham som gymnasielærer, nogle personligt og adskillige generationer af gymnasiaster fra hans og Poul Kierkegaards klassiker, »Nordens Historie«, som kom i 12 udgaver fra 1944 til 1976, hver gang korrigeret og udvidet i overensstemmelse med videnskabens sidste landvindinger. For Winding var historie et fag under stadig udvikling frem mod det perfekte.

Bogen – eller bøgerne, for lærebogen endte som en to-bindt sag – repræsenterede tidens syn på gymnasiets historieundervisning. De unge mennesker skulle lære deres Danmarkshistorie fra oldtiden til vore dage med ikke helt få detaljer.

Til en sådan undervisning var Winding ikke mindre end et unikum. Hans hukommelse var legendarisk. Selv fortalte han, at hvor andre talte får for at falde i søvn, tog han fat på et vilkårligt århundrede og søgte at placere mindst én historisk begivenhed i hvert år.

»Nordens Historie«, som mest er en Danmarkshistorie, er ikke den eneste lærebog fra Windings hånd. Sammen med Poul Kierkegaard og Johs. Lomholt-Thomsen udsendte han en samfundslære for gymnasiet, »Danmark i Dag. Samfund og Borger« i 10 udgaver fra 1947 til 1972 og en tilsvarende for realklassen i 11 udgaver fra 1948 til 1972. En historiebog også for realklassen, »Danmark siden 1901«, lavet i samarbejde med Poul Kierkegaard fra 1954 holdt »kun« til 3 udgaver.

Windings sidste bedrift som historieformidler er hans »Danmarks Historie«, en af Statsradiofoniens grundbøger udsendt i 3 udgaver og adskillige oplag fra 1958 til 1975. Han arbejdede med denne – som han beskedent udtrykte det – kortfattede oversigt lige til det sidste, korrigerede og skrev til. Fra 1989 foreligger der et maskinskrevet udkast som stadig benyttes på universiteter og på Danmarks Lærerhøjskole.

På Lærerhøjskolen, hvor Winding som nævnt var professor fra 1959 til 1981, blev hans hovedindsats opbygningen af det nuværende Institut for historie og samfundsfag og det faglig-pædagogiske studium i historie. Hans store praktiske erfaring som historielærer er her kommet mange danske lærere på videreuddannelse til gode. Han lagde også et stort arbejde i at forsyne Lærerhøjskolens bibliotek med historisk litteratur. De mere teoretiske faglig-didaktiske discipliner var ikke så meget Windings interessefelt, men han gjorde sin skyldighed også over for det ved at ansætte og opmuntre medarbejdere, der kunne varetage disse områder.

En skildring af hans arbejde på Lærerhøjskolen ved Helge Gamrath og Jørgen Schoubye findes i det ovenfor omtalte Festskrift til Kjeld Winding, som blev overrakt ham på 70-årsdagen i 1981.

Finn Løkkegaard

Anmeldelser

MARIANNE ALENIUS, NANNA DAMSHOLT og BENTE ROSENBECK (red.):
Clios døtre gennem hundrede år. I anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893. Museum Tusulanums Forlag. Københavns Universitet 1994. 280 s. – Bogen er tilegnet dr. phil. Inge Skovgaard-Petersen.

I 1875 fik kvinder adgang til at studere ved Københavns Universitet, men først den 4. marts 1921 kom loven »om lige Adgang for Kvinder og Mænd til Tjenestestillinger og Hverv under Stat og Kommune«. Året før havde kvindelige studerende fået ret til stipendier på lige fod med mændene, men de gamle kollegier var fortsat forbeholdt mænd. Man skal helt frem til 1932, før der med Kvinderegensen blev skabt et kollegium for kvinder. En lang og sejt proces altså. Men studere gjorde de alligevel.

Hvad var de for nogen? og specielt hvad var det for nogen, der blev historikere? Det kan man få svar på i denne fascinerende bog, der rummer brede oversigtsartikler om »Kvindelige historikere og historieforskningen, 1893-1943« (Grethe Jacobsen), »Kvindelige arkivarer 1889-92, en kollektiv biografi« (Grethe Ilsøe), »Kvinder i musealt regi« (Kirsten-Elizabeth Høgsbro), »Omkring Kvinderegensens grundlæggelse« (Inge Lise Pedersen), »Glimt fra Foreningen Kvindelige Akademikers historie« (Marianne Alenius), samt en perspektiverende indledning »Kønnets grænser« af Bente Rosenbeck. Bogen indeholder desuden en række biografiske skitser af forskellige kvindelige historikere, åbenbart udvalgt for at dække så mange facetter som muligt af de kvindelige historikers virke. Det er alt sammen spændende læsning – også for mænd! Rent faktisk er der også mænd blandt bogens forfattere: Jens Chr. Manniche skriver om Anna Hude og Gerd Callesen om Nina Bang, men ellers er det kvinder om kvinder: Nanna Damsholt om Ellen Jørgensen, Birgitta Odén om Astrid Friis, Ann-Sofie Ohlander om den svenske historiker Ellen Fries, Hanne Rimmén Nielsen om Aagot Lading, Jytte Larsen om Elin Appel og Bente Rosenbeck om Signe Prytz. Der er også en liste over danske kvindelige historikere, der har taget doktorgraden, 17 ialt.

Selvfølgelig kan man ikke få alt og alle med, alligevel savner jeg en artikel om de kvindelige historikers indsats i gymnasieskolen. Her blev langt de fleste ansat, nogle blev endog rektorer og/eller skrev lærebøger, og alle inspirerede de nye generationer af kvinder til at tage historiestudiet op. Jeg savner også en strammere redaktion af stoffet, en fælles læst biografierne kunne være skåret over. Som de er nu, er de meget forskellige og ofte direkte usammenlignelige, f.eks. handler Gerd Callesens afsnit næsten udelukkende om Nina Bang som journalist. Man kunne også nogle gange ønske sig, at forfatterne havde læst hinandens bidrag. Grethe Jacobsen gør således en del ud af Astrid Friis' polemik mod Nina Bangs udgave af Øresundstoldregnskaberne (s. 36-37), men man skal helt frem til Birgitta Odéns bidrag (s. 196), før man bliver klar over, hvor chokeret Astrid Friis i virkeligheden blev over effekten. Først efter Nina Bangs død genoptog Astrid Friis sin kritik. Men det er trods alt småting. Alle bidragene er lødige og informative, og skal jeg endelig fremhæve nogen, må det blive Nanna Damsholts indføjte portræt af Ellen Jørgensen og Birgitta Odéns gennemreflekterede biografi af Astrid Friis. Og så er der jo billederne, alle kvindeportrætterne, unge og gamle, med og uden hat (jvf. s. 76-77)! – En flot bog.

Hvem var de så, disse kvinder, fyldte de i landskabet? Skal man tro de enkelte biografier, i hvert fald som jeg må læse dem, er svaret afgjort ja; skal man tro Grethe Jacobsens gennemgang er svaret nej: de »var med og alligevel ikke rigtig med« (G. J. s. 45). Hvem har ret? Spørgsmålet synes mig væsentligt og også principielt. Det handler om, hvordan kvindehistorie kan og bør skrives. Skal kvindehistorie skrives ud fra et forurettelses- og undertrykkelsessynspunkt, eller skal den skrives med stolthed og glæde? Det forekommer mig, at Grethe Jacobsen meget bevidst skriver ud fra det første synspunkt, i det følgende vil jeg derimod forsøge at argumentere ud fra det andet. Og det vil jeg i hovedsagen gøre ud fra de oplysninger, der bringes i bogen. Det er klart, at jeg hermed vælger en bestemt indfaldsvinkel for min læsning af bogen, betinget af min egen situation og interesse, og dermed kommer til at forbigå andre væsentlige aspekter, som en anden læsning ville bringe i centrum. Men sådan er nu engang vilkårene.

Kvinder fik adgang til Københavns Universitet i 1875. »De kvindelige kandidater [i historie] udgjorde 8% af samtlige kandidater før 1904, 20% af kandidaterne i perioden 1905-24 og 16% i årene 1925-40« (G. J. s. 33). Det danske historikermiljø var altså klart mandsdomineret, men var det også kvindefjendsk? Det er der overhovedet ikke noget, der tyder på, snarere tværtimod. Om Anna Hude hører vi således, at alt tyder på, »at hun blev båret frem af sine professorer – Erslev først og fremmest, men

også med god støtte fra Steenstrup. De opfordrede hende til en videnskabelig karriere, støttede hendes arbejde med disputatsen og gav hende udgivelsesopgaver, som dels fungerede som videreuddannelse, dels var med til at udbygge hendes videnskabelige reputation« (J. C. M. s. 153). Hun blev i 1889 »ansat i en videnskabelig stilling i Rigsarkivet, foretrukket for en række andre (mandlige) ansøgere af rigsarkivar A. D. Jørgensen – både fordi hun så klart var den bedste ansøger, og hun ville få vanskeligt ved ellers at få en stilling, som kvinde og som tidligere straffet« (J. C. M. s. 152). At hun opgav en videre videnskabelig karriere efter disputatsen, skyldtes ikke mangel på anerkendelse, men hende selv. Dette gådefulde menneske synes at være gået gennem livet med åben mund (jvf. portrætterne!) og på helt sin egen måde. Maria Nielsen, der senere blev rektor for Rysensteen Gymnasium og skrev en *Lærebog i Nordens Historie For Gymnasiet I-II* (1929-30), fremhævede de gode forhold for de historiestuderende under professorerne Johs. Steenstrup, Kr. Erslev og J. A. Fridericia. »Fra Professorernes Side mærkedes aldrig – forøvrigt heller ikke fra Kammeraternes – andet end, at Ligestillingen var en Selvfølge, noget man slet ikke behøvede at drøfte mere« (B. R. s. 17).

Ellen Jørgensen nød almindelig respekt i hele forskerverdenen (N. D. s. 188-90), og hun var den første historiker, der fik medaljen *ingenio et arti* (G. J. s. 36), Rigsantikvar Olaf Olsen er den anden. Det skortede heller ikke på opmuntring fra professorernes side med henblik på en videnskabelig karriere: både Steenstrup og Erslev opfordrede hende til at søge professorat i 1912 (N. D. s. 183). Nu blev hun ikke professor, og meget ville måske have set anderledes ud, hvis Erik Arup og ikke Aage Friis havde efterfulgt J. A. Fridericia i 1913, og Ellen Jørgensen og ikke Erik Arup var blevet Erslevs efterfølger i 1916. Det er den slags spørgsmål, historikere normalt ikke ønsker at stille, og i hvert fald ikke kan besvare. Men hvorom alting er, så var der jo også mange mænd, der heller ikke blev professorer, selv om de var kvalificerede og gerne ville, der var trods alt kun tre stillinger i hele landet. Ellen Jørgensen »var agtet i historikerkredse og sad fra 1924 til 1931 som redaktør af *Historisk Tidsskrift*. Det var en periode, hvor bølgerne gik højt mellem personligheder som Erik Arup og Kristian Erslev [Aage Friis?], men der er ingen tvivl om, at Ellen Jørgensen nød det kollegiale samarbejde, som dette arbejde gav anledning til«, skriver Nanna Damsholt (s. 186) og anfører iøvrigt om sit generelle indtryk af Ellen Jørgensens korrespondance: »Fra kollegaen Elisabeth Hude findes et taknemmeligt brev fra Julen 1943. Det er skrevet efter at E. Hude er blevet færdig med sin bog om Caroline Schlegel. »De har jo saa tit præket, at man burde lave noget *selv* og ikke

altid bare arbejde for andre«. Jeg er ikke i brevene stødt på andre bemærkninger om kvindeproblemer eller refleksioner over kvinders stilling i historikermiljøet, men Ellen Jørgensen må vel have reflekteret over dem? Det ansigt hun vender mod verden viser en munter, flittig, samvittighedsfuld kvinde, tilfreds med sit liv, klar over eget værd« (N. D. s. 190).

Astrid Friis blev til gengæld professor, endog den første kvindelige af slagsen i Danmark. Og der er noget, der tyder på, at hun har reflekteret mere over det at være kvinde i et mandemiljø, måske fordi hun selv satsede så hårdt på en videnskabelig topkarriere, at hun i mange år levede som free-lance historiker? I hvert fald kommenterer hun i et udateret kort til Ellen Jørgensen kvindernes særlige stilling i historikermiljøet. Anledningen er, at hun netop selv er blevet optaget i Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie, og hun skriver, at det betød mere for hende da Ellen Jørgensen som den første kvinde blev optaget. Hun tilføjer: »Forøvrigt synes jeg, at det med Aarene gaar saaledes, at man tænker mindre og mindre over, at det dog er noget særligt, naar en Kvinde opnår den Slags Anerkendelse« (N. D. s. 190). Birgitta Odén beretter en personlig erindring: »Min egen forskning låg ämnesmässigt nära hennes, men hon behöll trots det under alla år en tydlig distans. Endast vid ett enda tilfälle – efter Sture Bolins oväntade bortgång 1963 – bröt hon distansen, när hon uppmanade mig at söka professuren efter hennes vän och vapenbroder. Då talade hon öppenhjärtigt men kärvt om plikten att vara en forskande kvinna i manssamhället. Det var båda en rättighet och en skyldighet och det krävde sina offer. Men det var mödan värt« (B. O. s. 204).

Nina Bang opgav en videnskabelig karriere til fordel for journalistik og politik. Her drev hun det vidt. I 1924 blev hun undervisningsminister, Danmarks – ja måske verdens – første kvindelige minister (G. C. s. 166). Ingen tvivl om at hun fylder ministerstolen ud (portrættet sst.)!

Grethe Jacobsen karakteriserer kvindernes forskning således: »Generelt falder de kvindelige historikers forskning i perioden 1893-1943 inden for »nye« grene, som økonomisk historie, eller noget oversete (og måske heller ikke så prestige-prægede) områder som religion, uddannelse, kunst- og boghistorie. Det virker som om de kvindelige historikere valgte emner, hvor de kunne betræde nye men sikre veje, der var acceptable for den danske autoriserede historikerverden. Et emne, der ikke var acceptabelt, var kvindehistorie, i hvert fald ikke, hvis man var kvinde« (s. 40). Og i det følgende mere end antydes det så, at det var Johs. Steenstrups bog om *Den danske Kvindes Historie fra Holbergs Tid til Vor* (1917), der havde en væsentlig del af skylden. Bag denne karakteristik

synes at ligge den opfattelse, at enhver kvindelig historiker naturnødvendigt vil skrive kvindehistorie, hvis blot hun får lov. Når de ikke skrev kvindehistorie må det altså være, fordi miljøet effektivt blokerede det. Den meget nærliggende tanke, at de ikke skrev kvindehistorie, fordi det ikke interesserede dem, synes end ikke at have strejft forfatteren. Man ser det særdeles tydeligt hos Astrid Friis. Hun var som ovenfor nævnt meget opmærksom på sin rolle som kvinde i et mandssamfund (se yderligere B. O. s. 201-204), og presset på hende for at gøre en indsats indenfor kvindehistorien må have været stort efter at hun blev professor, skriver Birgitta Odén. Hun gjorde det bare ikke, bortset fra et par populærvidenskabelige ting, som hun blev bedt om. Det interesserede hende åbenbart ikke, og hun behøvede da i hvert fald ikke at være bange for Steenstrup, eller nogen anden. Og læser man Ellen Jørgensens to bøger om historieskrivningen i Danmark, fornemmer man ikke, at hun føler sig som en kvinde, der sidder og skriver om en mandeverden og en mandevidenskab. Tværtom forstår man, at hun føler sig som led i en lang tradition og et fælles erkendelsesprojekt, som hun omfatter med dyb respekt og kærlighed.

På en måde synes jeg også, at selve beskrivelsen af kvindernes forskningsindsats er noget skæv, eller i det mindste for bedrøvelig. Birgitta Odén skriver om Astrid Friis, at hun »hade valt sina ämnen ytterst vid forskningsfronten och man kan knappast hävda att hon valt sina arbetsuppgifter traditionellt och därför lyckats att bryta igenom murarna« (s. 204). Forskningsfronten er jo normalt ikke det sikreste sted at opholde sig indenfor videnskaben! Og om Ellen Jørgensens disputats skriver Grethe Jacobsen selv, at den »brød nye veje« (s. 35). Disputatsen om helgendyrkelsen i Danmark var udsprunget af arbejdet med en prisopgave, og prisopgaver udskrives normalt heller ikke i perifere eller »sikre« emner. Ellen Jørgensens to bøger om dansk historieskrivning er klassikere, men de er også pionerarbejder. »Og hun oplevede i årene efter udgivelserne i henholdsvis 1931 og 1943 anerkendelsen strømme sig i møde« (N. D. s. 186). – For blot at nævne et par eksempler.

Nå, kvindehistorie blev der jo skrevet alligevel, omend det kom småt igang (ikke mindst sammenlignet med Sverige – A-S. O. s. 207-216). »Ellen Jørgensen og Johanne Skovgaard skrev et populært værk om danske dronninger [det var iøvrigt Johs. Steenstrups forslag, og Ellen Jørgensen følte sig tiltalt ved tanken om at skrive Danmarkshistorie på denne måde: »det ville være et smukt og ejendommeligt Arbejde« – N. D. s. 191], og mens førstnævnte ellers holdt sig helt væk fra emnet, tog Johanne Skovgaard i sine første år som faghistoriker både Dronning Margrethe og Den hellige Birgitta under behandling, dog hovedsageligt

i populær form. . . . Johanne Skovgaard arbejdede ikke ud fra et bevidst kvindepolitisk synspunkt eller fra en teori om kvinders placering i historien Efter 1915 blev hun optaget af arbejdet med den store Sønderjyllandshistorie I 1939 kom den første deciderede kvindepolitiske historie af en kvindelig faghistoriker, nemlig Aagot Ladings *Dansk Kvindesamfunds Arbejde gennem 25 År*. Aagot Lading var aktiv i foreningen og redigerede dens blad, *Kvinden og Samfundet*, fra 1936-1943« (G. J. s. 39). I 1943 skrev hun desuden bogen *Kvindens Stilling i det danske Samfund*. Aagot Lading var den første, der tog kvindehistorien op på en moderne måde. I årene efter færdiggørelsen af bogen om dansk kvindesamfunds arbejde stiftede hun bekendtskab »med en ny, radikalt anderledes strømning i den kvindehistoriske forskning. I den programmatisk artikel »Kvindernes Fortid og Verdens Fremtid« fra 1942 introducerede hun det nye historiesyn, som var et radikalt opgør med fremskridtstænkningen og et forsøg på at gå bagom den kendte historie og fremdrage kvindernes glemte historie« (H. R. N. s. 232-233). Aagot Lading var allerede i sin studietid aktiv inden for Dansk Kvindesamfund og fra sin tidligste ungdom ønskede hun at blive lærer, (sst. s. 222), det blev hun i 1943 på Rysensteen Gymnasium, hvis rektor hun blev i 1950. Der er intet der tyder på, at hun tænkte på en universitetskarriere, så hun kan desværre ikke bruges til at vise, om Universitetet holdt kvindehistorien ude eller det modsatte. Derimod kan man måske bruge Signe Prytz som et eksempel på, at Universitetet ikke stillede sig afvisende overfor mere utraditionelle emner: Hun disputerede i 1941 på en afhandling om *P. H. Ling og hans gymnastikpædagogiske indsats*. Signe Prytz var uddannet historiker, og hendes foretrukne lærer var Erik Arup. Det var imidlertid Albert Olsen, der opponerede på histories vegne og kunne fortælle, »at afhandlingen ikke rigtigt hørte hjemme ved noget bestemt fakultet« (B. R. s. 269). Den anden opponent var Professor Lindhard fra Statens Gymnastikinstitut.

Hvordan måler man »synlighed«, hvordan måler man, om kvinderne var »synlige«? Grethe Jacobsen gør det bl.a. ved en undersøgelse af »den autoriserede historikerverdens hoforgan, *Dansk Historisk Tidsskrift* fra 1887 til 1943« (s. 42). Konklusionen er, at »kvinder var synlige i perioden i *Historisk Tidsskrift*, men på en begrænset plads, og hovedindtrykket er, at tidsskriftet signalerede, ikke at kvinder var blevet en del af den autoriserede historikerverden, men at exceptionelle kvinder og midt i 20'erne endog flere på engang kunne accepteres i, hvad der stadig var en mandeverden« (s. 44). Men hvor mange var de egentlig, disse kvinder, på hvilken baggrund var de synlige? Ja, som forfatteren selv (s. 33) har gjort opmærksom på, udgjorde de, når det gik højest 20% af kandi-

daterne. Når de ikke alle skrev begavede artikler i Historisk Tidsskrift skyldes det måske også, at de havde andet at lave. Nogle af dem blev lærere, endog rektorer og skrev lærebøger. Emilie Andersen arbejdede på sine Hansborgske domme og Johanne Skovgaard på sin Sønderjyllandshistorie, Nina Bang skrev i tidsskriftet, når hun ikke lavede politik, Astrid Friis valgte i en periode Scandia i stedet for, men vendte så tilbage i 1942 med artiklen »Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid« (HT 10 rk. VI, s. 1-140), der er en klassiker. Og Ellen Jørgensen, hvad gjorde hun? Ja, udover at skrive artikler i tidsskriftet og arbejde på sine bøger, leverede hun også »den autoriserede historiker-verdens« svar på en provokatør, nemlig da hun anmeldte første bind af Erik Arups Danmarkshistorie (HT 9 rk. IV, s. 285-297). Derudover redigerede hun rent faktisk tidsskriftet fra 1924-1931. Selve »hoforga-net« var i kvindehånd! Det var første, men jo ikke sidste gang. Til dette har forfatteren imidlertid også en kommentar: »I bestyrelsen for den Danske historiske Forening var Ellen Jørgensen som kvinde en enlig svale. Hun var medlem fra 1919 til 1942. I løbet af sin bestyrelsestid var hun sekretær og dermed redaktør af tidsskriftet 1924-32 og kasserer 1932-35. Da Ellen Jørgensen ved årsmødet i oktober 1942 udtrådte af bestyrelsen, blev Astrid Friis valgt som sekretær og redaktør af tidsskriftet sammen med Poul [Povl!] Bagge. I 1943 var der således stadig kun en kvinde repræsenteret i den Danske historiske Forenings bestyrelse« (s. 44). I 1939 bestod Den danske historiske Forenings bestyrelse af fem personer, og Ellen Jørgensen blev dette år valgt som formand (HT 10 rk. V, s. 603-604), det var hun til hun i 1942 trådte tilbage. Herefter bestod bestyrelsen stadig af fem personer, Astrid Friis og Povl Bagge blev begge nyvalgt og begge nye redaktører (HT 10 rk. VI, s. 749). 20% er lig med 1/5, man kan derfor ikke påstå, at kvinder var underrepræsenteret i Den danske historiske Forenings bestyrelse. Også siden har kvinder iøvrigt været smukt repræsenteret i bestyrelsen. Astrid Friis fortsatte som redaktør til 1965, hvorefter hun valgtes som æresmedlem af foreningen (HT 12. rk. V, s. 708). I perioden 1974 – 1982 redigeredes tidsskriftet af Inga Floto og Erling Ladewig Petersen. I november 1981 omfattede bestyrelsen, der nu bestod af ni medlemmer, tre kvinder, nemlig Inga Floto og de nyvalgte Signe Isager og Birgit Løgstrup (HT 81, s. 487). I 1994 er Birgit Løgstrup dog den eneste kvinde i bestyrelsen.

Ved mødet med alle disse fascinerende kvindeskæbner slog det mig, hvor mange af dem, der aldrig giftede sig. Som Grethe Ilsøe så rammende skriver: »Der skulle gå 70 år før en gift kvindelig historiker i 1959 fik arkivansættelse« (s. 79) – det var iøvrigt hende selv! Var det et bevidst valg? Vi ved det ikke, og der var sikkert mange individuelle grunde.

Astrid Friis blev spurgt: »Astrid Friis indgick inte äktenskap. Ann-Sofie Ohlander hävder att många pionjärer bland kvinnoforskarna frivilligt avstod från att bilda familj. Det svarar mot en vanlig uppfattning, att forskning kräver speciella offer av en kvinna. När Astrid Friis fick en intervjufråga om dessa offer från en journalist i Nationaltidende 1952, svarade hon med att framhäva att man som kvinna ofta tvingas at välja bort mycket och att ens ständigt sårade stolthet avskärmar en från manssamhället. Det pris Astrid Friis betalade var ensamhet« (B. O. s. 202). Aagot Ladings ideal »var den selverhvervende kvinde, der samtidig formåede at forene selverhverv og familieliv i et jævnyrdigt ægteskab. Hvorfor giftede hun sig aldrig? Måske opstod muligheden bare aldrig, og der er en del, der tyder på, at hun privat led af visse hæmninger og måske en form for seksualangst eller livsangst. Bofællesskabet med forældrene var med til at fastholde hende i en datterrolle, som hun aldrig kom helt ud af« (H. R. N. s. 244). Også Ellen Jørgensen »tog sig kærligt af sin mor, der boede hos hende til sin død i 1928« (N. D. s. 186). Hun levede alene, skriver Nanna Damsholt. »Om det var efter eget ønske har jeg ikke fundet spor af i brevene på Det kongelige Bibliotek. Men Thelma Jexlev har nok ret i sin konstatering i sin artikel om Ellen Jørgensen i Dansk Biografisk Leksikon: hun opfattede sin forskning og sit arbejde som sit fornemste kald og forpligtelse« (s. 190). – På den anden side: Johs. Steenstrup var jo også ungkarl!

Der er mange flere kvindelige historikere i denne bog, end jeg har kunnet nå at omtale i det foregående. De sad – og sidder også nu – på museer, i arkiver, i gymnasieskolen, på Det kgl. Bibliotek, hvor de gjorde og gør en indsats, de kan være stolte af. Og de holder sig ikke tilbage fra chefstillingerne heller. Aagot Lading blev rektor for Rysensteen Gymnasium, forud for hende gik to kvindelige historikere, og efter hende kom een til. Mange flere sidder spredt ud over landet. Ellen Jørgensen var leder af håndskriftsamlingen på Det kgl. Bibliotek, også i dag bestrides denne stilling af en kvindelig historiker. To af de fire landsarkivarer er i dag kvinder, og af tre nyoprettede chefstillinger ved Rigsarkivet, blev den ene besat med en kvinde (dette er min positive fortolkning af kendsgerningerne, Grethe Ilsøes negative kan læses s. 80). Ca. en trediedel af landets museer har kvindelige ledere eller kvinder i lederstilling (K-E. H. s. 103. – Langt fra alle museumsfolk er dog historikere). Men selvfølgelig er det ikke idel lykke altsammen. Grethe Ilsø kan således fastslå: »Oversigten lader ingen tvivl: ansættelse af kvinder i arkivarstillinger sker almindeligvis i perioder med høj beskæftigelse af/mangel på akademikere. I perioder med lav beskæftigelse/overproduktion af akademikere ansættes ingen kvinder i arkivarstillinger. 1978-

1992 er således nyansat 13 mænd og NUL kvinder!« (s. 64). Det er derfor kun en ringe trøst, at forfatteren kan konstatere (s. 84), at der i 1993 omsider blev ansat en kvinde.

Værst står det dog til på universiteterne. Den 25. december 1945 udgjorde kvindeandelen af lærerstaben i historie ved Københavns Universitet 33%, i maj 1994 – knap 50 år senere – er den 3 1/2%. I 1945 var der tre professorer, og Astrid Friis var lige blevet den ene. I 1994 er der 28 fastansatte lærere ved Institut for Historie, heraf een kvinde. Stort bedre ser det ikke ud ved de andre universiteter og universitetscentre. I Århus er der een, det samme i Odense. Af universitetsansatte kvindelige historikere ansat uden for de historiske institutter er der i København to, på AUC ligeledes to og på RUC een (s. 31). Kun denne sidste er professor, de øvrige er docenter eller lektorer. I 1960'erne og 70'erne gennemgik universitetsuddannelserne i Danmark en voldsom ekspansion. Tre nye universiteter/centre blev oprettet, og lærerstaben ved de to gamle universiteter blev væsentligt udvidet. Det skete gennem en løbende oprettelse af såkaldte amanuensis-stillinger, der senere blev omdannet til adjunkt/lektor-stillinger. Der blev hermed etableret en helt ny stillingsstruktur ved universiteterne (og -centrene), idet lærerstaben nu omfatter både professorer og lektorer/adjunkter. Men denne situation forstod kvinderne altså ikke at udnytte, og det er så meget desto mere ironisk, som det netop var i disse to årtier, at kvindebevægelsen fik sin anden storhedstid. Det må nødvendigvis afføde spørgsmålet: blev kvinderne bevidst holdt ude eller var der andre mekanismer på spil?

Bente Rosenbeck tager i sin artikel om »Kønnetts grænser« problemet op på det mere generelle plan: »Det har vist sig meget svært [for kvinder] at trænge ind i videnskaben. Det er og bliver uigennemskueligt, hvor årsagen skal søges. Sandsynligvis er der tale om både interne og eksterne årsager . . . En enkelt norsk undersøgelse af Elisabeth Fürst *Kvinner i Akademia – en inntrengere i en mannskultur?* fra 1988 har kigget bedømmelsesudvalgene over skuldrene og har vist, at bedømmelser hviler på et skøn, som implicit kan have køn som fortolkningsramme. Forskersamfundet er således ikke kønsneutralt. Et andet problem er, at der opslås stillinger inden for områder, som nogle vurderer som vigtige og vigtigere end andre områder. Men hvem har magten til at definere, hvad der er vigtigt, og dermed hvad der skal opslås stillinger indenfor? . . . Kirsten Grønbæk Hansen har i 1988 og 1989 undersøgt to humanistiske og et samfundsvidenskabeligt institut [ikke historie]. Det var en undersøgelse, der ikke handlede om køn, men hvor det viste sig, at de kvindelige forskere kom til at fremstå som en særlig gruppe på institutterne. . . . Det væsentligste fællestræk var, at kvinderne simpelthen forsvandt ud af

materialet. Kvindernes usynliggørelse foregik umærkeligt og skjult, og det skete i et miljø, som alle parter opfattede som kønsneutralt. På et universitet foregår der en kamp om både magten og den faglige prestige. . . . De, der arbejder i systemet, vælger kolleger, der er »ligesom dem selv«. . . . Pointen er, at selektionsmekanismen er skjult for alle« (B. R. s. 18).

Der kan være meget rigtigt i disse iagttagelser, jeg tror bare ikke argumenterne holder på den danske situation i 1960'erne og 70'erne. Det er min opfattelse, som jeg dels har argumenteret i det foregående og dels har oplevet det selv, at det danske universitetshistorikermiljø ikke var kønsdiskriminerende. Der var ingen undertrykkelse eller forskelsbehandling, snarere tværtimod. Men det er værd at erindre sig, at indtil uddannelsesekspllosionen i 1960'erne og 70'erne, var kvindeandelen af de studerende vel højst 20 %. Det var af disse universitetslærerne skulle rekrutteres, og det samtidig med, at der også blev stillinger i gymnasieskolen. Mange højtbegavede kvindelige historikere valgte gymnasieskolen, seminarier eller arkiver og ikke universitetet. Jeg ved det, for de var mine veninder og studiekammerater, men jeg ved ikke, hvorfor de gjorde det. Hvad jeg ved, er derimod, at mange fremragende kvindelige stipendiater sidenhen blev fanget i den fælde, der hed ansættelsesstop ved universiteterne. Det var jo kun et lille ti-år, fra midt i 1960'erne til midt i 1970'erne, at der var reelle ansættelsesmuligheder ved de danske universiteter. En af de allerførste nyoprettede stillinger i historie ved Københavns Universitet blev i 1963 besat med en kvinde, det blev den sidste også, det var i 1972. Det var det hele. – Til gengæld kan der så være grund til at spørge, og dette forekommer mig et såre relevant spørgsmål: Hvilken indflydelse har de sidste tyve års massivt manddominerede universitetslærermiljø haft, og hvilken indflydelse vil det også fremover få, for rekrutteringen af kvindelige historikere i Danmark? Problemet er nemlig, og jeg tror det er et overset problem, at uddannelsesekspllosionen også betød en fremmedgørelse i forholdet mellem lærere og studerende. Det lille universitetsmiljø, som bogen beskriver, hvor alle kendte hinanden, blev erstattet af store hold og mange lærere. Det var en helt anden situation, og er det stadig. Hvem trænger igennem, og på hvilke præmisser?

Til sidst, efter læsningen af denne tankevækkende bog og udgydelsen af disse mange ord, føler jeg trang til at stille et sidste spørgsmål: Hvorfor er det overhovedet så væsentligt at kvinder studerer historie og bliver historikere? Engagerede kvindehistorikere som Nanna Damsholt, Grethe Jacobsen og Bente Rosenbeck vil utvivlsomt svare, at det er vigtigt og nødvendigt, ja at det i den sidste ende er en i videste forstand politisk

mission: Gennem kvinders studium af kvindernes situation gennem tiderne bliver kvinderne for første gang synlige, ikke bare i historien, men igennem den også i det moderne samfund. Kvindehistorien bliver på een gang et våben i kvindekampen og en fornyelse af historieviden-skaben. Det er et vægtigt og fulgyldigt svar, men gives der ikke andre? Er det ikke bare en menneskeret, og ikke specielt hverken en mande- eller kvinderet at begive sig ud i det erkendelsesprojekt, der hedder viden-skab? Er kønnet det eneste problem i hele verden? Mit svar må derfor blive, at det ikke er mere væsentligt, at kvinder bliver historikere end at mænd bliver det, men det er heller ikke mindre væsentligt, for de har samme ret til at orientere sig i tilværelsen. Kvinder skal bedrive historie – eller alt muligt andet – ikke fordi de formodentlig er hverken værre eller bedre til det end mænd, men fordi det er deres ret – og forhåbentlig glæde og fornøjelse.

Inga Floto

CARL-AXEL GEMZELL: Om politikens förvetenskapligande och vetenskaps politisering. Kring välfärdsstatens uppkomst i England. Del I. Teoretisk Inledning. 55 s. Samtidshistoriske studier nr. 2, 1989. Del II. Ställföreträdarna. 373 s. Samtidshistoriske studier nr. 4, 1993. Del III. Föreningen av motsatser. 396 s. Samtidshistoriske studier nr. 3, 1989. København, Historisk Institut.

Allerede i overskriften findes to vigtige nøgler til læsningen af Carl-Axel Gemzells store arbejde om det britiske velfærdsstatsprojekt i første halvdel af det 20. århundrede. For det første, er der tale om et trebindsværk med den lidt usædvanlige tilblivelseshistorie, at første og sidste bind blev publiceret først, det mellemste senest. For det andet ordet 'kring' i hovedtitlen: dette er ikke endnu en oversigt over faserne i den britiske velfærdsstats tilblivelse. Det er en diskussion af en række modeller for forståelsen af statsmagtens vækst i de vestlige samfund i vort århundrede, med anvendelse af velfærdsdebatten i 30ernes Storbritannien som eksempelvis af de træk i processen, forfatteren er mest interesseret i. Fremstillingen er desuden lagt analytisk snarere end kronologisk an – det er eksempelvis først på s. 312 i del III at læseren møder en samlet skildring af den lovgivning fra 1908-11 som var forløberen for Attlee-regeringens velfærdsreformer efter 1945.

Værket er som nævnt struktureret i tre hoveddele. I det indledende bind diskuteres begreber som professionalisering, korporatisering, bureaukratisering og videnskabeliggørelse – karakteristiske sider af samfundsudviklingen i de industrialiserede lande i det 20. århundrede. Gemzell fremhæver her Max Webers rationalitetsbegreb som betydningsfuldt for etableringen af en sammenhæng mellem disse fænomener. Ved rationalitet forstås det menneskelige behov for at udvikle handlingsorienterede forståelsesrammer med logisk sammenhæng, og at virkeliggøre de målsætninger, som følger af dem. Da det er svært at operere med én enkelt fællesmenneskelig rationalitet, har samfundsteoretikere talt om flere typer, som f.eks. Webers egen kaldsetiske rationalitet; og Gemzells forslag bliver nu at se, i hvor høj grad velfærdsstatens og dens ekspertstyring kan tolkes som udbredelse af en ny rationalitetstype (I, s. 23). I den sammenhæng slutter han sig til de forskere, som interesserer sig for naturvidenskabelige betragtningmåders gennemslag i det politiske liv. Beslutningstagere blev påvirkede af ideer om videnskab som værktøj, mens forskerne opgav forestillingen om passiv beskrivelse af virkeligheden og blev aktive deltagere i den politiske proces som fortalere for statslig intervention. Forfatterens valg af den britiske velfærdsstat som empirisk studieobjekt til belysning af disse tendenser begrundes endelig i to forhold: dels dens betydning som forbillede for andre lande i årene efter 2. verdenskrig, dels mulighederne for ud fra det britiske eksempel at vurdere den betydning, som krisetilstande – 30ernes depression og 2. verdenskrig – har for samfundsmæssige fornyelser.

Disse hensigter følges i del II op med en analyse af det britiske videnskabelige miljøes holdning til politik og sociale reformer i mellemkrigstiden. Her følges inspirationen fra grupperinger, vi i dag ville kalde tænketanke (som organisationen Political and Economic Planning, P. E. P., fra 1931); og der sker en kortlægning af holdninger i videnskabsjournalistikken, som den udfoldede sig i populærvidenskabelige blade som f. eks. *Nature*. Inspirationen til denne analyse kommer fra det begrebsapparat, den franske videnskabssociolog Pierre Bourdieu har foreslået til forståelse af den politiske fornyelsesproces. Det gælder især forestillingen om magtkampe inden for 'sociale felter', dvs. netværker af institutioner og individer med interesse for samme område, og spillet herindenfor mellem 'positioner' med anvendelsen af symbolsk eller økonomisk magt og symbolsk eller økonomisk kapital. I dette spil kan de etablerede opfattelser, især i krisetider, udfordres af kætterske diskurser. Oprørere på forskellige felter, f.eks. videnskabens og magtens, kan under bestemte omstændigheder forene sig. Endelig optræder i dette

Bourdieu'ske spil yderligere en distinktion, som Gemzell finder vigtig: en skelnen mellem de producerende intellektuelle (forfatterne) og de reproducerende (lærere, journalister). Det er interessen for disse sidstes, 'stedfortrædernes', betydning, der har leveret undertitlen til dette bind, hvis formål beskrives således: '. . . att granska vetenskapens . . . reproduktörer eller ställföreträdare som bärare av föreställningen om vetenskapens användning på samhälle och politik', herunder at se hvorledes stedfortræderne havde held til at 'knyta an till makt- och innovationsprocesser inte bara på det egna fältet utan även på maktens fält' (II, s. 9).

Denne ambition fører forfatteren og læseren igennem en fascinerende gennemgang af de britiske videnskabsmiljøer i 20erne og 30erne, hvor de 'progressive' kræfter dels krævede planlægning, dels videnskabeligt gjorde op med tidligere generationers racebiologiske tankegange. En del af de kendte naturvidenskabelige popularisatorer som fysikeren J. D. Bernal og biologen J. B. S. Haldane var politisk på venstrefløjen og så videnskabelig tankemåde som en ingrediens i et krav om samfundsplanlægning frem for liberalisme. Disse tætte forbindelser mellem videnskab og socialisme har tidligere været behandlet, eksempelvis i Gary Werskey's *The Visible College* (1978). Gemzell gør imidlertid opmærksom på, at de ofte fremhævede socialistiske videnskabsfolk kun udgjorde en del af landskabet. Videnskabeliggørelse af samfundsplanlægningen blev foreslået af mange ikke-socialister som f.eks. Julian Huxley, hvis idealer gik mere i retning af korporative former for management (II, s. 29). Men på en lang række områder, og ud fra en lang række motiver, blev videnskabelighed præsenteret som nøglen til de forandringer, som skulle bringe Storbritannien ud af den økonomiske krise, effektivisere det politiske liv, og fremkalde de nødvendige forbedringer af befolkningens sociale og sundhedsmæssige niveau. Som det udtrykkes i et af bogens mange citater fra populærvidenskabelige tidsskrifter (II, s. 316):

'A large element in the population, educated and uneducated, has yet to recognise that the same technique which has produced electricity, wireless, aircraft, fertilisers, and new breeds of plants and animals can, if suitably adopted, produce on just as lavish a scale the social, political, and economic inventions of which we are so desperately in need' (*Planning*, 1934).

De krav om forandring, som de 'videnskabelige' udgangspunkter afstedkom, havde imidlertid forskellig effekt. Gemzell viser, hvorledes de

etablerede eliter havde styrke til at afvise nogle af dem, eksempelvis 'videnskabelige' krav om strukturændringer i industrien som indebar styring af den. Socialreformer, derimod, truede ikke erhvervs- og finanselitens interesser direkte. Da reformatorerne, f.eks. repræsentanter for tænketanken P. E. P., i de første krigsåre blev knyttet til ministeriernes arbejde med efterkrigstidens Storbritannien, viste det sig lettere at komme igennem med reformforslag på det socialpolitiske område. I den proces kunne videnskaben bruges til at slå bro mellem forskellige interesser.

Forening af modsætninger er derfor temaet for værkets tredje del, som i sin anvendelse af Max Weber'ske kategorier på den nyere britiske samfundsudvikling fortsætter, hvor del I slap. Det handler her om empiriske studier af rationaliserings-tankegange indenfor områderne økonomi, arbejdsmarked, politiske ideologier og forvaltning og velfærdssordninger; samt om disse tankeganges karakter af 'videnskabeliggørelse'. En lang række britiske institutioner – universiteter og andre videnskabelige instanser, erhvervsorganisationer, offentlige bureaukratier, partier osv. – gennemgås, og det påvises, hvorledes forestillinger om 'videnskabelig' planlægning og management vandt frem på mange felter i 1930'erne. En konsensus om en udvikling af det statslige engagement på det sociale område fremstod som et resultat af udviklinger inden for alle felterne. Videnskabelighedsbegrebet hjalp til, fordi 'videnskab' kan fremstilles som noget, der står over særinteresser og partihensyn; og gennemgangen af moderniseringsdebatteerne i samfundsinstitutionerne munder endnu en gang ud i, at velfærdsstatsprojektet i 1940'erne var et kompromis mellem forskellige samfundsinteresser, der så det som en mulighed for at dæmpe konflikter og skabe et mere stabilt grundlag for administrativ kontrol; og at videnskaben leverede sprog og begreber, som kunne medvirke til at sløre eksisterende modsætninger.

Som man vil forstå foreligger her et stort anlagt, syntetiserende værk, der på en gang er en studie i anvendelse af teoretiske begrebsapparater på et bestemt historisk udviklingsforløb, og et bidrag til britisk intellektuel og social historie.

Bøgerne er tillige et interessant eksempel på grænseoverskridende historieskrivning: En analyse af britisk historie, skrevet på svensk, og udgivet af Historisk Institut i København. Dette europæiske format er en af fremstillingens stærke sider. Gemzell's kolossale belæsthed og dybe fortrolighed med europæisk historie og historiografi gør det muligt for ham at udstrække diskussionen af nøglebegreber som modernisering og professionalisering fra det britiske case til kontinental-europæiske og nordiske erfaringer og faglige debatter. Samtidig betyder det forhold, at

frelæggelsen af stoffet sker på svensk, at forfatteren gør sig umage med at forklare britiske forhold og institutioner, som de formodentlig overvejende ikke-britiske læsere har brug for at få nærmere udredt. Det sker med stor pædagogisk sans og sproglig klarhed; men også i et omfang, som ind imellem tager pusten fra teksten og gør noteapparatet til et separat mini-leksikon i britisk historie og historiografi.

Disse forhold indbyder uundgåeligt til en overvejelse af forholdet mellem sprog og læser-målgruppe, når transnationale forskere med Gemzells brede orientering fremlægger deres resultater. Det foreliggende værk vil kunne læses af skandinaver, der ønsker en introduktion til vigtige teoridannelser om de moderne europæiske samfunds modernisering, professionalisering, bureaukratisering, korporativisering m.v. Også, naturligvis, af svensk-læsende med interesse – på et forholdsvist højt teoretisk niveau – for den britiske velfærdsstats historie. Disse sidste må imidlertid formodes at være forholdsvis fåtallige, og læseren distraheres derfor i stigende omfang af uafrystelige overvejelser om den engelsk-sprogede publikation, dette projekt burde udmunde i, hvis der var nogen retfærdighed til og forfatteren i øvrigt har tid og kræfter til at lade denne retfærdighed ske fyldest.

En sådan engelsk udgave burde for det første være en forkortet et-binds version; for det andet profilere den empiriske hovedbedrift i værket, nemlig fremstillingen af 20ernes og 30ernes videnskabsjournalisters idéer og indflydelse på beslutningstagerniveauet; og for det tredje inkorporere resultaterne af omgangen med de Bourdieu'ske analytiske begreber fra del II i de konkluderende afsnit i del III.

Endelig ville en sådan ny version give forfatteren mulighed for at tage højde for den livlige debat, der har været på det sidste blandt britiske historikere om graden af indenrigspolitisk konsensus under 2. verdenskrig. Gemzell knytter på væsentlige punkter sin fremstilling til Paul Addisons klassiske analyse fra 1975: *The Road to 1945. British politics and the Second World War*, især i synet på verdenskrigens betydning for den indenrigspolitiske konsensusdannelse om velfærdsreformer. Siden det afsluttende bind af Gemzells bog udkom, har nogle britiske historikere sat et revisionistisk spørgsmålstegn ved rimeligheden af at tale om nogen egentlig konsensus i krigstiden. Således hævder K. Jefferys i *The Churchill Coalition and Wartime Politics* (1991), at de dybe modsætninger mellem partier og samfundsgrupper bestod krigen igennem. Forskellen kan måske illustreres gennem behandlingen af en ofte fremhævet episode i opbygningen af fællesskabsfølelsen i den britiske befolkning: Forfatteren J. B. Priestleys BBC-radioprogrammer i 1940 om krigsmål og efterkrigsreformer. Man kan som Addison og Gemzell (II, s. 282) se dem

som eksempel på, at det i krigens mørkeste stund var muligt at engagere befolkningen i krav om reformer af velfærdssystemet efter krigen; eller man kan hefte sig ved den modstand, udsendelserne vakte i dele af det konservative parti, og i at Priestleys udsendelser ikke blev fortsat i 1941. Det skal dog understreges, at en evt. modificering af Addisons fremstilling af krigstidens konsensus nok ville kunne nuancere, men ikke afgørende ændre kernepunktet i Gemzells behandling af forholdet mellem videnskab og velfærdsstat: at den bro, som videnskabelige betragtningmåder kunne bygge mellem interessekonflikter i samfundet nok kunne sløre dem, men ikke i sig selv ophæve dem. Det må også være af interesse for forfatteren at se, at Addison selv i en efterskrift til en udgave fra 1994 af *The Road to 1945* nærmer sig en af hovedteserne i *Om politikens forvetenskapliggørelse*. . . . , nemlig at der efter 1945 kunne samles støtte til velfærdsstatsprojektet, fordi det var et spiseligt alternativ til 'effektivisering' i form af styring af industri og erhvervsliv:

'Fundamentally the problem was that in the realm of industry the authority of governments was strictly limited. Both the trade unions and the employers were overmighty subjects with the power to manipulate the party system and veto radical change. Perhaps, therefore, Keynesian social democracy is best understood as an attempt to by-pass the problems of production by switching the agenda to the problems of demand and distribution' (Addison, op. cit. , Pimlico ed., 1994, s. 292).

Addisons fortolkning er blevet til uden hjælp fra Weber og Bourdieu; Gemzells bidrag til diskussionen består blandt andet i, at han ved sin analytiske og teoribaserede tilgang har haft held til at rette lyset mod en facet af velfærdsdiskussionen – videnskabsjournalistikkens politisering – som ikke har været viet megen opmærksomhed i standardfremstillingerne.

Jørgen Sevaldsen

HENNING KOCH: Demokrati – slaa til! Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945. Kbhvn., Gyldendal 1994. 593 s.¹

Afhandlingen paa langs og tværs

Vi staar her med en bog paa ca. 600 sider, der leverer en solid og dybtgaaende undersøgelse af sit emne med basis i grundige kildestudier og paa et smukt dansk. De lapsus, jeg har kunnet gribe præses i, er saa faa, at de ikke er værd at tale om. Det er hans hovedsigte (s. 18), »at udfinde retsopfattelsen om den statslige nødret og dens haandhævelse hos de øverste statsorganer«. Den statslige nød indtræder, naar statens indre fred trues, naar der altsaa er fare for oprør, og for at forstaa det klima, hvori en saadan trussel bliver eller synes at kunne blive en realitet, maa man if. præses beskrive tidens politiske kultur, in casu 30rnes ideologiske massepartier, nazisterne og kommunisterne, hvis apparition og agitation kaldte paa det danske parlamentariske demokratis modforholdsregler. Dermed bliver denne afhandling ikke blot en juridisk undersøgelse, men ogsaa et bidrag til udforskningen af Danmarks historie mellem 1932 og 1945. Præses understreger s. 20, at hans undersøgelse ikke bygger paa, hvad han kalder den subjektive fare, hvormed han mener, hvad disse bevægelser faktisk tilsigtede, men paa den objektive fare, d.v.s. statens frygt eller forventning derom. Man kan vist opfatte denne pointering som en forsikringspræmie for at hindre, at nogle misforstaar ham.

Efter først at have behandlet den statslige nødret komparativt i England, Frankrig og Tyskland er præses klar til at gaa i gang med sin egentlige fremstilling, idet han redegør for den politiske kultur i Danmark i 30rne. Det slaas fast, at grundlovens paragraf 79 om forsamlingsfrihed – og dermed ogsaa friheden *fra* at blive mødt med politiets magt – forudsætter en politisk kultur, der i sin udfoldelse ikke indebærer anvendelsen af vold (s. 65 f.) I en livfuld fremstilling med en noget springende disposition, herunder med sidespring til Tyskland til illustration af, hvordan man *ikke* skulde gøre, skildres konfrontationen mellem kommunisterne paa den ene side og staten og Socialdemokratiet paa den anden side. Det er 30rne, der er interessante. I 20rne var de danske kommunister en *quantité négligeable*, men under Aksel Larsens ledelse markerede de sig og naaede som bekendt i 1932 ind i Folketinget.

Præses redegør for kommunisternes syn paa voldsanvendelse (s. 88 f.). Det var, sagde Aksel Larsen i Folketinget i 1933, kommunisternes

¹ Anmeldelsen er let forkortet identisk med min opposition ved disputatshandlingen den 3. juni 1994 paa Københavns Universitet.

»absolutte hensigt med vold at tage magten i dette samfund«. Han skildrer deres virksomhed, Nakskov-optøjerne i februar og maj 1931, demonstrationerne mod Højesterets domsforhandling i Nakskovsagerne i oktober 1931, Grønttorvsspektaklerne i september 1932, slagsmaalet mellem ungsocialister og ungtkommunister, der førte til Adelgade-drabet i november 1932, mens sømandsstrejken i Esbjerg i april 1934 er gemt til næste kapitel.

Socialdemokratiet gik til modangreb baade som parti – de var jo som socialfascister kommunisternes nærmeste og værste fjender og sloges om den samme vælgerskare – og som stat. Siden 1929 var Socialdemokratiet statsbærende parti, havde saa at sige overtaget staten. Partiet bekæmpede kommunismen gennem oprettelsen af Hovedorganisationernes Agitationskomite i februar 1933, gennem udgivelsen af Hans Hedtofts pjece, »Kommunisterne splitter...« i samme aar (s. 69) og gennem Hartvig Frischs bog, »Pest over Europa« fra oktober samme aar. Statens forholdsregler omfattede oprettelsen af en overfaldskommando i oktober 1932 oven paa Grønttorvsuroighederne, uniformsforbudet i april 1933, foranlediget af »paaskestormen« i Sønderjylland, men ogsaa – fastslaar præses – af K.U.s stormtroppers uniformerede parade i Hillerød; endvidere urolovene i 1934, indførelsen af polititaktik efter tysk mønster samt indførelsen af enhedspoliti, hvilket blev besluttet i august 1933 – og saa maa vi endelig ikke glemme overvaagningen. Afdeling D under »Russer«-Hansen registrerede paa livet løs baade paa venstre og paa højre fløj, saa at den ved hans afgang i januar 1939 havde en 40-50.000 kort.

Vi har paa det sidste faaet understreget, at kommunisterne var saltet i mellemkrigstidens danske kulturliv, og at Aksel Larsen først og fremmest var født i Danmark og dér havde hjemme. Præses sætter dette i et tiltrængt perspektiv ved at fastslaa, at kommunisterne i politisk henseende fundamentalt vilde, hvad de fik besked paa i Moskva, og at det danske Socialdemokrati meget bevidst ikke ønskede at lade sig løbe over ende, som det var sket med deres tyske kammerater. Det danske Socialdemokratis fjende nr. 1 i begyndelsen af 30'erne var ikke nazisterne, som det var tilfældet i Tyskland. De danske nazister var ikke værd at snakke om paa dette tidspunkt. Fjenden var kommunisterne, og de skulde under devisen »Demokrati – slaa til« slaas ud med baade venstre og højre haand – baade fra partiets side og fra statens.

Paa denne baggrund gaar forf. i kap. 3 i gang med, hvad han kalder »Det civile modtræk«. Uroen i Nakskov, først den 2. februar, dernæst den 1. maj 1931, hvor militæret maatte kaldes til hjælp, satte gang i overvejelserne. Den kommanderende general Nyholm vilde ikke fralægge sig

ansvaret for at opretholde den indre fred, men ønskede præcise regler for ansvaret (s. 100). Hans efterfølger derimod, general With, var en klar modstander af at »bekæmpe landets egne borgere ved skarpskydning« (s. 103). Den civile løsning paa disse problemer var paa langt sigt oprettelsen af et enhedspoliti, en gammel socialdemokratisk drøm, og paa kort sigt udsendelsen af cirkulæret af 9. februar 1932, if. hvilket den lokale politimester kunde rette »henvendelse om bistand til chefen for Statspolitiet« – »det første generelle bistandscirkulære«.

Næste anledning til reaktion var »Paaskeblæsten« i marts 1933 (s. 107 ff.), hvor regeringen ud over uniformsforbudet, som præses fik vedtaget i forrige kapitel, ogsaa paa anden maade reagerede særdeles ekspedit. En allerede paa finansloven bevilget udvidelse af Statspolitiet med 55 mand blev i et tempo, der svarer til det, vi kender fra besættelsens ekstraordinære forhold, suppleret med yderligere 100 mand til placering i Sønderjylland den 11. april 1933, og 1. maj blev Fritz Jacobsen udnævnt til politiadjutant for de sønderjyske landsdele (s. 110). Bagved laa frykten for, hvad et nazificeret tysk mindretal kunde finde paa. Hurtigt blev dog de 100 mand spredt over hele landet. Det var kommunistfaren, der medførte det: Sømandsstrejken i Esbjerg i april 1934 – og forlydender fra Aarhus om en rødgarde.

Fritz Jacobsen fik sin instruks den 12. januar 1935. Præses paapeger, at dens paalæg om at skabe en oplysningscentral med dertil hørende efterretningstjeneste og om politiadjutantens dispositionsret over det i landsdelen stationerede politi er kimen til saavel sikkerhedspolitiet som udrykningstjenesten i 1938 (s. 115 f.) I en kronologisk lidt slingrende disposition pointeres det, at regeringen stadigt var paa færde med modtræk mod uro og frygtet uro: Samarbejdet mellem politiet og militæret og for grænselandets vedkommende mellem politiet og grænsegendarmeriet blev fastlagt ved instruktioner i juni 1936. Politiet fik i 1933 udvidede beføjelser til at bruge staven – dette af hensyn til politiets moral, saa at modstanderne ikke længere skulde raabe: »Put I hellere de pinde i lommen. I tør jo alligevel ikke bruge dem« (s. 122). Der blev indført saakaldte bandkredse – forbud mod demonstrationstog paa visse steder, og i september 1934 udstedtes et generelt forbud mod demonstrationer i Københavns indre by – hvilket præses maa anse for stridende mod grundloven (s. 122). I april 1934 fulgte loven om forbud mod besiddelse af vaaben og forbud mod korps, »som har til hensigt ved ulovlig magtanvendelse at øve indflydelse paa politiske eller offentlige anliggender« (s. 125). Denne lov karakteriserer præses som uegentlig nødret – undtagelseslovgivning inden for grundlovens ordlyd. Efter valget i 1935 gik Zahle, »der ikke havde taget kraftigt nok fat over for de

forskellige urovevægelser« af. Posten blev givet til socialdemokraten Steincke, som ikke just var kommunisternes kop the (s. 129). Og saa endelig som kronen paa værket: Loven om enhedspoliti af 18. maj 1937 med virkning fra den 1. april 1938. (s. 134). Motivet var, som det blev sagt i statsraadet, at kunne »holde store samlede politistyrker i beredskab paa et enkelt sted«. Nu behøvede man altsaa ikke længere at tilkalde militæret i en kritisk situation! (s. 135).

»Man har spurgt«, skriver præses s. 126, hvorfor Regeringen – hvilket vil sige Socialdemokratiet – reagerede saa stærkt paa faren fra venstre, mens den tilsyneladende ignorerede faren fra højre – vore egne nazister, L.S., de K.U.ske stormtropper etc. Hans svar er, at L.S. og »Det frie Folkeparti« nok var antiparlamentariske, men »de havde ikke en voldelig omstyrtelse af statsmagten paa den officielle dagsorden«, og at man havde »en rimelig sikker formodning« om, at Christmas Møller nok kunde tøjle sine K.U.ere. Hvad DNSAP angaar henviser præses til Malene Djursaa, at det ikke var nogen 5.-kolonne før besættelsen, hvilket ret beset er en anakronistisk forklaring. Mon ikke snarere forklaringen er, at de blev anset for en talmæssig ubetydelighed – ved valget i 1935 fik de bare 16.000 stemmer?

Det var, slaar præses fast, fra venstre, Socialdemokratiet saa faren – ligesom tilfældet var i Sverige – og det var først og fremmest aktiviteten herfra, der fremkaldte deres modforholdsregler. Det er præses' for-tjeneste, at han saa klart har fremdraget dette moment, der ikke med samme tydelighed er blevet understreget af den tidligere forskning. Gaar man til de store synteser af dette aarhundredes historie, vil man konstatere, at enten bliver denne lovgivning slet ikke nævnt, eller der knyttes an til KU-aktiviteterne². KU er næsten i højere grad end DNSAP blevet kodeordet for alt, hvad der var udansk og ugræs i 30erne, og KUerne erhvervede aldrig den samme syndsforladelse for deres meriter i dette aarti igennem deres indsats under besættelsen, saaledes som kommunisterne gjorde det. Her gennemfører præses en tiltrængt korrektion.

² Erik Rasmussen forbigaar i Politikens Danmarkshistorie, bd. 13, Velfærdsstaten paa vej 1913-1939, Kbhvn. 1965, s. 450, hele denne lovgivning, men fokuserer i øvrigt paa faren fra højre og skildrer først og fremmest Frisch som antinazisten. Søren Mørch, Den ny Danmarkshistorie 1880-1960, Kbhvn. 1982, skriver s. 143, at »DKP var i 1930erne for lille til at kunne tages alvorligt« – hvilket Koch hermed har dementeret. Kaarsted knytter i De danske ministerier 1929-1953, 1977, s. 48 ff. an til KU-aktiviteten, i Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 13, Krise og krig 1925-1950, Kbhvn. 1991, s. 122, dog modificeret til »uroen paa begge fløje«, men det er fortsat KU, der faar hovedomtalen med nazisterne paa en beskeden andenplads. Henrik S. Nissen i Danmarks Historie, bd. 7, Tiden 1914-1945, Kbhvn. 1988, s. 276 ff. kommer hurtigt omkring »en egentlig energisk indsats mod kommunisternes fremmarch« (s. 278) og beskriver Frischs »Pest over Europa« som rettet ogsaa mod kommunismen (s. 316).

I kapitel 4, »Besættelse og politilovgivning«, gaar præses i gang med besættelsen eller – rettere – han begynder allerede den 8. april, da rigspolitichefen forberedte direkte afværgeforanstaltninger mod, hvad »danske oprørere, in casu en nazistisk 5.-kolonne« kunde finde paa« (s. 142), for at kunne konstatere (s. 145), at intet tyder paa, at »rigspolitichefen eller hans ledende embedsmænd besad en mere *konkret viden* end den danske regering forud for »Weserübung«. Københavns politidirektør, Ivan Stamm, vilde i februar 1940 have styrkeudvidelse, fordi han frygtede »naziplaner« (s. 152 f.), »saafremt der fra tysk side bliver foretaget en hel eller delvis besættelse af Danmark«, og præses slaar s. 154 fast, at »politiet gjorde saaledes, hvad det kunde for at forberede sig mod indre uroligheder før besættelsen«. Kommunistfrygten fra 30'erne var i 1940 blevet til en nazistfrygt. Hvornaar konverteredes den ene frygt til den anden? Var det den tysk-sovjetiske ikke-angrebspagt august 1939, eller var det vinterkrigen 1939-40, der gjorde kommunisterne betydningsløse i politiets øjne, spørger man og faar svaret godt 40 sider længere fremme – det var begge dele (s. 197) – hvor betydningsløsheden illustreres med nogle sønderjyske eksempler. Jeg havde nu hellere set nogle københavnske, for det var jo her, partiet havde sin base.

Præses gennemgaar møde- og demonstrationsforbudet af 12. april, hvis aarsag ikke var tysk pres, men regeringens frygt for uro i Sønderjylland med henblik paa grænseflytning. Der laa ingen lovgivning bagved – forbudet blev gennemført ved et justitsministerielt cirkulære, der paalagde politimestrene at udstede det hver i sin politikreds. Lovgivning *var* imidlertid faktisk forberedt. I efteraaret 1939 forudsaa generalstaben en krigstilstand og ønskede en lov om belejringstilstand, hvorefter kongen kunde lægge politi- og andre civile administrative myndigheder ind under den kommanderende general – eller som Herfelt i Justitsministeriet kommenterede, »give militæret fuldkommen diktatorisk myndighed« (s. 157).

Som modstykke til Krigsministeriets og generalstabens forslag udarbejdede rigspolitichefen sit forslag, hvor den totale udøvende myndighed ikke gik fra kongen til generalen, men fra kongen til statsministeren, og heri kunde Herfelt nok være enig, bortset fra, at han »betragtede en staaende bemyndigelseslov som meget uheldig« – og »overflødig« – hvis det sidste adjektiv da ikke er udtryk for præses egen mening (s. 179). Lovhjemmel eller ikke lovhjemmel – under alle omstændigheder skulde i sidste ende domstolene vurdere, om der var tale om overhængende nød, mente Hertel (s. 177).

Justitsministeriets opfattelse – og det er vel Hertel – var, at der var

tilstrækkelig hjemmel i politilovene af 1863 og 1871, og præses ser denne holdning »som udtryk for Justitsministeriets forsøg paa at værne om den demokratiske legitimation. Hvis der endelig skal foretages grundlovsstridige handlinger ... maa den lovgivende magt længst muligt friholdes for det belastende ansvar. Det er regeringens ansvar under forventet syndsforladelse i form af »indemnitet« fra domstolene« (s. 182). Det fremstaar som en opsummering af Justitsministeriets synspunkt, men jeg fornemmer, at præses identificerer sig med det.

Lov kom der. Skærpe-loven af 1. maj 1940, som præses hellere vil kalde bemyndigelsesloven, skærpede ikke blot straffen for overtrædelse af straffeloven, men befriede ogsaa Justitsministeren fra at gaa cirkulærevejen via politimestrene. Nu kunde han selv direkte og landsdækkende suspendere grundlovens § 86 om forsamlingsfrihed. Loven var en hastesag, »i vidt omfang til indre værn for landet«, som Justitsministeren sagde i Landstinget (s. 186). Siden den 20. april vrirmede det med rygter om kup fra de danske nazisters side (s. 211).

Kort efter forberedtes, men gennemførtes ikke en bemyndigelseslov nr. to, i kraft af hvilken grundlovens § 84 om ytringsfrihed og § 85 om foreningsfrihed kunde suspenderes, og præses ser bagved frygten for magtovertagelse eller forsøg derpaa fra »de oppositionelle højrekredse«, herunder LS. Det interessante er, at man her forberedte grundlovsbrud i kampen mod »faren fra højre« parallelt med, hvad man aaret efter gennemførte i kampen mod kommunisterne, »en foregribelse af lovforbudet mod Danmarks kommunistiske Parti i august 1941« kaldes det s. 189.

Med god grund hedder kapitel 5 »Den nazistiske fare«. Som hovedtema beskrives her politiets kontroverser med DNSAP – slaget i Roskilde den 30. juni 1940, cyklistdemonstrationen i København den 2. juli og spadeslaget i Haderslev den 8. december. I de tre nævnte tilfælde trodse de partiet gældende ret – for nu at sige det saadan.

Præses understreger, at det parlamentariske demokrati var i fare baade »oppefra – fra »de høje sale«« (s. 193) og fra gadens parlament, og godtgør, at saavel regeringen og justitsministeren som rigspolitichefen og Københavns politidirektør var indstillet paa at handle imod dette pres – og gjorde det. Rigspolitichefen var Thune Jacobsen, der som bekendt efter befrielsen skulde blive et af samarbejdspolitikkens ofre for alt for kollaborationistiske tendenser. Det var i hvert fald ikke tilfældet ved disse lejligheder. Politistyrken blev udvidet, og der blev skaffet 300 karabiner til det københavnske politi.

Det er bemærkelsesværdigt, at Værnemagten var indforstaaet med disse dispositioner, omend paa betingelser. Den danske generalstab

havde saaledes den 3. juni faaet at vide, at hæren kunde sættes ind som forstærkning af politiet ved indre uro, naar bare man indhentede tilladelse først (s. 194). Hvem andre skulde paa dette tidspunkt her i højsommeren 1940 hindres i at lave uro end de danske nazister eller det tyske mindretal, der drømte om grænseflytning? Kommunisterne spekulerede man næppe ret meget paa just paa denne tid. Parallelt med denne vilje til at sætte ind med sin ordensmagt konstaterer præses regeringens usikkerhed over for tyske hensigter og planer – i denne forbindelse hvervningen af hjemmetyskere og danske nazister til uddannelse sydpaa.

Præsens skildrer videre det retlige opgør med deltagerne i Roskilde-slaget og cyklistdemonstrationen og fremdrager, at landsretsdommen af 27. juli over deltagerne i cyklistdemonstrationen er »den første juridiske 2. instans bedømmelse af [møde]forbudets grundlovsmæssighed«. Men, understreges det, de administrative og de politiske beslutninger i politi og Justitsministerium blev truffet uafhængigt heraf – og længe før den retlige prøvelse (s. 211). Man var kort sagt ikke slappe i koderne.

Det var man derimod i november, da DNSAP som kulmination paa sin kampagne mod regeringen vilde marchere fra Forum til Den lille Hornblæser.

Partiet ansøgte om dispensation fra demonstrationsforbudet – en pudsig lovlydighed midt i en kampagne, der udenomsparlamentarisk skulde vælte systempartierne af pinden – og fik tilladelse hertil. Præsens kan paavise, at det ikke var en nervøs³ politiudirektør Stamm, der handlede efter paalagt konduite, men justitsministeren selv, der tillod et »nazisttog« paa 500 mand (s. 217). Vi ved alle, at der ikke blev væltet noget system hin dag, men at mange nazister fik nogle læsterlige bank.

Endelig kom saa de danske nazisters sidste markering af sig selv og deres overtrædelse af baade urolov og uniformslov – spadestreg i Haderslev den 8. december 1940, som bliver skildret meget levende (s. 222 ff.) Efter dette ønskede politimesteren i Haderslev den 14. januar 1941 rejst tiltale mod ialt 218 nazister, men sagen endte med et kollektivt tiltalefraval. Denne sag ser præses i lighed med Henning Poulsen⁴ som et led i den generelle »Befriedung« oven paa nyttaarskrisen. Han fremhæver Thune Jacobsens rolle – kalder den »forunderlig« (s. 232). Nogen formel kompetence til at være med i forhandlingerne havde han ikke, men det var ham, der sammen med Svenningsen forhandlede med Kanstein om den politi- og anklagemæssige behandling af de danske

³ Jfr. Henning Poulsen, *Besættelsesmagten og de danske nazister*, Kbhvn. 1970, s. 225: »I politiledelsen raadede der ved denne tid nervøsiteten ved udsigten til en væbnet nazistisk opstand«.

⁴ Ssts. s. 249.

nazister – og herunder *ikke* optraadte som tyskernes følgagtige ja-mand (s. 235). Resultatet blev fra dansk side tiltalefrafald og benaadninger, den tyske modydelse et løfte om, at den type sager for fremtiden var underlagt dansk retshaandhævelse, samt at »DNSAP skulde holde en behersket tone i pressen og overholde loven i forbindelse med offentlige forsamlinger« (s. 237). Kapitlets afsluttende pointe er historien om plasteret paa saarene hos de danske betjente, der havde været med i slaget. De fik hæderstegn og »honorarer for tilskadekomst«. Harald Petersen tilskrev sig selv æren herfor over for den parlamentariske kommission efter krigen, men den tilkom nu rettelig politimester Hartmann i Haderslev. Ak ja.

Kapitlets store fortjeneste bestaar i fremhævelsen af viljen hos Justitsministeriet og politiet i 1940 til at gribe ind for opretholdelsen af den indre orden – over for de danske nazister.

Kapitel 6 er centralt, man kunde næsten sige evigt aktuelt. Det handler om interneringen af kommunisterne i juni 1941. Præsens vender først tilbage til den kommunistiske fare, som han forlod for et par kapitler siden, og genoptager temaet om den politiske kultur fra kap. 2, idet han understreger, at fra 1939 gjaldt det for kommunisterne kampen mod den engelske og franske imperialisme (s. 240). Jeg vil tilføje et »ikke blot« og føje den tyske imperialisme til, idet dog London og Paris var værre end Berlin, fordi det var herfra, krigen var blevet erklæret, men kan i øvrigt bekræfte det.

Nyt materiale fra Moskva viser, at beskeden fra Komintern til København den 10. april 1940 var, at den »aggressive imperialistische Kriegspolitik Englands-Frankreichs in Skandinavien hatte imperialistische Gegenmassnahmen Deutschlands zur Folge. Hauptschuldige sind Kriegsausbreiter in London, Paris und ihre Agenten II. Internationale«. Den sidste passus er interessant. Borte var folkefrontspolitikken, og socialdemokraterne var atter stødt ud i mørket som fjender. Partiet skulde nok berede sig paa illegalitet, som præsens med Børge Houmann som kilde skriver s. 244, men det var ikke en illegalitet, som man selv skulde vælge at gaa ud i, men en, som man kunde blive tvunget ud i og allerhelst skulde undgaa. Tværtimod at gaa ud i kampen mod den tyske besættelsesmagt skulde det danske parti »jede legale Position zu erhalten suchen«.

Jeg kan ogsaa bekræfte politiets skøn om DKPs medlemstal i oktober 1940. Det laa if. s. 247 paa 5.780. Aksel Larsen skrev til Moskva, at det pr. 31. august 1940 var paa 5.500 fordelt med 3.000 i København og 2.500 i provinsen, idet »sämtliche Organisation« var »umgestellt und z.T.

gesäubert«⁵. Nogle kom ind, andre gled ud, medlemstallet laa fast paa det beskedne omfang af 5-6.000, den faste kerne var og blev en bette sekt.

Præsens skildrer det dansk-tyske politisamarbejde i forbindelse med den politiske kontrol af Tysklandsarbejderne som oplæg til begivenhederne den 22. juni 1941, da kommunisterne fik deres martyrium. Jeg skal senere vende tilbage til hin morgens begivenheder og her blot konstatere, at vi faar en klar og overskuelig oversigt over interneringerne – og løsladelserne. Det gælder ogsaa oversigterne over de senere anholdelser. Det er værdifuldt, at vi nu har disse til raadighed, ogsaa selv om ingen navne er nævnt.

Præsens konstaterer, at forberedelserne til en kommunistlov gik i gang senest den 1. juli, *inden* Renthe-Fink dagen efter luftede tanken om et forbud mod kommunistisk virksomhed. Vi faar lovens tilblivelse gennemgaaet kronologisk paa dens vandring fra Justitsministerium til Højesterets præsident, der blev medforfatter, til Nimandsudvalg til Regeringen og til Nimandsudvalget igen. Jeg refererer til siderne 273-284. I det følgende kapitel 7 gaar præsens ind i en analyse af de juridiske problemstillinger, der var knyttet til dens vedtagelse. »Den danske kommunistlov var grundlovsstridig«, fastslaas det s. 319 i kursiv. »Lovforslaget burde aldrig nogensinde være kommet inden for Christiansborgs mure« (ssts.), siger præsens og tilslutter sig endnu engang Hertel. Nødstilstanden alene kunde have ramt kommunisterne, som den aaret før var blevet anvendt over for nazisterne (s. 321). I tilslutning til Østre Landsret den 25. november 1940 fastlaar præsens, at det er »den udøvende magts vurdering af landets aktuelle nødssituation«, der er »det skøn, der er afgørende og legitimerende for den konstitutionelle nødret. Ansvaret paahviler regeringen; ikke lovgivningsmagten« (s. 323).

Jeg skal overlade disse problemer til juristerne og i stedet se paa de politiske aspekter. Thune Jacobsen blev ikke nødvendigvis politiker af at være justitsminister, skriver præsens s. 274, men saa meget politiker var han dog, at han ønskede at dele ansvaret med Rigsdagen (s. 306). Generelt gælder vel, at de holdninger, de forskellige instanser anlagde, ikke blot blev baaret af juridiske overvejelser, men ogsaa af politiske. I første omgang var regeringen helst fri for lovhjæmmel for interneringerne. »Da Stauning fik det at vide hen ad morgenen, mente han, at det var nødvendigt at gøre det uden videre, uden at søge lovhjæmmel«, refererer P. Munch ham i sine erindringer,⁶ og justitsminister Harald Petersen

⁵ Brev til »Erwin, Niels, Ivar« fra »Kai« af 31. aug. 1940, Kominterns arkiv, fond 495, opis 15, delo 43; kopi i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

⁶ P. Munch, Erindringer. Optegnelser fra og om besættelsestiden. I. 1939-1942, Kbhvn. 1967, s. 159.

sagde i Nimandsudvalget den 24. juni, at »det var nødvendigt at anlægge nødretssynspunktet. Man havde i ministeriet ønsket at undgaa en lov derom«. ⁷ Men det drejede sig udelukkende om interneringer af enkelt-personer, endnu ikke om forbud mod partiet.

Og man kom hurtigt paa andre tanker. Naar departementschef Ejvind Larsen den 1. juli til orientering for Scavenius og Svenningsen anmodede om at faa udarbejdet et lovudkast (s. 273), skete det da med henblik paa at faa Rigsdagen inddraget i et politisk medansvar for et forbud mod partiet og mod kommunistisk virksomhed og propaganda?⁸ Naar højesteretspræsident Troels G. Jørgensen lavede et lovudkast til Thune Jacobsen, i hvilket der ikke var indbygget nogen domstolskontrol if. s. 277, vilde han saa holde den dømmende magt uden for hele denne ubehagelige affære? Naar Ole Bjørn Kraft i Nimandsudvalget den 12. august sagde, at »det vil være en stor fordel med en domsafgørelse efter § 2«⁹ (s. 284), gjorde han det saa for at faa den dømmende magt hægtet op paa et medansvar? Venstremanden Elgaard kunde i Nimandsudvalget den 15. juli godt se nogle ubehagelige perspektiver. »Han frygtede, at hvis rigsdagen var villig, saa udleverede den vaaben imod sig selv, saa vilde man sige, at den hyttede sig selv. Har regeringen mening om, at man vil se saadan paa det, saa hellere gaa ned med hejst fane«. ¹⁰ Socialdemokraten H.P. Hansen mente tilsvarende, at »vi skal ikke selv lægge haand til for en saadan lov, men saa vidt muligt undgaa den«, og Elgaard bemærkede, at naar blot justitsministeren fik tilslutning i Nimandsudvalget, »behøver han ikke at frygte ansvaret«. ¹¹ Men det gjorde justitsminister Thune Jacoben alligevel, og det hele endte med, at alle tre magter holdt hinanden i haanden og delte ansvaret. Der blev tænkt politisk, og saa kunde juraen efterrationalisere.

S. 286 har præses en interessant bemærkning: »Naar den danske regering og det danske politi bevarede jurisdiktionen til politisk udrensning, sikrede man sig imod, at tyskerne tog livet af Socialdemokratiet«. Jeg kan godt lide den spidse formulering i første sætning, men det er den anden, jeg vil gøre en bemærkning til. Belægget herfor er materiale fra Fagbevægelsens informationsmøder og Thune Jacobsens bemærkning paa et møde med amtmændene i september 1941: »Netop ved at gøre skarp front mod kommunismen kunde man sikre Socialdemokratiets fortsatte bestaaen«. Kan præses fremlægge belæg for, at

⁷ Ssts.

⁸ Den parlamentariske Kommissions beretninger VII, 2, s. 971 (herefter forkortet PK).

⁹ PK, IV, s. 595.

¹⁰ PK, IV, s. 590

¹¹ PK IV, s. 591; Munch, op. cit., s. 196.

noget saadant er blevet sagt fra tysk side? Er det ikke snarere et argument ad hoc til beroligelse for dem, der ikke rigtigt kunde forlige sig med, hvad de maatte opfatte som et flagrant grundlovsbrud?

I kap. 8 fremdrager præsens to udkast til undtagelseslovgivning, det ene fra 1941 hidtil ukendt – i hvert fald mig bekendt – af præsens benævnt det »store udkast«, det andet, som er velkendt, udarbejdet efter tysk ønske i midten af 1942, og her kaldet det »lille«. De forblev begge paa udkastets stadium, hvorimod en tredie undtagelseslov, den saakaldte fuldmagtslov, efter tysk krav blev vedtaget af Rigsdagen i november 1942 efter regeringens Scavenius tiltræden. Hvad der interesserer præsens, er nødretten. Hertel var fortsat dens trofaste tilhænger og har fortsat præsens sympati. Lovudkast blev der imidlertid. Rigsdagen skulde ikke have lov til at slippe for sin medvirkning. Som præsens skriver s. 343: Det var »udtryk for en forskellig vurdering af, hvem der politisk set kan og skal bære arrene efter en tilsidesættelse af grundloven«. Her kommer altsaa til udtryk et klart blik for politikens primat over for juraen.

Kapitlet afsluttes med en gennemgang af den tredie lov – den tyske bemyndigelseslov, »ligefuldt en undtagelseslov« (s. 347), som efter tysk ønske blev vedtaget af Rigsdagen i forbindelse med regeringen Scavenius tiltræden. Det holdt haardt, men gennemført blev den – med Buhls udtryk »departementalt – ikke som regeringsforslag« (s. 349) af justitsministeren, og efter at Buhl havde overladt roret til Scavenius, »den »nødretlige« statsminister«, som præsens kalder ham s. 349. Præsens' analyse ogsaa af de politiske omstændigheder er interessant. Jeg skal nævne hans formulering om den »snu Buhl« (s. 350) der som repræsentant for det gamle system Stauning/Munch nu med held forsøgte at springe over sin egen skygge. Det var her, Buhl lagde grundstenen til sin post som statsminister i befrielsesregeringen. Jeg skal ogsaa nævne præsens' konstatering sammen med P. Munch (s. 350), at loven fra et dansk synspunkt var overflødig – der var som Munch sagde, andre muligheder, i sidste ende nødretten. Vi er tilbage i det sædvanlige tema – juraen som politikens tjener.

Kap. 9 behandler den konkrete side af den undtagelseslovgivning, der forberedtes, nemlig opbygningen af et ordenspolitiiapparat, der var i stand til at gennemføre oprørsbekæmpelse.

Ledelsen af ordenspolitiet blev styrket organisatorisk og personelt. Ordenspolitikkommandoen for Jylland og Fyn blev oprettet den 6. januar 1943 med Agersted som chef. Hans beføjelser blev nedlagt i cirkulære af 29. dec. 1942, og han fik ændret de ting, han var utilfreds med, i nyt

cirkulære af 25. august 1944 – ganske vist posthumt – hvor han dels fik kommandomyndighed ogsaa i en enkelt politikreds – saa at han »ikke oftere« skulde »staa med hatten i haanden for »at faa lov« til, efter aftale, at tage besværet og ansvaret med ledelsen i en eller anden politikreds«, som han havde oplevet det i Esbjerg og Odense i august 1943 (s. 363).

Politistyrken var op gennem besættelsestiden løbende blevet forøget, ialt med ca. 50%. Udrykningstjenesten uden for København fra 1939 blev udvidet og kom til at omfatte 1.600 mand fordelt paa 12 udrykningskommandoer, saaledes at der kunde formeres en styrke paa 3.000 mand til oprørsbekæmpelse. Supplement til disse var dels CB-betjentene, dels de af militæret opstillede P-kompagnier. Disse styrker trænedes i polititaktik i overensstemmelse med Weimar-Tysklands forskrifter herfor og blev udstyret med et nyt skydereglement i april 1943, hvor beføjelsen til at anvende skydevaaben bl.a. blev udvidet »til afværgelse af andre skadegørende handlinger af samfundsfarlig karakter«, herunder »angreb paa private erhvervsvirksomheder« (s. 378) Dette sidste betød sabotage.

I kapitlets sidste del koncentrerer præses sig om Thune Jacobsen. Han konstaterer, at han udviste »et meget højt beredskab af modvillighed« mod meddelelsen om, at otte sabotører skulde have deres fængselsstraffe fuldbyrdet i Tyskland den 4. august 1943, og at han dagen før i forhandling med Kanstein søgte at faa allerede fængslede danskere tilbage fra Tyskland samt at faa de to »stive kommunister«, Hans Kirk og Heiberg, løsladt fra Horserød. Ikke i et »anfald af menneskelighed«, siger præses, »Han var i lighed med hovedparten af Danmarks administrative og politiske lederlag besjælet af en professionel afsky for kommunister« (s. 384), men han var begyndt at blive bange for kommunister. Bagved laa »frygten for folkets oprør«, og de nævnte tiltag var et forsøg paa at gøre »et godt indtryk paa befolkningen«. Omslaget i folkestemningen er der ingen tvivl om, og Thune Jacobsens frygt skal jeg gerne acceptere, men om dette omslag skal hænges op paa, at »næsten alle vilde hjælpe kommunisterne med kampen mod tyskerne« er en anden sag, og herom er jeg ikke ganske overbevist. Omslaget kan meget vel ogsaa og nok saa meget hænge sammen med krigens almindelige udvikling, og der skete store ting i sommeren 1943 paa fronterne. Ønsketænkning kunde let forlede mange til at tro, at krigens ende laa lige om hjørnet.

Og saa er vi fremme ved 10. og sidste kapitel, der næsten kommer til at fremstaa som en antiklimaks. Som præses skriver i den indledende manchete s. 385: »Trods aarelang opbygning af et juridisk regelværk og et faktisk politiapparat vilde det politiske system i august 1943 ikke iværksætte de nødretsvirkninger, der maatte følge af den civile undtagelsestil-

stand«. Det nyttede lidet, at hele det formelle apparat var i orden, naar det af indenrigspolitiske grunde – hele folkestemningen – ikke kunde bruges. »Demokrati – slaa til!« hedder bogen. Men demokratiet slog ikke til – hverken i den ene eller den anden betydning. Man fristes til med et skjult citat fra Alsing Andersen at sige, at det blev slaaet over ende af kommunister og chauvinister, og med præses' beskrivelse af Socialdemokratiets maalbevidste kamp mod kommunisterne i 30'erne in mente, har vi nu bedre forudsætninger for at forstaa den afmagt og harme, der laa bag udtryk som »ansvarsløs provokatørgerning« og »kredse, der aldrig har haft nogen interesse for demokratiet eller arbejderbevægelsen«.

Men ligefuldt kapitulerede man. Opraabet til befolkningen den 22. august var ikke som opraabet den 9. april et paabud, men »et nødraab, en appel til folket om hjælp« til at føre dansk folkestyre og samfundsliv frelst gennem krigens ulykker og farer. Da Best ønskede en erklæring om, at man vilde bruge hele det vel udbyggede ordenspolitiapparat, om fornødent med brug af vaaben, var svaret den 26. august, at man vilde bruge de almindelige regler, men altsaa ikke de ekstraordinære (s. 390). Allerede paa dette tidspunkt var holdningen altsaa markeret. Det var politiet paa det tidspunkt heller ikke selv villig til. Det »kunde ikke indsættes mod folk, der demonstrerede i anledning af forhold, der stod i forbindelse med besættelsen« (s. 393) – og derved forblev det ogsaa efter den 29. august. Det understreges med rette, at de langvarige dansk-tyske forhandlinger 1943-44 om politiets opgaver ikke alene handlede om dets medvirken til sabotagebekæmpelse, men ogsaa om ordenspolitiets medvirken til opretholdelsen af den indre fred over for kollektive aktioner (s. 393). Den har hidtil staaet i skygge, men hører med i billedet. Departementschef Ejvind Larsen vilde ikke give ordren til at anvende skydevaaben, og naar han ikke vilde, var der ingen andre til at gøre det (s. 401) – og saa kunde tyskerne set fra deres synspunkt lige saa godt opløse politiet.

Dermed er historien egentlig forbi. Vi gik ind i departementschefstyrets midlertidighed, og præses konstaterer, at hjemmelen for dets virksomhed frem til den 6. oktober 1943 var Haager Landkrigsordenen eller dennes analogi og derefter nødretten (s. 398), mens de hentede autoriteten for deres lovanordninger fra dansk retsbevidsthed lig med »den raadende holdning i landet« (s. 399). Hvad der interesserede politikerne mere, var tiden efter befrielsen, og præses kan her slaa fast, at opretholdelsen af den indre fred atter blev militariseret (s. 403) og henviser her til brigaden i Sverige. Ganske rigtigt – men politikerne havde nu til raadighed flere dispositionenheder end brigaden, for nød lærer som bekendt nøgen kvinde at spinde. De havde O-grupperne i

København, de havde P-ordningen i Jylland, og de havde de rette folk i ledelserne af de fleste regioner, om ikke dem alle, ligesom de sad paa ledelsen af Jylland. Det hjalp altsammen.¹²

I konklusionen faar vi først en indføring i den nordiske nødretsteori, først den norske, der anerkender nødretten, derpaa den svenske, der overhovedet ikke vil vide af den, og den finske, der har den indbygget i grundloven. Og for vort eget vedkommende har denne afhandling »paavist, at nødret ogsaa i Danmark er en del af statsretten« (s. 409). Det gælder saavel den uegentlige, positiverede nødret, som den egentlige ditto, som man maatte ty til under besættelsen, først over for DNSAP, derpaa over for DKP.

Derpaa belærer præsens Thune Jacobsen post mortem, hvad han burde have gjort i 1941 (s. 411), nemlig baaret ansvaret for kommunisternes internering alene. Vi er dermed tilbage i forholdet mellem juraen og politikken. Nødretten var ikke politisk beskyttelse nok for Thune Jacobsen; han vilde have de andre med paa ansvaret. Politikken havde primatet, og juraen maatte staa til raadighed med betjening for den. I det perspektiv nytter det ikke meget, at præsens og alle mulige andre synes, at interneringerne var grundlovsstridige.

Jeg skal gaa over til nærmere at diskutere to steder i disputatsen, der forekommer interessante i metodisk og analytisk henseende.

Den 22. juni 1941

Først præsens' behandling af begivenhederne den 22. juni 1941. Han skriver s. 254, at situationen »har affødt en af besættelsestidens mest haardnakkede myter, naar det drejer sig om de offentlige myndigheders adfærd, herunder ogsaa politiets. Hvis du var antikommunist, saa var du dermed ogsaa nazist«.

Nu er jeg ikke overbevist om, at der har eksisteret en saadan myte, men sandt er det, at det med tiden blev stadig mindre *comme il faut* at markere stærk antikommunisme. Hvad man i 1940-41 kunde tillade sig af holdninger og adfærd, var det i 1945 klogest ikke at tale højt om og i en snæver vending bedst at snakke sig fra.

Interessantere er, at præsens med disse linier tager fat paa de offentlige myndigheders adfærd hin dag. Han indfører det stauningske justitsministeremne fra 1939, Ejvind Larsen, i fremstillingen og beskriver s. 333,

¹² Se Aage Trommer, *Myte og sandhed i besættelseshistorien*, Kbhvn. 1974, s. 73-89; Hans Kirchhoff, *Kamp eller tilpasning*, Kbhvn. 1987, s. 156 ff.

hvorledes han kl. 3.15 blev ringet op af Kanstein og tilsagt til at møde paa Dagmarhus en time senere. Burde vi ikke være begyndt med begyndelsen, nemlig Renthe-Finks tilkaldelse af Svenningsen til gesandtskabet – eller hører Svenningsen ikke til blandt de offentlige myndigheder? Og her kan man spørge, hvorfor gaar Renthe-Fink ikke først til udenrigsministeren selv, men nøjes med embedsmanden?¹

Hvad siger han selv? Kl. 5.10 hin morgen telegraferede han til Auswärtiges Amt, at »Dänische Regierung hat sich sofort bereit erklärt, alle von uns im Zusammenhang mit Ausbruch Feindseligkeiten mit Russland gewünschte Sicherungsmassnahmen durchzuführen, und hat die entsprechenden Anordnungen getroffen.«² Og op ad formiddagen kl. 10,15 kunde han supplerende meddele til Berlin, at »heute, 03,00 Uhr früh, die dänische Regierung von mir darüber verständigt worden [ist], dass folgende Massnahmen sofort erforderlich sind«, hvorpaa de tyske krav citeres, idet man ud fra ordlyden maa faa det indtryk, at de konkrete krav – de fem punkter – var blevet meddelt den danske modpart allerede da.³ Renthe-Fink lader altsaa over for Berlin, som om det er regeringen, der er blevet »verständigt«, og som om det er regeringen, der har erklæret sig »bereit«, men han har altsaa øjensynligt ladet sig nøje med en – bevares fremstaaende – embedsmand i Svenningsens skikkelse. Det er der tilsyneladende ingen, der har funderet over, præses heller ikke. Svenningsen selv markerede for den parlamentariske kommission undren over, at det var ham, der blev kaldt til gesandtskabet, og ikke gesandten, der kom til ham. Det var imod protokollen. Men han synes ikke at have undret sig over, at det var ham og ikke Scavenius, der skulde være Renthe-Finks samtalepartner.

Men hvornaar kommer saa den politiske ledelse ind i billedet? Ifølge det begivenhedsforløb, der blev lagt fast oven paa arbejdet i Den parla-

¹ Efter oppositionen er min opmærksomhed blevet henledt paa Henning Poulsens afhandling, *Suveræniteten og Neutraliteten – i dansk politik under besættelsen* (i: Festskrift til Jörgen Weibull: *Liberaler perspektiver*, Lund 1990, s. 189-204). Han argumenterer her for, at Scavenius allerede lørdag den 21. juni om aftenen blev orienteret af Renthe-Fink om de kommende begivenheder, og at Scavenius endnu samme aften meddelte Stauning, hvad der forestod. Synspunktet passer som haand i handske til de følgende betragtninger.

² PK 13, s. 1112

³ PK 13, s. 1113. Jfr. heroverfor Svenningsen i PK-afhøring 6. nov. 1946: »(Renthe-Fink) vilde ikke selv gaa i enkeltheder, men bad mig køre over til Dagmarhus...« – nemlig om »en række foranstaltninger«, der var blevet truffet. Er det sandsynligt, at Renthe-Fink har holdt sig til taagetale og ikke sagt noget om indskriden mod kommunister – uden at gaa i enkeltheder? Bemærk, at Svenningsen, saa vidt jeg kan se, intetsteds udtrykkeligt siger, hvor og hvornaar han modtog det tyske aide-mémoire. I Udenrigsministeriets Graabog fra 1944 (PK V, s. 257) hedder det udtrykkeligt, at Renthe-Fink gjorde Svenningsen bekendt med »forskellige foranstaltninger mod kommunisterne«.

mentariske Kommission efter krigen, skete der det, at Svenningsen ringede først til Scavenius, derpaa til Stauning, og at Ejvind Larsen forgæves søgte at faa fat paa justitsminister Harald Petersen. Det skete paa Dagmarhus, hvor Svenningsen og Ejvind Larsen i et møde med Kanstein og Stahlmann fik tilstillet aide-mémoire't med de tyske krav. Noget klokkeslet findes ikke opgivet, og præses angiver heller ikke noget. Men han kan s. 335 fortælle, at Holten, der var den daglige leder af kystbevogtningstjenesten, kl. 4.20 gav ordre fra Kansteins forkontor til »allerhøjeste alarmberedskab«, og s. 336, at Holten fra Politigaarden kl. 5.30 gav besked til de relevante politimestre om spærring af al sejlads fra danske havne. Har Stauning sagt ja inden kl. 4.20, eller foretoges alarmberedskabet paa forventet efterbevilling?

Da Svenningsen den 6. november 1946 gav møde for den parlamentariske kommission, spurgte kommunisten Robert Mikkelsen, »hvordan det blev forelagt ministrene, og hvad ministrenes svar gik ud paa«, og lidt senere spurgte han, hvor lang tid Svenningsens samtale med Stauning havde varet.⁴ Men han spurgte ikke, og det gjorde heller ingen andre, hvornaar samtalen fandt sted, og Svenningsen nævnte intet tidspunkt i sine svar. Robert Mikkelsen nævnte ogsaa, at der var tale om at sætte sig i forbindelse med justitsministeren, men han kunde ikke træffes, og spurgte: »Erindrer De det?«. Svenningsen svarede ikke: »Ja, det gør jeg«, men »Ja, det ved jeg« – et sandt diplomatsvar. Her faar vi altsaa ingen hjælp. Ingen spurgte ham, og der er ingen grund til at svare paa noget, man ikke er blevet spurgt om.

Scavenius siger intet om tidspunktet for, hvornaar han blev ringet op, hverken i sin redegørelse af 14. juli 1945⁵ eller i den langt hen ad vejen verbaloverensstemmende skildring i »Forhandlingspolitikken under besættelsen«. ⁶ Heller ikke, da han den 10. juni 1947 blev afhørt om hin dag, nævnede han noget tidspunkt. Man bemærker, at Busch-Jensen i stedet for at spørge greb ordet og rekonstruerede morgenens hele begivenhedsforløb, herunder at Svenningsen fra Dagmarhus ringede til Scavenius, og at Scavenius undlod at gøre andre bemærkninger end, at det var ham ubekendt, at Harald Petersen ikke havde været til at komme i forbindelse med.⁷ Her faar vi altsaa heller ingen hjælp. Harald Petersen kunde kun oplyse, at han var blevet ringet op mellem 9 og 9.30,⁸ og

⁴ PK VII, a, sp. 453 f.

⁵ PK VII, 2, s. 847.

⁶ Erik Scavenius, Forhandlingspolitikken under besættelsen, København 1948, s. 112.

⁷ PK VII, a, sp. 623 ff.

⁸ Redegørelse af 6. juli 1945, PK VII, 2, s. 848. Arthur Dahl, Holten og Linstow var alle paa Dagmarhus, men overværede ikke Svenningsens og Ejvind Larsens samtale med Kanstein.

Stauning var død siden 1942. Saa her er der heller ingen hjælp at hente. Men hvad sagde saa Ejvind Larsen, da han blev afhørt den 19. september 1946?⁹ »Direktør Svenningsen satte sig i telefonisk forbindelse med statsministeren, og jeg forsøgte, vistnok allerede paa Dagmarhus, men i hvert fald paa politigaarden, da jeg senere kom derned, at komme i forbindelse med justitsministeren i telefonen, men han svarede ikke. Direktør Svenningsen refererede saa statsministerens beslutning, at man skulde efterkomme disse krav. Specielt ved jeg, at direktør Svenningsen fremhævede dette, der i formel henseende laa ganske særligt, at ogsaa de kommunistiske rigsdagsmænd skulde omfattes af den aktion. Vi tog saa paa Politigaarden«. Ejvind Larsen lod altsaa forstaa, at det hele foregik paa Dagmarhus, men han var endnu ikke sikker paa, om det var fra herfra eller fra Politigaarden, at han havde søgt at naa Harald Petersen. Hvad han var sikker paa, var, at det var efter Svenningsens samtale med Stauning, at han havde faaet klarhed over, at ogsaa de tre kommunistiske folketingsmænd skulde sættes fast. Her er der altsaa heller ingen hjælp at hente. Gaar vi imidlertid til afhøringen af Ejvind Larsen for Kommissionsdomstolen i 1947,¹⁰ er det aabenbart, at han nu har faaet sit begivenhedsforløb fast struktureret. Begge telefonsamtaler blev ført fra Dagmarhus.

Saa er det et held, at præses har fremdraget Ejvind Larsens referat af 2. juli 1941,¹¹ og jeg lykønsker dermed. Det maa paa grund af sin samtidighed vurderes højt. Vi konstaterer, at han ikke i dette har fundet det umagen værd at nævne nogen telefonsamtale, nærmest tværtimod. Han slutter sin beretning med følgende passus: »Det bemærkes, at det i løbet af morgenen blev meddelt mig, at direktør Svenningsen for Statsministeren havde forelagt spørgsmaalet om, hvorvidt der ogsaa skulde skrides ind over for de 3 kommunistiske folketingsmænd og havde faaet dette bekræftet«. Det har han altsaa ikke erfaret af Svenningsens egen mund, men nogen har fortalt ham det, efter at de havde forladt hinanden! Og hvornaar var »i løbet af morgenen«? Ejvind Larsen nævner heller ikke noget om, at han havde forsøgt at komme i forbindelse med sin justitsminister. Til gengæld omtaler han, at han, »saa snart jeg fik overblik over de foreliggende opgaver, lod jeg, inden forhandlingerne fortsattes, Opdagelsespolitiets personale alarmere«. Hvordan kan han

⁹ PK VII, a, sp. 47 ff.

¹⁰ PK VII, s. 934. – Svenningsen ses ikke at være blevet afhørt af denne.

¹¹ Omtalt af præses i kap. 6, note 59. Bemærk, at Ejvind Larsen sidenhen fortrængte eller tilbageholdt, at han havde skrevet denne beretning. Svenningsens beretning om hin morgen er enten blevet væk eller aldrig skrevet, se forf.s note 62 infra.

dog have glemt sit forsøg paa at faa fat paa sin minister, naar han husker alarmeringen?

Bemærk i denne forbindelse udtrykket »forhandlinger«. Der var aabenbart ikke 100% tale om ordredugivelse fra tysk side og ordremodtagelse fra dansk side! Ejvind Larsen nævner nemlig i sin beretning, at sidste sætning i pkt. 4 i det tyske aide mémoire »udgik under forhandlingerne paa Dagmarhus«. I denne sidste sætning stod, at »auch diplomatische und konsularische Vertreter der UdSSR sind in solchen Fällen – nemlig hvis de forsøgte udrejse – zu sistieren«. ¹² Dér satte han altsaa grænsen, og den satte han og fik sat uden at spørge nogen minister. Det indtryk af ultimatum, man faar ved at læse afhøringerne for Den parlamentariske Kommission af Ejvind Larsen ¹³ og af Svenningsen, ¹⁴ holder altsaa ikke stik. Det er fortjenstfuldt, at præses har fremdraget Ejvind Larsens referat af 2. juli 1941, men han kunde og burde have udnyttet det til bunds.

Hvis det er underligt, at Scavenius og Stauning ikke var inde i billedet fra allerførste færd, er det egentlig ogsaa besynderligt, at Stauning og Scavenius ikke talte sammen i telefonen umiddelbart efter, at de havde erfaret det skete ¹⁵, og at Stauning først indkaldte til ministermøde om mandagen kl. 12 (s. 265). Den forklaring, man finder, gaar ud paa, at der ikke kunde holdes møde paa en søndag. Hvad nu, hvis tyskerne havde besat os paa en søndag morgen. Havde man saa ogsaa ventet til den næste dag med at gøre noget?

Jeg skal opstille den hypotese, at Svenningsen i den aarle, meget aarle morgenstund hos Renthe-Fink er gjort bekendt med sagens realitet. Det er næppe troligt, at denne har sagt: Jeg har en stor overraskelse, men tag nu hen paa Dagmarhus og faa det hele at vide. Nej, Svenningsen er blevet sendt til Dagmarhus for sammen med Ejvind Larsen at faa »enkeltheder« at vide. Ingen af de to har fundet paa at ringe til deres minister. Det tidligste samtidige vidnesbyrd om telefonsamtaler er meddelelsen til Ejvind Larsen »i løbet af morgenen«, at Svenningsen havde forelagt Stauning spørgsmaalet om de tre kommunistiske folketingsmænds immunitet. Denne oplysning paa anden haand kan Ejvind Larsen ikke have faaet paa Dagmarhus, for der var de to herrer sammen. Det maa følgelig være foregaaet, efter at de var skiltes. De har ikke haft travlt med at

¹² Aide mémoire'et aftrykt i PK VII, s. 853.

¹³ PK VII, 3, afh. sp. 53 f.

¹⁴ PK VII, a. sp. 454: Robert Mikkelsen: »... jeg skal altsaa her kun konstatere, at der ikke blev forsøgt optaget nogen saadan forhandling«. Svenningsen: »Nej, vi skønnede det ikke muligt«. Men der var som omtalt faktisk en forhandling.

¹⁵ Scavenius i afhøring 10. juni 1947, PK VII, a. sp. 632.

indhente den politiske rygdækning, for den var jo givet. Den kunde de faa, naar der ellers var tid til det. Saa enkelt laa landet i 1941. Men i 1945 og 1946 laa landet helt anderledes. Derfor svarede Svenningsen kun lige akkurat paa det, han blev spurgt om, mens Ejvind Larsen vovede en forsøgsvis antedatering.¹⁶ Da saa Busch Jensen havde givet en hjælpende haand med rekonstruktionen, var der ikke længere nogen slinger i kronologien.

Det hører med til forstaaelsen, at kravet ikke kom uventet. De danske kommunister var paa det tidspunkt de eneste kommunister inden for det tyske magtomraade, der kunde gaa frie og kommunistiske omkring. I alle andre lande var partiet og dets virksomhed forbudt. Det hører ogsaa med, at krigen mod Sovjet ikke for alle kom uventet. Presseattachéen Gustav Meissner kan fortælle, at redaktøren af Kristeligt Dagblad, Helweg-Larsen, kort før ved en frokost havde spurgt ham, hvornaar han kunde bringe sin allerede skrevne leder om krigsudbruddet mod Sovjetunionen.¹⁷ Det hører maaske først og fremmest med, at man intetsomhelst havde til overs for kommunisterne og derfor ansaa en internering for et problem, til hvis løsning man gerne gav sin medvirken, og hvor den politiske rygdækning var en selvfølge, jævnfør Socialdemokratiets syn paa kommunisterne.

Præsens gør s. 263 f. meget ud af, at det telegram, der kl. 9.30 afgik til samtlige politimestre indeholdt en udvidelse af de kategorier af personer, der skulde anholdes, nemlig »enhver person, hvis adfærd i øvrigt er mistænkelig« – »en ren dansk tilføjelse« skriver præsens, »en opsamlingsbeføjelse ... med hjemmel i nødretten«. Vist saa, men mon ikke der bag affattelsen af telegrammet har ligget hensynet til det praktiske og hensigtsmæssige nok saa meget som principielle overvejelser. Telegrammet udgik nok til samtlige politimestre, men kun dets pkt. 1 om politistyrkerens højeste alarmeredskab angik dem alle. De øvrige punkter – saaledes ogsaa det her diskuterede pkt. 6 – angik »selvsagt«, som der stod i telegrammet, kun politikredse, hvorfra der kunde foregaa trafik til Sverige. Det kunde nok have sine vanskeligheder paa havnekajen at identificere en mand som en russer, en tysk kommunist eller en dansk ditto paa udseendet, men kunde man i almindelighed gaa efter den mistænkelige adfærd, blev opgaven straks lettere at løse.

Opsamlingsbeføjelsen kom frem i de telegrammer, der udgik til politi-

¹⁶ – og ogsaa forsøgte at dække Svenningsen ind. Adspurgt af Robert Mikkelsen, om Svenningsen »i forvejen var blevet orienteret«, svarede Ejvind Larsen: »Nej, det er mit indtryk, at bomben sprang for ham paa samme tidspunkt som for mig paa Dagmarhus«, PK, VII, 3, sp. 51.

¹⁷ Gustav Meissner, Dänemark unterm Hakenkreuz, Berlin 1990, s. 197.

mestrene enkeltvis om anholdelsen af »de ledende kommunister«. Præsens eksemplificerer med telegrammet til Agersted i Aabenraa (s. 264), og vi kan vel formode, at de andre telegrammer var skaaret over samme læst?

Det var ikke alle politimestre, der som Agersted ikke havde nogen ledende kommunister i sin politikreds. Det fremgaar klart af det materiale, som præsens lægger frem, og det gælder baade København og provinsen. Det fører os frem til overbetjent Christian Madsen – eller som præsens formulerer det s. 261: »Hvor mange havde fingrene nede i det »tyske« og det danske kartotek? – og skyldtes alle anholdelserne oplysningerne i sidstnævnte?«.

Paa det møde paa Politigaarden om morgenen mellem 6 og 7, hvor man kikkede paa kartotekskort, var til stede foruden Chr. Madsen de tre tyske politifolk Fest, Hermannsen og Huff samt danskerne Ejvind Larsen, Odmar, Andst, Krenchel og Glud-Johansen.¹⁸ Det vil sige, det var de ifølge Madsen, da han blev afhørt af den parlamentariske kommission.¹⁹ Paa stribe benægtede alle de andre at have været til stede, og de fastholdt forklaringen, da Kommissionsdomstolen skulde søge at rede traadene ud. Stakkels Madsen fik lov til at sidde alene paa sit kontor med sine kartotekskort. Var Madsen fuld af løgn, eller var det alle de andre, der løb fra sandheden saa stærkt, som nogen hest kan rende? Kommissionsdomstolen maa nærmest have talt stemmerne op – det stod I mod alle de andre – hvorefter »det synes efter det oplyste ikke at kunne antages, at den af overbetjent Madsen ... afgivne forklaring er rigtig« (s. 262), men hvad der saa var rigtigt, fik staa hen. Præsens opgiver ogsaa at knække nøden. »Det møde fandt aldrig sted – i retlig forstand« staar der s. 262. Mener præsens, at det fandt sted i uretlig forstand?

Madsens forbløffelse og indignation, da han konfronteres med de andres benægtelse af at have været til stede, virker ægte. Om Andst siger han: »Hvordan kan han forklare det her? ... Men det er jo latterligt ... Andst sad lige over for mig«. Og senere: »Jeg kan overhovedet ikke forstaa det, naar det bliver sagt her, at de har forklaret, at de ikke har været til stede at alle mine daværende chefer og de ansvarlige ledere, der sidder i deres høje stillinger, ikke engang vil vedkende sig, at de har været med til udtagelsen af kommunisterne den morgen«. Jeg kan ogsaa nævne hans sarkasme, da han faar oplæst Ejvind Larsens udsagn: »Ja, de husker ikke saa forfærdelig godt«. Her maa man nok sige: Lille mand,

¹⁸ Ejvind Larsen i afhøring 19. sept. 1946, PK, VII, a sp. 60; Odmar 22. okt. 1946, sp. 357, Glud-Johansen 22. okt. 1946, sp. 460; Andst 31. oktober 1946, sp. 411. – Se ogsaa sammenfatningen i PK VII, beretning, s. 100 f.

¹⁹ Chr. Madsen i afhøring 12. november 1946, PK VII, a, sp. 479 ff., især sp. 493-98.

hvad nu? Ulykken var jo, at alle de andre havde afgivet deres forklaring, *inden* det blev Madsens tur, og saa havde de kun eet at gøre, nemlig at holde fast ved det engang sagte. Er det rimeligt at antage, at man har ladet den lille mand sidde helt alene og bestemme over, hvem der skulde sættes fast? At nødretten hed Madsen?

Men Madsen havde ogsaa et andet problem, for han havde jo vitterligt fingrene nede i kartotekerne – for nu at bruge præses' udtryk. Problemet var de københavnske arrestationer. Dem var der 139 af, tror jeg, sagde Madsen, og de bestod af 70, der stod i det tyske kartotek, »naturligvis« ikke dem alle, »for nogle var ikke hjemme«. »Og en masse blev tilfældigt anholdt«. En 20-30 blev taget paa »Arbejderbladet«, »en hel del« paa Centraltrykkeriet og paa et ungdomshjem ved Gothersgade, og i en ungdomslejr sydpaa« en 20-30 . Og fra det danske specialkartotek hentede han, »jeg vil tro en 4-5 stykker«. »Saa kan man selv regne det ud«, sagde Madsen.

Imidlertid kunde Kommissionsdomstolen aaret efter konstatere, at kun 18 af de mennesker, der blev arresteret den 22. og 23 juni, stod opført i det tyske kartotek.²⁰ Og dermed blev der pludseligt en manko paa ca. 50 i Madsens regnskab. Men han vilde kun vedkende sig sin andel paa 4-5 stykker. Resten kendte han ikke noget til. »Han var kun med om morgenen den 22. juni og dækkede ikke hele aktionen den 22. og 23. ... Hvad specialkartoteket senere var brugt til i løbet af dagen, havde han ikke haft med at gøre«. ²¹ Her kom Madsens første regnestykke i klemme. Det havde som forudsætning de tyske krav: deres kartotek, lukningen af Arbejderbladet og razziaen i lejren sydpaa, hvor de ventede at finde Aksel Larsen. Nu optraadte en manko, der maatte skyldes et dansk initiativ – og saa sprang Madsen fra. Præses forholder sig ikke til, *hvem* der udfyldte denne manko, men det fremgaar med al tydelighed af hans analyse, at anholdelserne den 22. juni og dagene derefter ikke var »optiske«, saaledes som Ejvind Larsen udtrykte sig., og at de fandt sted paa grundlag af dansk arbejde. »Der fandtes intet tysk kartotek«, slaas det fast s. 272. Fra den 22. juni til 30. juli, d.v.s. indtil kommunistloven, blev der arresteret 140 i København og 155 i provinsen. Heraf blev 72 i København, d.v.s. halvdelen, og 45 i provinsen, altsaa hver tredie, atter løsladt inden for perioden. 56 blev anholdt uden at være forudgaaende registreret, og heraf var 20 end ikke partimedlemmer. De var røget ind som tilhørende kategorien »mistænkelige personer« og røg hurtigt ud igen (s. 272). Præses konstaterer s. 269, at »langt hovedparten af de

²⁰ PK VII, s. 957.

²¹ Ssts., s. 959.

anholdte og forvarede kommunister blev taget paa grundlag af udførelsen af forskellige *funktioner* inden for partiapparatet«, ca. 80% i København, 90% i provinsen (s. 270). »Anholdelsen knyttedes sig mere til *virksomheden* end til personen«, konkluderes der s. 272. Det var ikke kommunister, men kommunisme, man gik efter. Hvem lagde strategien? Hvem andre end Ejvind Larsen?

Hvad der var problemløst i 1941, var det ikke efter krigen. Da gjaldt det om at skildre forhandlingerne paa Dagmarhus som et tysk ultimatum. Da gjaldt om ikke at have været til stede, da der blev kikket i kartoteker. Da gjaldt det om ikke at have taget initiativet til at arrestere andre end dem, tyskerne udtrykkeligt havde forlangt. Det var en kamp, om ikke just for livet, saa for stillingen og/eller karrieren. Det var sandelig ikke saadan at have kæmpet mod kommunismen i 1941!

Den 25. september 1941

Jeg skal endelig opholde mig ved det møde i Forsvarsministeriet, der afholdtes den 25. september 1941 paa initiativ af general Gørtz, og som omtales 325 ff. Præsens skildrer baggrunden for det ved at nævne Atlantkonferencen i august 1941, kommunisternes illegale pressearbejde, de forhandlinger mellem Aksel Larsen og Christmas Møller, der førte frem til »Frit Danmark«, samt kontakter fra en gruppe af konservative til en række officerer i december 1941. Det virker ikke overbevisende. Bortset fra Atlantkonferencen kunde Gørtz enten ikke vide noget om disse ting, eller de skete efter mødet. Der maa være bedre forklaringer.

Gørtz var lige tiltraadt. Han skulde have styr paa nogle løse ender. Det møde, han fik indkaldt til, skulde bidrage hertil. Det havde i øvrigt endnu et punkt paa dagsordenen, nemlig som pkt. 1 »Grænsegendarmeriets underlæggelse under Krigsministeriet i særlige tilfælde« – derfor var finansminister Buhl med. Og Gørtz fik sin vilje. Stemmann noterede, at finansministeren lovede at lade spørgsmaalet nyde fremme, og at Stemmann den 2. oktober havde aftalt med generaldirektør Korst, at finansministeren nu vilde give den ønskede tilladelse til chefen for Grænsegendarmeriet.²² Punkt 2 paa dagsordenen var »Bestemmelser for undtagelsestilstand (tidligere belejringsstilstand)«. Ogsaa her gik det, som Gørtz ønskede. Stemmann noterede, at Justitsministeren lovede at lade udarbejde bestemmelser i forbindelse med Krigsministeriet, og

²² Jfr. Lars Bjørneboe, Ingen kender dagen, Kbhvn. 1970, s. 48. If. note 5 notificeredes Grænsegendarmeriet herom ved skrivelse af 7. oktober 1941.

videre, at han – Stemann – den 2. oktober havde aftalt med departementschef Svendsen, »at en af kontorcheferne i Justitsministeriet nu træder i forbindelse med Generalauditøren for at udarbejde udkast snarest. Kaptajn O. Nielsen vil kunne bistaa«. Præsens har altsaa ikke ret, naar han s. 327 infra, skriver, at det besluttedes, at Justitsministeriet skulde udfærdige lovudkastet. Citatet kan kun tolkes som et samarbejde om at faa udkastet op at staa.

Det forekommer mig naturligt at sætte disse tiltag med Grænsegendarmeriet og bestemmelser for undtagelsestilstand i forbindelse med P-ordningen. I ordren af 21. november 1940 fra Generalkommandoen til Jyske og Sjællandske Division om en gennemgang af de saakaldte Z-ordrer med henblik paa at kunne etablere »en styrkeforøgelse i begrænset omfang« begrundes dette med »det tilfælde, at de civile myndigheder og institutioner ... i større eller mindre omfang er afskaaret fra at bistaa efter forudsætningerne for en normal gennemførelse af styrkeforøgelsen«. ²³ Denne begrænsede forøgelse af styrken var identisk med P-ordningen. P-ordningen var legal. Forsvarsministeren var orienteret derom. Hvornaar arbejdet hermed var tilendebragt, tør jeg ikke sige med sikkerhed. Der er vidnesbyrd om, at man var i gang dermed i Holbæk i foraaret 1941, maaske paagik det endnu i 1942. ²⁴ De civile myndigheders afskæring fra at bistaa de militære myndigheder var netop den situation, der kaldte paa behovet for bestemmelser om undtagelsestilstand.

Men hvilken realpolitisk situation forestillede de sig? Præsens har s. 330 fat paa Pürschels memorandum af 23. oktober, hvor han hæfter sig ved dennes overvejelser i tilfælde af revolterende tyske soldater og den dermed forbundne kommunistiske fare, og hvor han fremdrager Pürschels bemærkninger om frikorpsfolkernes kampværdi. Det er i og for sig ikke mærkeligt, at præsens netop fremdrager dette. Pürschel er jo en af besættelsestidens uheldige helte, som der altid er fri jagt paa. Og vist har Pürschel skrevet dette, men det er ikke det væsentlige i hans memo, og det er bemærkningerne om revolterende tyske styrker heller ikke.

Pürschel diskuterer, »hvilke midler der kan være nødvendige til opretholdelsen af orden og lovlighed ... i en periode, umiddelbart efter at de tyske besættelsestropper har forladt landet« – og nota bene ikke nødvendigvis uden kamp, som præsens skriver, oven i købet kursiveret. Han opstiller »de forskellige logisk tænkelige tilfælde uden hensyn til disses større eller mindre sandsynlighed«. Først kommer den situation,

²³ Hans Christian Bjerg, Ligaen. Den danske militære efterretningstjeneste 1940-1945, Kbhvn. 1985, I, s. 112.

²⁴ Ssts., s. 113; jfr. Aage Trommer, Modstandsarbejde i nærbillede, Odense 1973, s. 32.

at de tyske tropper trækkes tilbage under kamp – og hvis det er russerne, der fortrænger dem, saa maa det »paaregnes«, skriver han, »at de nuværende myndigheder ... meget hurtigt vilde blive »likviderede««. Hvis de som mulighed nr. to trækker sig tilbage uden kamp, kan det ske 1) under disciplin, 2) demoraliserede, 3) revolutionerende. Det er denne sidste situation, præses har hæftet sig ved, men det burde han ikke, for Pürschel skriver udtrykkeligt, at »den mulighed, der efter min opfattelse har en sandsynlighed af mindst 90%, [er] den, at de bortdragende tyske styrker er under fuld disciplin«. I denne situation er det imidlertid ikke kommunisterne, der er problemet. De nævnes slet ikke i denne sammenhæng. Det er de danske nazister. Hvis en tysk regering ser med sympati paa, at de tager magten, »da vil ingen ekstraordinære foranstaltninger rettet herimod blive tilladt de danske myndigheder«. I det modsatte tilfælde vilde et kupforsøg fra frikorpsfolk ikke være noget problem, »hvis der blot sørges for ... bevogtning af beholdningerne af vaaben og ammunition«, og det er det, han indleder sine »tekniske overvejelser« med. Maa jeg løfte pegefingern og sige, at præses bør plukke sine citater i overensstemmelse med disposition og tendens i det citerede?

Pürschel troede altsaa pr. 23. oktober 1941 paa en tysk sejr eller i hvert fald paa et ubesejret Tyskland, hvis regering var i stand til at trække sine tropper hjem i god orden.²⁵ Gjorde Gørtz ogsaa det den 25. september? Det gjorde han utvivlsomt, da han udtalte, »at det maatte anses for nødvendigt at have bestemmelser for undtagelsestilstands liggende rede, saaledes at myndighederne i givet fald ikke overraskedes af begivenhederne« og derfor ønskede at have bestemmelser liggende rede »med den tilstand for øje, at der ved krigens afslutning opstaar uroligheder, som de danske myndigheder maa bekæmpe paa egen haand« – for nu at citere Linde fra hans notat af 6. oktober 1942. I efteraaret 1941, da tyskerne paa østfronten stadig gik fra den ene sejr til den anden, var der næppe ret mange, der efter en kølig kalkule turde regne med andet.

Det er fortjenstfuldt, at præses har fremdraget mødet den 25. september 1941. Jeg har ikke fundet det omtalt i litteraturen tidligere. Men han burde ogsaa have sat det ind i den rette kronologiske kontekst og stillet spørgsmaalet, hvad man forestillede sig, at det hele skulde gøre godt for.

Det forekommer mig, at de to tilfælde, jeg her har trukket frem, kan sætte nødretten og dens anvendelse i perspektiv. I det første tilfælde blev

²⁵ Jfr. Palle Roslyng-Jensen, Værnenes politik – politikernes værn, Kbhvn. 1980, s. 452, note 64, if. hvilken viceadmiral Vedel pr. 12. januar 1942 gjorde sig »overvejelser om krigens afslutning og om, under hvilke omstændigheder et brud mellem regeringen og tyskerne kan tænkes«.

man næsten bogstaveligt taget paa sengen. »Interneringerne var ... hjemlet i den statslige nødret«, skriver præses s. 241. Javist, men hvor megen sans for hjemmelen havde aktørerne hin morgen? Der er kun belæg for, at der er blevet tænkt paa diplomaterne og folketingsmændene. Derudover handlede man her og nu og kunde siden efterrationalisere. Der var saa ganske tale om politikens primat.

I det anden tilfælde vilde man ikke tages paa sengen. Man forberedte ny lovgivning i god tid, og jeg er ikke enig med præses i, at den i sin genesis var rettet mod kommunisterne, men derimod mod Pürschels memorandum, at vore hjemlige nazister var fjenden. Man skulde ikke én gang til »overraskes af begivenhederne« og post eventum lade en lov afløse den nødret, der øjensynligt i begge tilfælde var politisk uønskelig.

Denne perspektivering kunde have tilført undersøgelsen en ny facet. Disse bemærkninger skal imidlertid ikke skygge for, at præses' fremstilling ud over fremlæggelsen af et særdeles omfangsrigt og vel gennemarbejdet materiale rummer en lang række dygtigt gennemførte iagttagelser og analyser. Det sagde jeg til indledning. Det skal ogsaa være mit sidste ord. Jeg nærer ikke tvivl om, at præses vil komme uskrammet gennem dagen – i hvert fald ikke med flere skrammer, end det sig hør og bør ved slige lejligheder.

Aage Trommer

ANNE KNUDSEN og JAN IFVERSEN: *Hjem til Europa*. Søren Mørch (red.), Det europæiske hus bd. 6, Kbh., Gyldendal 1992. 440 s., ill.

Det europæiske hus er nået til den sidste etage med Anne Knudsens og Jan Ifversens *Hjem til Europa*. Hus-metaforen giver indtryk af noget afgrænset udadtil – geografisk, kulturelt, politisk osv. – og noget forskelligartet indadtil, idet hvert rum indrettes på sin måde. Billedet har sine fordele, idet det antyder visse fælles træk, der kan retfærdiggøre, at man er indenfor og ikke udenfor murene. Men billedet har også nogle ulemper, nogle problemer, der både gælder for dette og forudgående bind. Afgrænsningen udadtil er ikke så klar, at der kan trækkes en streg på kortet, som angiver hvor nabogrunden begynder. Og internt er det berettiget at stille spørgsmålet om, hvor meget husets sydøstlige fløj har til fælles med fx. det nordvestlige annek.

Europa 1945-1993 er et broget billede, og udsigten fra sjette etage er

langt fra fremragende, dertil er udviklingen for tæt på. Sigbarheden blev heller ikke bedre af, at den bekvemme opdeling i de gode og de onde brød sammen i slutningen af 1980'erne. Den fastlåste grundstruktur, der har været forudsætningen for samtidshistorien og den horisont, som har præget den og nærmest givet den form af vanetænkning, skal afløses af mere komplicerede forklaringer.

De to forfattere har, kort sagt, påtaget sig den store opgave at skrive samtids- og nutidshistorie midt i vadestedet, alt imens verdensbilledet hastigt ændrer sig. Det er ikke det samme Europa vi læser om, som det Europa vi lever i. Det er selvfølgelig et grundvilkår for al historie, men det føles stærkere ved nutidshistorie, især når bogen slutter midt i en opstået konflikt. Historien uden konklusion, uden et slutpunkt, der kun kan begrundes med forlagets dead-line og ikke er betinget af begivenhedernes gang, af et skifte i konjunktoren.

Ifversen og Knudsen har ikke stået uden hjælpemidler; de har kunnet støtte sig til andre forsøg på at ajourføre historieskrivningen om de europæiske lande. Nok de fleste af disse Europa-historier beskriver de enkelte lande hver for sig, eventuelt suppleret med et kortfattet bud på, hvad der udspiller sig på den europæiske scene. Ifversen og Knudsen har valgt at lægge hovedvægten på det sidste – hvilket også svarer langt bedre til intentionerne med værket – og når et land trækkes frem og behandles særskilt, er det fordi udviklingen berettiger til det. Fx. i forbindelse med de Gaulles og Frankrigs kritik af det vesteuropæiske samarbejde midt i 1960'erne.

Det ville være urimeligt at forlange, at alle lande behandles med lige stor forståelse. Men forskellen mellem beskrivelsen, hvor forfatterne er på hjemmebane, og hvor de er mindre fortrolige med stoffet, er alt for stor. Værst står det til ved beskrivelsen af Østeuropa. Det er ikke særlig frugtbart kun at beskue Østeuropa gennem huller i jerntæppet og ryste uforstående på hovedet over de europæere, der blev fremmede for os. At de blev fremmede kan ikke blot forklares med, at Østeuropa var en stalinistisk fangelejr. Området var styret af en anden politisk, økonomisk og social logik end Vesteuropa, og i en Europa-historie må det være et minimumskrav, at forfatterne anstrænger sig for at forstå og forklare de verdener og kulturer, de ikke har sympati for. Læseren ønsker jo netop at blive belært om de logikker, de styreformer og samfundssystemer, han eller hun kender mindst til. Og det er der ikke mange eksempler på, når blikket vendes mod øst. Ifversen og Knudsen har med andre ord haft svært ved at overvinde de traditionelle Europa-historiers karakter af at være koncentreret om Vesteuropa, både forståelsesmæssigt og i omfanget af beskrivelserne.

Titlen Hjem til Europa henviser til de østeuropæiske demokraters håb om at blive en del af civilisationens, demokratiets og frihedens Europa (s. 356). Det er også i denne tankegang, Ifversen og Knudsen har deres udgangspunkt. De tre begreber udgør (i kort form) definitionen på Europa, regionens historiske og kulturelle fællesskab. Det gælder både ved redegørelsen for Østeuropa og når det konstateres, at Spanien, Portugal og Grækenland ikke fuldt ud var til stede på den europæiske scene (s. 241). Et noget snævert udgangspunkt, al den stund en stor del af Europa ikke har en demokratisk tradition. Men det kan retfærdiggøres af, at Vesteuropa i nutiden har været det faktiske centrum i regionen.

Øst-Vest konflikten har været bestemmende for Europas udvikling efter 1945 – som nu dårligt længere kan kaldes efterkrigstiden. Derfor er det rimeligt, at konflikten virker ind på periodiseringen sammen med andre aspekter. Der er udbredt enighed om periodiseringen af tiden efter 1945. At der er et skel omkring 1960 er indlysende, men hvorfor Ifversen og Knudsen placerer det i 1962 står ikke helt klart. Forskellen mellem Øst- og Vesteuropa fik først sin definitive, stabile form i det år, hedder det. Hvorfor ikke 1961, hvor Berlin-muren opføres og kommer til at symbolisere konfliktens stivnede, men også begrænsede form. Cuba-krisen er ikke så afgørende for Europas interne ordening, selv om den var en tydelig understregning af, at det var USA, der havde ansvaret for den vestlige verden og dermed også for Europas sikkerhed.

Man kan altid diskutere hvornår en periode afløses af en anden, og om det er 1961 eller 1962 er ikke afgørende. Vigtigere er det, at forfatterne klart redegør for de kriterier, der lægges til grund for periodiseringen. Det er ikke tilfældet i Hjem til Europa.

Knudsen og Ifversen har dernæst ladet sig inspirere af postmodernismen med en gennemgående diskussion af om politikken er ved at dø bort, eller om den tværtimod blomstrer op i de forskellige perioder. Jeg har svært ved at forstå den dybere mening, og afsnittet Politikens genkomst (s. 219ff.) gør mig ikke klogere. Det hedder om 1970'erne: »Politik blev igen et spørgsmål om langsigtede mål for samfundenes indretning, og velfærd, velstand, fordeling og prioritering blev spørgsmål, som ikke havde praktisk entydige svar . . . Egenligt politiske spørgsmål prægede samfundsdebatten, nyhedsmedierne og parlamenterne over hele Vesten« (s. 219). Hvornår det *ikke* har været tilfældet er det svært at finde eksempler på, fx. er der vel ikke det vesteuropæiske land, hvor velfærdsstaten ikke blev udbygget og diskuteret i 1950'erne og 1960'erne, og hvor den økonomiske politik ikke var præget af store politiske uenigheder. At der skete noget nyt i 1970'erne med bevægelser-

ne, med andre former for politisk adfærd, er en anden sag og kan ikke begrunde, at årtiet skulle være mere politisk end de foregående år.

Tilsvarende er det en skrivebordskonstruktion at tale om »de store historiers« troværdighedstab i 1980'erne. Det giver kun mening, hvis der sættes lighedstegn mellem »de store historier« og socialistisk ideologi. Andre »store fortællinger« lever videre i et bedre velbefindende end den østeuropæiske socialisme. De politiske modsætninger, styrkeforholdet, mv. ændrede karakter i firserne, og herunder var der nogle (desillusionerede) akademikere, der fik øjnene op for betydningen af de små skridt, frem- eller tilbageskridt. Det berettiger imidlertid ikke til at proklamere ideologernes død eller historiens slutning.

Kritikken skal imidlertid ikke overskygge, at Hjem til Europa er en velskrevet oversigt over de væsentligste sider ved Europas nyeste historie. Fremstillingen af Vesteuropas historie står stærkest, og der redegøres udmærket for de vigtigste forandringer, det være sig den parlamentariske, politiske, økonomiske udvikling, ændringer i det civile samfund, integrationsbestræbelserne osv. Det lykkes egentlig udmærket at få overblikket og detaljerne til at hænge sammen.

Sidst, men ikke mindst: Knud Ryg Olsen har gjort det igen. Med en række gode, tidstypiske billeder, plakater og tegninger, som ikke har været brugt i en masse andre bøger, har han hævet illustrationerne til at være andet og mere end et supplement til teksten.

Mogens Rüdiger

Kortere anmeldelser

ALMINDELIG HISTORIE

CARSTEN DUE-NIELSEN, HANS KIRCHHOFF, KARL CHRISTIAN LAMMERS, TORSTEN NYBOM (red.): *Konflikt og samarbejde*. Festskrift til Carl-Axel Gemzell. Museum Tusulanums Forlag. København 1993. 415 sider.

Både i tid og rum er emnerne for denne udgivelse samlet om et antal temaer, der i modsætning til mange festskrifters mere spredte fægtning gør et flertal af afhandlingerne relevante for forskere i moderne historie og politologi. Oven i købet udgør Ib Damgaard Petersens afhandling om de lange historiske cykler siden 1495, hvad man kunne kalde en slags analytisk ramme for forståelsen af politikens vilkår i specifikke historiske perioder. Bortset fra denne er emnerne hentet i dette århundrede, og det geografiske tyngdepunkt er samlet om nordiske forhold.

Der er en klump omkring sikkerhedspolitik: Weserübung set i relation til den finske vinterkrig og den engelske u-bådsbekæmpelse. Sikkerhedspolitik er også Poul Villaumes undersøgelse af Danmarks forhold til USA under Koreakrigen. En anden klump udgøres af økonomiske forhold med afhandling om den danske nationalbanks politik i 1930'erne; om Danmarks tiltræden af ITO (International Trade Organization); om den svenske småstats handelspolitiske manøvrer mellem England og Sovjet i 1921; om udlandets syn på den danske vækststrategi; og om dansk skibsfarts integration i den internationale økonomi efter 1945. Tre stykker behandler de beslægtede emner: Socialdemokrati og velfærdsstat; og en studie af idrætslivet i en københavnsk forstadskommune kan siges at tegne et billede af velfærdspolitikens lokale aspekter.

Et ideologisk perspektiv er behandlet i Henrik Nissens afhandling om den nationale vækkelse i Danmark under besættelsen; i Inga Flotos skildring af to amerikanske historikerskæbner i kølvandet på McCarthy-tiden; samt i Karl Christian Lammers afhandling om nationalsocialisternes mobilisering af tyskerne. Det internationale udblik kommer til udtryk dels i den nævnte afhandling om ITO og dels i Mogens Pelts undersøgelse af Grækenlands stilling mellem Europa og den nære Orient i 1930'erne.

Påvirkningen fra aktuelle problemer i vor egen tid kommer naturligvis klart frem i mange af de nævnte afhandling, men særligt tydeligt i undersøgelsen af Hitler-tidens flygtninge; i afhandlingen om miljøpolitikens stilling mellem eksperter og lægfolk; samt om forskeruddannelsen i velfærdsstaten.

Historie hører jo stadig hjemme under humaniora, selv om påvirkningen fra den nomotetisk orienterede politologi efterhånden mærkes mange steder. Strikt humaniora – og i ordets bedste forstand – er imidlertid Hans Kirchhoffs afhandling om skæbnefællesskabet mellem Scavenius og Best. Den er det ren nydelse at læse, for dens højtudviklede sproglige sans og for dens nuancer i

menneske- og livssyn. Ud fra et nyhedskriterium er dens vægtigste del redegørelsen for den brevveksling mellem de to herrer, som blev opdaget i 1988. Den begyndte i 1950, da Scavenius sendte sit foto med dedikation til den i Horsens indsatte krigsforbryder. Den fortsatte til Scavenius døde i 1962. I 1952 sendte Best til den forhenværende stats- og udenrigsminister et manuskript om sin andel i besættelsestiden. Scavenius svarede, »og indledte hermed det ejendommeligste samarbejde, der er set om noget værk i besættelsestidens historie«.

Jeg håber, at jeg med denne anmeldelse har formået at formidle min opfattelse af en for genren usædvanlig homogen og værdifuld udgivelse, hvori de fleste med hovedinteresse indenfor den moderne historie vil kunne finde udbytterig læsning. En usædvanlig stor del af bidragene er oven i købet beslægtede med Gemzells disputats og øvrige hovedværker.

Wilhelm Christmas-Møller

MICHAEL JALVING: Mellem linierne – Thorkild Hansen som historiefortæller. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 172, Odense Universitetsforlag 1994. 93 s., ill.

For en historiker er fænomenet 'den historiske roman' et kors for tanken: hvorfor vælger en forfatter, hvis ønske måtte være den frie fantasi udfoldelse, at pålægge sig selv de uendeligt mange bånd, som kommer af ønsket om historisk korrekthed? Hvorfor er en forfatter som Thorkild Hansen (1927-89) så forhippet på at vise, at det, han skriver, er *Wahrheit*, i stedet for at give sig hen til forfatterens egentlige bestilling: *Dichtung* – at beskrive det *mulige* og ikke nødvendigvis det *virkelige*? (En definition af hvervet, som går tilbage til Aristoteles' poetik).

Det er ikke i første omgang Jalvings ærinde at svare på dette spørgsmål, men derimod på meget traditionel vis at gå Thorkild Hansens arbejde med kilderne efter i sømmene. Konklusionen er kort, at Thorkild Hansen består næsten enhver metodeeksamen, som har Michael Jalving som censor. I striden mellem *Wahrheit* og *Dichtung* har Jalving reddet Hansen over på *Wahrheit*-siden. Knapt 100 sider er ikke meget plads, hvis man vil behandle et livsværk som Hansens romaner udgør: »Det lykkelige Arabien« (1962), »Jens Munk« (1965), Slavetrilogien (1967-70) og »Processen mod Hamsun« (1978). Jalving har da også valgt enkelte passager ud, medens man måske var bedre tjent med analyse af et enkelt værk for at nå ind bag ved det, både som historisk (i betydningen 'realistisk') og fiktivt værk. Men hvis Hansen er en god kildekritiker, hvorfor fik han da aldrig sit akademiske borgerbrev?

Thorkild Hansen tillader sig at udfylde de huller, hvorom kilderne tier, og lader i disse passager lysten til at berette et muligt hændelsesforløb få forrang for pligten til *kun* at fremstille det kendte og virkelige. Det er den skabende forfatters helle. Hansen installerer til dette formål i sine fortællinger en Krøniker, der som hans talerør – ja, ifølge Jalving som identisk med forfatteren selv (s. 28) – har en »aabenlys svaghed for det anekdotiske« og »en beklagelig tilbøjelighed til at udgive det mulige som det virkelige« (Jens Munk, 1. del, 1. kap.) Hansen skyder krønikeren ind mellem sig og læseren, når han forlader kildernes faste grund.

Krønikeren optræder kun ved dette navn i »Jens Munk«, men Jalving mener, at se denne fortælle tekniske konstruktion gå igen i alle værkerne.

Diskussionen af Hansens kildebrug udgør hovedparten af bogen, hvorefter følger et mættet kapitel om hans historiesyn.¹ Et ord, der kan dække hvad som helst, men Jalving definerer det som synet på, hvad der »er vigtigst i historien, altså hvad driver værket« (s. 69). Hansen er eksistentielist – ikke mindst inspireret af fransk filosofi under det lange ophold i Paris 1947-52. Jalving tegner hovedlinierne til en definition af Hansens historiefortælling som beskæftigelsen med *skæbner*, »de mægtige tabere« (s. 70), de seje viljer, enerens kamp – ikke strukturerne, »klassekamp eller racekamp« (sst.). Det er en af Jalvings pointer, at det var Hansens historiesyn, der gjorde ham ugleset blandt faghistorikere. Jalving fører denne diskussion videre med en kort gennemgang af hjemlige og udenlandske hermeneutikere og eksistentielister på teori-siden, men kunne måske godt, som indledningen lader læseren håbe (s. 11), have udvidet sin glimrende pointe til at komme nærmere ind på det sære fænomen, som den historiske fortælling er i sin oprindelse.

Definerer man den historiske roman som en bog, hvor »handlingen er lagt tilbage i tiden ... forud for forfatterens fødsel«,² måtte Shakespeare være en af genrens pionerer, da hans dramaer er henlagt til en fortid. Ingen ville dog kalde ham for historisk forfatter, eftersom han bare stjæler nogle gode 'plots' (vi kender vel bedst hans udgave af Saxos prins Amled) og ompotter dem efter behag til samtiden. Den historiske roman opstod parallelt med den historiske fagvidenskab i første halvdel af forrige århundrede (Scott's »Waverley« udkom 1814, Niebuhrs »Römische Geschichte« 1811-12). Den tager fortiden alvorligt som fortid, og bruger den ikke blot som kulisse.³ I det 19. årh. var det netop den videnskabelige og den skønlitterære genres fælles ærinde at beskrive skæbner, personer, viljer, livshistorier. Senere opgav videnskaben personerne til fordel for de moderne strukturer, og biografien i en eksistentielistisk-hermeneutisk udgave overlevede i en forældet romanform, som igen idag, med biografens genkomst som stueren genre, pludselig er *forud* for sin tid.

Jalving giver inden den afsluttende konklusion plads til en lille men uhyre spændende »ekskurs«, som er et rids af den store diskussion om forholdet mellem Wahrheit og Dichtung, 'historikerfejde' osv. Det er blevet påstået, at denne skelnen slet ikke eksisterer: »Historien er en realistisk roman.«⁴ (Det ville sikkert passe litteraterne udmærket, at litteraturvidenskab således blev modervidenskab på humaniora). Det er et angreb på historikernes stædige fastholden af et korrespondens-sandhedsbegreb – altså at historievidenskaben viser, hvordan det virkelig var. Jalving må af gode grunde (altså fordi han hævder, at Hansen faktisk beskriver en virkelighed) benægte anti-realisterens synspunkt. Hvis denne diskussion i sin fylde fandt sted i begyndelsen af bogen, kunne placeringen af Thorkild Hansen i spektret mellem Wahrheit og Dichtung måske være blevet

¹ Kapitlet findes i omarbejdet form i *Fortid og Nutid*, maj 1993, hefte 1. Se endvidere Jalvings kronik i Kristeligt Dagblad, 23. marts 1994, hvor Tandrup's begreb om 'Tendens-historie' inddrages.

² Leif Nedergaard: »Marie Grubbe som 'historisk' roman«, *Siden Saxo*, nr. 1, 1991.

³ Lion Feuchtwanger, *Das Haus der Desdemona oder Grösse und Grenzen der historischen Dichtung* (1961), Frankfurt/M 1986, s. 27ff.

⁴ Hans Hauge: »Historiens Vendinger«, *Den Jyske Historiker*, nr. 50, 1990.

mere nuanceret, og Jalving kunne have svaret mere end blot »ja« eller »nej« til spørgsmålet, om »Hansens ... objektivitet meget langt hen ad vejen er tøjret og dermed ansvarlig, set fra en faglig historisk synsvinkel.« (s. 13). Mellem det 'virkelige' og det 'mulige' er der et stort gråt felt bestående af det 'sandsynlige'. At videnskaben beskæftiger sig med *Sandheden* som mål, er vel rigtigt nok, men den fremstiller næsten altid kun *det sandsynlige*. Jalving får ikke spurgt til graden af sandsynlighed i Hansens konklusioner, fordi han er lidt for forhippet på at redde Hansen som troværdig og sanddru kildekritiker.

Er overholdelse af de kildekritiske principper overhovedet det eneste kriterium for den gode videnskab, eller er dette også en diskussion af *form*? Historikere har en tendens til kun at ville diskutere indhold. Imidlertid spiller formen en central rolle for viderebringelse af budskabet, hvilket herhjemme er blevet fremført af bl.a. Inga Floto og Bo Elbrønd-Bek. Når Hansen har valgt den fortællende form, hvor han kreativt føjer til den eksisterende viden, kan det da hænge direkte sammen med hans interesse for individets skæbne? Karen Blixen har engang fremført, at det er enhvers pligt at gøre en *sammenhængende* fortælling af sit liv; med een ledetråd at kunne berette sit livs historie, sin skæbne. I tilfældet Jens Munk strikker Thorkild Hansen en fortælling sammen om ydmygelse og hævn, der er Munks ene drivkraft i karrieren til søs. For at etablere denne sammenhæng i skæbnerne må Hansen gribe til en ikke-akademisk form, hvor han kan tillade sig at fylde 'hullerne' uden at give køb på idéen om at beskrive virkelige hændelser. Således er det ikke kun selve historiesynet, der bringer ham i uoverensstemmelse med faghistorikerne, men dette historiesyn byder ham også at vælge en form, der på parnasset betragtes som usaglig.

Selvom redegørelsen for Hansens kildebrug er interessant, savnes en uddybende diskussion af de teoretiske aspekter, der går ud over »Historisk Teknik«. Jalving har selv valgt en form til sin bog, der gør den indre beslægtet med sit emne. Sproget er suggestivt og farverigt. Frækt lader han i en slags alliance med Hansen den især tidligere i faghistoriske kredse så forkætrede Palle Lauring optræde hele to steder i litteraturlisten, hvor i øvrigt 2. og 3. bind af Ricoeurs »Temps & Récit« af en eller anden grund ikke findes. Bogen er velillustreret med portrætfotos, således at man ved endt læsning ikke alene i kraft af teksten har et kendskab til Thorkild Hansen som historiefortæller, men også et indblik i ham som person, hvilket vel ganske er i Hansens ånd.

Jes Fabricius Møller

OLDTID OG MIDDELALDER

MOGENS HERMAN HANSEN: *Demokratiet i Athen*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. København 1993. 179 s., kr. 168.-.

I foråret 507 f.Kr. forkastede athenerne den aristokratiske styreform og vedtog på Kleisthenes' foranledning at indføre det såkaldte 'demokratia'. Dette faktum betyder, at begrebet »demokrati« i foråret 1994 kan fejre 2500 års jubilæum. I denne anledning har Mogens Herman Hansen, den moderne forsknings ukronede konge over det athenske demokrati, udgivet en bog beregnet for den

legendariske »dannede læser«, der vel formodes at have så megen styr på historiens vigtige årstal, at hun/han i jubilæets tegn går til boghandleren for at holde demokratiet i ære.

I de indledende kapitler skildrer MHH kort og præcist ligheder og forskelle i datidens og vort demokrati-begreb: i begge samfund forstås under »demokrati« såvel et politisk system, nemlig »folkestyre«, som en ideologi, der holder værdier som »lighed« og »frihed« i hævd. Derimod er der f.eks. en væsentlig forskel på, hvem vi i dag regner med til »folket« set i forhold til athenerne. Forfatteren gør dog elegant opmærksom på, at vore dages opfattelse af »folket« ikke er så gammel endda, hvorfor det efter hans mening af denne grund er utilladeligt at forkaste det athenske 'demokratia' som demokrati, således som dette ofte gøres i litteraturen. Desuden har vort moderne efterkrigstidssamfund oplevet udviklinger, der igen peger i den retning, som prægede den athenske opfattelse. Et eksempel er den omfattende indvandring af gæstearbejdere, der i flere europæiske lande, f.eks. Tyskland, selv efter mange års ophold i det pågældende land stadig ikke har politiske rettigheder dér, således som tilfældet netop var for de såkaldte 'metoiker' i Athen.

Med disse – korte – kapitler begrundes MHH udgivelsen af et værk, der på de efterfølgende ca. 130 sider derefter 100% er viet en beskrivelse og diskussion af det athenske demokratis institutioner og virkemåde. Efter en fremlæggelse af kildematerialet, redegøres i separate kapitler for bl.a. »Borgerne«, »Metoikerne«, »Folkeforsamlingen«, »Folkedomstolene« osv. Herved kommer flere forskelle i de to demokratiske styreformer til at stå klart for læseren, således var det et typisk træk i det athenske demokrati, at de fleste af (by-)statens embedsmænd blev valgt ved lodtrækning, hvilket betød, at enhver athensk borger på denne måde kunne komme til at blive indehaver af statens vigtigste embede. Desuden var det f.eks. muligt (omend ikke reglen), at der blev truffet vidtrækkende beslutninger på folkeforsamlingerne alene som følge af en god talers indlæg, dvs. uden et grundigt forberedende sagsarbejde.

Dernæst følger et par diskuterende kapitler, der stiller spørgsmål som »eksisterede der politiske grupper (eller partier) indenfor det athenske demokrati?« (underforstået: således som vi kender det fra vore dages politiske system). I de to sidste kapitler gives et kort rids af det athenske demokratis historie fra dets indførelse i 507 f.Kr. frem til afskaffelsen i 322 f.Kr. Her bliver det klart, at heller ikke det athenske demokrati var en statisk størrelse, men udviklede sig i årenes løb. Dermed slutes kredsen dels til afsnittet om kilderne til det athenske demokrati, hvor MHH gør opmærksom på, at han beskriver perioden mellem 355 og 322, da »Disse 33 år er den eneste periode i Hellas' historie, der er så godt belyst i kilderne, at en rekonstruktion af forfatningen overhovedet er mulig« (s. 22). Dels føres vi tilbage til indledningens diskussion af demokrati-begrebet, hvor MHH så prægnant redegør for, at dette – så selvfølgelig dets indhold tilsyneladende er for os moderne mennesker – er underlagt en stadig forandring som følge af det omgivende samfunds udvikling.

Selv om der er tale om en revideret udgave af samme forfatters indlæg i Rudi Thomsen (ed): Det athenske demokrati i samtidens og eftertidens syn, 1986, er det dejligt endnu en gang at se, at en dansk, internationalt anerkendt forsker tager »folkeoplysningens sag« alvorligt. Denne er nemlig et væsentligt grundlag for vort demokratis virkemåde. Men det er en anden historie . . .

Carli Jacobsen

Rudi Thomsen: *Hellenismens tidsalder*. Aarhus Universitets Forlag. Aarhus 1993. 287 s., ill.

»I 1989 startede *Statens Humanistiske Forskningsråd* et femårigt projekt til udforskning af hellenismens kulturliv. I tilknytning hertil påtog jeg mig for et par år siden at udarbejde en syntese – den første på dansk – om den hellenistiske tidsalders historie, samfundsforhold og kultur, og det har nu ført til foreliggende bog«. Således indleder Rudi Thomsen forordet til sin monografi, og dermed er de vigtigste iagttagelser allerede gjort.

Bogen er – som programmet siger – opdelt i tre hovedafsnit: »Politiske udviklingslinier«, der stort set er en kronologisk beskrivelse af de såkaldt hellenistiske rigers historie i perioden fra 323 – 31 f.Kr.; »Stat og Samfund«, hvor underkapitler behandler emnerne den hellenistiske konge, rigsstyre, sociale forhold og det økonomiske liv; samt afsnittet »Kulturliv«, der med passende baggrund i Hellenismeprojektets tyngdepunkt indtager broderpladsen i indholdshierarkiet.

Der er tale om et lærd værk med umådelig megen viden fordelt på de relativt få sider, der behandler denne komplicerede periode i Antikkens historie (til sammenligning kan nævnes, at Peter Greens monografi »Alexander to Actium« fra 1990 fylder ca. 1000 sider). Da hellenismens tidsalder omfatter de århundreder, hvor den tidligere periodes såkaldte »Alexanderrige« opdeltes i et system af riger (Makedonien, Seleukide- og Ptolemærriget samt flere mindre stater som f.eks. Pergamon) fører denne komprimering af stoffet til, at der stilles store krav til læserens koncentrationsevne mht. at holde styr på årstal, navne, stednavne og *termini* som f.eks. på side 108, hvor administrationen under den hellenistiske konge bl.a. beskrives ved at henvise til Perserrikets *haparazati* og Alexander den Stores *chiliark*. Heldigvis er Rudi Thomsen så venlig at forklare, hvad han dermed mener, nemlig en »førsteminister eller kansler, som bar titlen 'forretningsfører' og endog kunne optræde som kongens stedfortræder«. Desuden er bogen forsynet med en regentliste samt et glimrende kortmateriale, hvor den søgende læser kan finde Gaugamela, Fayum i Ægypten samt forsikre sig om, at ens medbragte viden rækker til at finde Baktrien i første forsøg. Også de mange godt udvalgte illustrationer af høj kvalitet bør fremhæves som en tjenlig (og nydelsesfuld) hjælp for læseren.

En anden bivirkning af værkets komprimerede form er, at afsnittet om sociale forhold med sine i alt knap otte sider dog ikke rigtigt lader de ellers særdeles interessante emner komme til deres ret. Socialhistorisk interesserede læsere er derfor stadig nødt til at ty til fremmedsproget forskning, hvortil der naturligvis henvises i litteraturlisten.

Et blik i samme litteraturliste viser, at Rudi Thomsens monografi er et passende supplement til den række af publikationer, som indtil nu er udgået fra Hellenismeprojektet, og som alle behandler specialeemner (se rækken af Hellenismestudier hhv. Studies in Hellenistic Civilization). Desuden er den – som han selv siger i begyndelsen af sit forord – den første af sin slags på dansk. Så der er flere grunde til – med forfatteren senere i samme forord – at takke Forskningsrådet for dets støtte til udforskningen af og publikationerne om Hellenismens tidsalder.

Gurli Jacobsen

TOBIAS FISCHER-HANSEN: *Scavi de Ficana, Volume Primo, Topografia Generale*, Roma, Libreria dello Stato, 1990, 152 s., ill., 90.000 lire.

Godt halvvejs mellem Rom og dens havneby Ostia ligger et højdedrag nær floden Tiber. En del af området hørte i århundreder under San Paolo fuori le Mura og kaldes endnu Monti di San Paolo. En af højene kaldes Monte Cugno. Her gravede nordiske arkæologer i årene 1976-83 en gammel boplads frem i et forbilledligt samarbejde mellem de nordiske institutter i Rom og Soprintendenzaen for Ostia.

Lokaliteten var i århundreder blevet identificeret med den gamle latinerstad Ficana, og dette navn er fastholdt, selvom der ikke er direkte epigrafisk belæg for at det faktisk er denne by, der i følge traditionen allerede i romersk kongetid blev erobret af Rom og indlemmet i denne bys territorium.

Fund fra udgravningerne er blevet vist ved en udstilling i Ostia og i de nordiske hovedstæder, og udgraverne har i mere populær form skildret deres foreløbige resultater i bogen *Ficana – en milesten på vejen til Roma* (Kbh. 1980). Nu foreligger det første af ialt fire bind i den endelige publikationsserie, der skal skildre og tolke fundene fra forhistorisk tid til romersk kejsertid.

Det er en fornem publikation i bedste italiensk stil, rigt illustreret og forsynet med fremragende kort og tegninger ved arkæolog-arkitekten Gregers Algreen-Ussing.

Tobias Fischer-Hansen er hovedforfatter. Han gennemgår i sin korte, men metodisk sikre fremstilling en række forudsætninger for studiet af byhøjen. Først et kapitel om den historiske geografi med et forsøg på en tilbageslutning til landskabet som det var. Den nuværende kystlinje ligger betydeligt længere væk end tidligere på grund af flodens aflejringer. Tibermundingen var i forhistorisk tid en række laguner, der delvis oversvømmedes af og til. Indtrængningen af det saltholdige middelhavsvand gav fra arilds tid mulighed for saltudvinding, hvilket givetvis har betydet meget for områdets udnyttelse. Herpå følger en diskussion af de skriftlige kilder, få som de er, samt et nyttigt kapitel om kartografiens behandling af området siden renaissancens første kort. Kapitel 4 giver en kort beskrivelse af den arkæologiske zone og dens omgivelser, herunder en diskussion af flodhavnen Saxa Puilia samt af de vigtigste spredte fund. Herefter giver forfatteren en kortfattet oversigt over områdets historie fra forhistorisk tid, over bronzealder og tidlige jernalder til nutiden. Indtil den endelige publikation foreligger må vi supplere denne fremstilling med de foreløbige beskrivelser fra den nordiske publikation. Fischer-Hansen er imidlertid en meget kyndig guide, og ikke mindst diskussionen af saltudvindingen og dens betydning er bemærkelsesværdig. Vi må her operere med mange ubekendte bl.a. placeringen af saltpanderne nord eller syd for floden, d.v.s. i latinsk-romersk eller etruskisk (Veientisk) område. Afgørende er også udviklingen af det første vejnet, og forfatteren kan godt gøre, at et sådant opstår tidligt i jernalderen, da bebyggelsen på byhøjen får mere permanent karakter. Kapitel 6 giver ved den italienske arkæolog Carlo Pavolini en præliminær skildring af udgravningerne og i det afsluttende kapitel 7 får vi en præcis diskussion af Ficana og dens relation til de øvrige samtidige bebyggelser i Latium, illustreret ved en fremragende folde-ud planche med planer over en række tidlige bebyggelser i Latium og Etrurien. Her er virkelig mulighed for komparation.

Studiet af Roms ældste historie fra byens grundlæggelse – som bekendt d. 21.

april 753 f.K. – er et af de mest besværlige. Forskningen har delt sig i to lejre, den traditionalistiske, der med forsigtighed bygger på den litterære tradition, først og fremmest hos Livius, og den kritiske – af modstandere kaldet den hyperkritiske – der forkaster hele den litterære tradition som forfalskning. Det siger sig selv at en arkæolog, der graver i området, ikke kan følge den kritiske skole, der simpelt hen opgiver at skildre den ældre historie eller skriver den totalt om med en hårdnakket benægtelse af den historiske kerne, som den historiske tradition fra oldtiden giver. I mange tilfælde er diskussionen mellem de to skoler forstummet, fordi man simpelt hen taler forbi hinanden. Tobias Fischer-Hansen styrer forsigtigt mellem Scylla og Charybdis, refererer loyalt andre synspunkter i det udførlige noteapparat, men tilslører ikke, at hans sympati ligger hos traditionalisterne, der især repræsenteres af engelske og italienske forskere. For den hyperkritiske skole står også tilbage at indfortolke de meget betydningsfulde arkæologiske fund fra protohistorisk og tidlighistorisk tid i deres rekonstruktion af fortiden. Man kan jo, som bekendt, ikke bare afskaffe historien i en given periode. Så overtages den af andre, bl.a. af arkæologerne. Fischer-Hansen har ikke overtaget historikerens rolle, men indplacerer det nye fundområde i en lang forskningstradition, der tæller en række af de bedste historikere, arkæologer og antikvarer. Ficana kan, når den endelige publikation foreligger, fortælle os meget om den tidlige udvikling i Latium og dermed også om Roms tidligste udvikling, idet denne bys ældste levn jo for det meste ligger skjult under de talrige senere lag. Man må derfor ønske, at de øvrige tre bind følger hurtigt efter, således at den lærde verden kan inddrage det nye kildemateriale på en kvalificeret måde i den standende diskussion. Hertil kan man uden tøven knytte ønsket om at den samme fornemme kvalitet kan fastholdes også i de følgende bind.

Jens Erik Skydsgaard

NIELS LUND: De hænger og de brænder. Danmark og England i vikingetiden. Kbh., Gyldendal 1993. 212 s., 14 kort, ill. kr. 268.-.

De sidste generationers bøger om vikingetiden har set det som deres mission at fortælle om, hvad vikingetidens nordboer, »vikingerne« også var: bønder og håndværkere, købmænd og sømænd – nogle var endogså kvinder; og museerne er begyndt at vise, at en tredjedel af »vikingerne« var børn. Men den underforståede tiltrækning – for eksempel hos de hyggelige folk, der rekonstruerer vikingetidens håndværk (og ikke alle andre tiders bådebygning og brikvævning), er jo alligevel den, at »vikingerne« virkelig var vikinger, at de »hægede og brændte« i den uskyldige tid længe før Verdun, hvor kun taberne led i krig. Vikingetidens voldselement bærer stadig dens fascination hos nutidsmennesker.

Niels Lund har skrevet en bog, der udelukkende beskæftiger sig med vikingernes aggressive handlinger set ud fra deres ofres kilder. En overordentlig sober fremstilling, der strengt holder sig til begivenhederne i deres rækkefølge, bevidnet i annaler og breve. Med en let genkendelig afvigende typografi bringes der talrige uddrag af kilder og karakteristiske forskningssynspunkter. Bogen har 46 billeder. Der er 14 kort over borganlæg, slagmarker og stednavne; skal man

virkelig bruge dem, må man fotokopiere dem og have dem liggende ved siden af, så at man kan få et plastisk billede af begivenhedernes nok så flimrende forløb. Thi dette er ikke nogen bog for hurtiglæsere, men for den omhyggelige studerende. Den bringer resultaterne af de sidste 100 års angelsaksiske forskning, har ikke egentlige forsknings-introducerende afsnit à la Nouvelle Clio, men dog en kort bibliografisk indføring til slut. Et register over personnavne, stednavne og moderne forfattere gør den tjenlig som opslagsværk. Bogen holder sig snævert til sit valgte emne, til kampe, forsvarsforanstaltninger og grænsedragninger, til den militære og diplomatiske historie. Den følger konsekvent sin linie inden for sine valgte begrænsninger og er overmåde tør i sin behandling af tre århundreder, der dog må have været spændingsfyldte nok at gennemleve for alle parter. De få svinkeærinder ind i socialhistorien består i afvisninger af hidtidige teorier om for eksempel Danelagens sociale organisation; ligesom der ikke bringes nogen behandling af den angelsaksiske samfundsudvikling. Mod slutningen løftes sløret for en original opfattelse af vikingetidens danske samfund som bestående af private storgodser; en tese, der unægtelig trænger til en uddybning. – Vi må håbe, den er undervejs!

Rikke Malmros

KIRSTEN BENDIXEN: Skatten fra Lundby krat. De danske mønter. København, Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet, 1993. 75 s. Ill. Kr. 100,-.

Lundby krat ligger en 10 km sydøst for Ålborg ad vejen, der fører til Hadsund. Her fandt en privat »møntjæger« i 1980 en skat, der bestod af danske og udenlandske mønter, næsten alle fra Erik Ejegods tid, fragmenter af guld- og sølvsmykker samt 30 små sølvbarrer. Fundet lå i en klump 75 cm under jorden, tilsyneladende nedlagt i et snævert hul.

Ønsker man et overblik over hele skatten, må man ty til Nationalmuseets nyudgivne, såkaldte corpusarbejde »Danmarks middelalderlige skattefund«. Kirsten Bendixen interesserer sig primært for de danske mønttyper, der er repræsenteret i fundet, men på få sider drager hun dog nogle vigtige konklusioner.

De fleste af mønterne er nyslåede mønter fra Ålborg og Randers, og sliddet på stemplerne røber, at der har været store mængder mønter i cirkulation. Mange er overklippede, undertiden to gange (kvarte). Det viser, at mønterne blev brugt af almindelige mennesker. Endelig demonstrerer Lundby krat-skatten, at den danske konges møntmonopol ikke skal tages for bogstaveligt.

Hvor agtede skattens uheldige indehaver sig hen, da den gik tabt? Kirsten Bendixen giver to mulige forklaringer. For det første betalingen af Peterspenge, som Erik Ejegod havde forpligtet sig til som modydelse for oprettelsen af ærkesædet i Lund og broderen Knuds ophøjelse til helgen. Dernæst Eriks og hans dronnings pilgrimsrejse 1103, der har stillet store krav til de kongelige finanser. Skatten må være nedlagt mellem 1098 og 1103, sandsynligvis 1100-1103, da både Peterspenge og pilgrimsrejse kunne begrunde store udmøntninger og en omfattende skatteopkrævning over hele riget.

Det lille skrift vidner smukt om de ældste danske mønters enestående muligheder som historisk kildemateriale.

Mikael Venge

Medieval Queenship. Ed. John Carmi Parsons. New York 1993, St. Martin's Press, VIII + 264 s., ill.

Ordet queenship må være et af de nyere ord i engelsk; det er selvfølgelig dannet analogt med kingship og kan betyde det samme som dette ord, bare m.h.p. dronninger. På dansk mangler vi et dækkende ord – dronningdømme lyder helt forkert – men måske kan bogens titel oversættes til »Dronningen i middelalderen« eller »Dronningens rolle i middelalderen«. Begrebet dronning er under alle omstændigheder mere tvetydigt end begrebet konge. Mens en konge er monark, kan en dronning være monark eller blot monarkens gemalinde.

Bortset fra de dronninger, der altid har tiltrukket sig opmærksomhed, i Danmark f.eks. Margrethe Valdemarsdatter, er interessen for dronninger som sådan af relativt ny dato. Den afsmag for politisk historie, som har været mærkbar i efterkrigstiden, har også betydet mindre interesse for dronninger. Efter at have stået i skyggen af socialhistorien i flere årtier er den politiske historie i bredeste forstand imidlertid igen ved at tiltrække sig interesse. Ved klog udnyttelse af de resultater, socialhistorien har opnået, kan man nu tilføje den politiske historie nye momenter. Det samme er tilfældet for kvindehistoriens vedkommende, hvis man skal dømme ud fra nærværende bog.

Medieval Queenship er ingen monografi, men en samling af elleve artikler, hvoraf de fem har udgangspunkt i foredrag ved den 25. og 27. internationale kongres for middelalderstudier ved Western Michigan University i henholdsvis 1989 og 1991. Ved begge lejligheder var sessionerne organiseret af *Majestas*, en international organisation dannet i 1985 for at fremme studiet af det middelalderlige herredømme (rulership). Udgangspunktet er derfor nok kvindestudier, men rammen er forfatningshistorien. Netop dette forhold gør, at bogen har bud til alle middelalderhistorikere, hvad enten de interesserer sig for kvindehistorie eller ej. Artiklerne er dels oversigter, dels specialstudier. Heldigvis har udgiveren ikke begrænset sig til dronninger, men har også optaget bidrag med andre typer »royal women«, hvorved resultaterne har fået større rækkevidde og øget interesse. En egentlig sammenfattende konklusion på artiklerne gives ikke, men i introduktionen (»Introduction: Family, Sex, and Power: The Rhythms of Medieval Queenship«) gør udgiveren, John Carmi Parsons, et forsøg på at samle nogle af de tråde, der løber igennem de enkelte bidrag efter først at have givet en oversigt over emnets historiografi.

Artiklen om dronningen i det middelalderlige Danmark (»Queenship in Medieval Denmark«) er skrevet af Inge Skovgaard-Petersen. Nanna Damsholt har i denne forbindelse bidraget med et afsnit om Ingeborg af Danmark, gift med Filip August af Frankrig. I. S.-P. har kunnet trække på Ellen Jørgensens og Johanne Skovgaards værk om danske dronninger fra 1910, såvel som megen nyere forskning i dansk middelalder, men den konkrete udformning er lavet til lejligheden. Forfatteren har klogeligt valgt at koncentrere sig om tre eksempler: Thyra Danebod, Margrethe Sambiria og Margrethe Valdemarsdatter, men med inddragelse af de andre middelalderlige dronninger. Artiklen slutes med en oversigt over de danske dronninger fra Thyra Danebod til Christine, gift med kong Hans. Konklusionen er, at kvindelige regenter blev accepteret, et resultat, der falder i tråd med de øvrige bidrag i bogen.

To artikler af André Poulet (»Capetian Women and the Regency: The Genesis of a Vocation.«), og Elizabeth McCartney (»The King's Mother and Royal

Prerogative in Early-Seixteenth-Century France.«) kaster tilsammen lys over de franske dronningers forfatningsmæssige stilling under Capetingerne, huset Valois og huset Orleans. Tilsammen viser de, hvorledes enkedronningernes stilling ændredes, således at de *de facto* var nærmest til at føre regentskabet under monarkens mindreårighed eller fravær. Da den politiske teologi omkring det franske kongedømme i tidlig middelalder og højmiddelalderen havde afsmittende virkning overalt i det romerskkatolske Europa, påkalder Pouléts og McCarneys artikler sig interesse både for deres egen skyld og for de spørgsmål, de vil rejse for de andre europæiske kongedømmers vedkommende.

I »Women at the Court of Charlemagne: A Case of Monstrous Regiment?« tager Janet L. Nelson udgangspunkt i den romerske sarkofag, der i følge traditionen blev genanvendt til Karl den Stores begravelse. Sarkofagen viser Plutos bortførelse af Proserpina til Underverdenen. Det egentlige anliggende er imidlertid den funktion, Karl den Stores døtre havde ved hans hof i hans år som enkemand. Nelson foreslår, at de ugifte døtre begrænsede den rivalisering, der ellers let kunne opstå mellem Karl og hans voksne sønner i løbet af hans meget lange regeringstid. I praksis skulle døtrene have fungeret som de hofeunukker, der spillede så stor en rolle i Konstantinopel. Valget af sarkofagen skulle være døtrenes sidste politiske manifestation – Proserpina en metafor for såvel Karls liv efter døden, som deres egen fordrivelse fra paladset. Denne del af artiklen er mere elegant end egentlig overbevisende, men der er tale om et veloplagt forsøg på at placere den mulige genanvendelse af sarkofagen i sin ophavssituation. Det vigtigste er dog de betragtninger, der anstilles over hoffets politiske funktion i rivaliseringen mellem Karl den Store og hans sønner.

Pauline Stafford (»The Portrayal of Royal Women in England, Mid-Tenth to Mid-Twelfth Centuries«) og Lois L. Huneycutt (»Female Succession and the Language of Power in the Writings of Twelfth-Century Churchmen«) leverer bidrag til kvindebilledet i det angelsaksiske og normanniske England, medens udgiveren selv tager sig af England i perioden 1150-1500 (»Mothers, Daughters, Marriage, Power: Some Plantagenet Evidence, 1150-1500«). János M. Bak tager sig af Ungarn (»Roles and Functions of Queens in Árpáadian and Angevin Hungary (1000-1386 A.D.)«), Rogers Collins står for det iberiske indslag (»Queens-Dowager and Queens-Regent in Tenth-Century León and Navarre«.), medens Armin Wolf har undersøgt de regerende dronninger i Europa i perioden 1100-1600 (»Reigning Queens in Medieval Europe: When, Where, and Why«.). Den sidstnævnte artikel er nyttig ved at være en opgørelse over principielt alle regerende dronninger i en periode, der rækker et århundrede ind i nyere tid.

Sammenfattende kan det siges, at *Medieval Queenship* bringer ny viden om væsentlige emner, og rejser nye spørgsmål omkring den politiske historie, herunder forfatningshistorien, og den politiske teologis historie. Tillige præsenterer den danske, ungarske og iberiske forhold for en bredere international læserkreds. Da bogen derfor har bud til mange andre end kvindehistorikere, bliver dens vigtigste funktion måske i virkeligheden at være en appetitvækker.

Anders Leegaard Knudsen

JARL GALLÉN: Det »Danska itinerariet«. Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön. Red. och utg. av John Lind. Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland nr. 579. Helsingfors 1993. 133 s., ill.

Blandt den i 1990 afdøde finske historiker Jarl Galléns papirer var forskellige udkast til nærværende værk. Dr. phil. John Lind, som i flere år havde været Galléns nære medarbejder, påtog sig det vanskelige arbejde med at samle udkastene til et sammenhængende hele. Når sådanne udkast, der repræsenterer vidt forskellige stadier i arbejdet, skal kædes sammen, indebærer det en høj grad af fortolkning hos udgiveren. John Lind har både måttet rekonstruere den afsluttende sammenfatning og forsyne værket med en titel. Bogen er derfor både et værk af Gallén og af Lind, men anmelderen føler sig personligt overbevist om, at den mest er Galléns.

Bogens emne er det itinerarium fra Utlengi i Blekinge til Reval (det nuværende Tallin) i Estland, som er overleveret i det håndskrift, der almindeligt kaldes kong Valdemars jordebog. Itinerariet gennemgås detaljeret, og alle stednavne identificeres, så vidt det er muligt. I tilgift bringes den latinske tekst af itinerariet. Gallén kan påvise, at det er kompileret af flere forskellige lister, der tilsammen udgør en opregning af alle de steder, man passerer på ruten fra Utlengi til Reval langs den svenske østkyst og den finske sydkyst. Ganske vist røber kompilationen stort kendskab til den stockholmske skærgård, men den har ikke kunnet være til praktisk nytte for navigationen. Alt dette virker overbevisende, men hvem ville have nytte af en sådan liste? Galléns forslag er franciskanerne, der kunne have god brug for geografisk kundskab om østersøregionen med henblik på inddeling af kustodiernes og konventernes sjælesorgsdistrikter. Denne interesse kunne forklare sammensætningen af kong Valdemars jordebog, der rummer både kameraler, geografiske, historiske og teologiske stykker, samt et kalendarium.

Dette kalendarium tolker Gallén som et franciskanerarbejde – hvilket er en mulighed, men ikke en nødvendighed. Han er imidlertid så overbevist om tolkningens rigtighed, at han vil forkaste håndskriftets traditionelle henføring til cistercienserklostret i Sorø. Denne henføring bygger på det faktum, at en af hænderne i kong Valdemars jordebog også findes i et arnamagnæansk håndskrift af de sjællandske love (AM 455, 12°), som er skrevet af Johannes Jute. Da der samtidig (dvs. ca. 1300) optræder en munk i Sorø med dette navn, er det almindeligt antaget, at begge håndskrifter er blevet til her. Gallén har ret i, at nødvendigheden af denne sammenkædning ikke er tvingende – Johannes var et af de mest almindelige navne på denne tid, og Jute betyder bare Jyde – men hans egen tese støttes kun af kalenderens angiveligt franciskanske tilknytning. I modsætning til den øvrige, nyere forskning, der har set håndskriftet som et typisk middelalderligt blandingshåndskrift uden indre sammenhæng mellem de enkelte stykker, så vil Gallén se det som et hjælpemiddel i den franciskanske mission i østersøregionen. Denne del af Galléns arbejde er mindre overbevisende end tolkningen af itinerariet, men både spændende og tankevækkende.

Anders Leegaard Knudsen

NYERE TID

MICHAEL LINTON: Sveriges historie. Århus. Aarhus Universitetsforlag, 1994. 250 sider, ill., 5 kort, kr. 198,-.

Linton starter først i 1523 – en radikal løsning, man ikke umiddelbart ville have tiltroet forfatteren til en udskældt, men i virkeligheden fortrinlig disputats om den fuldmægtige fru Margrethe. Det giver lidt bagslag, når han lader Gotland komme til Danmark ved freden i Stettin 1570. Det er korrekt, at Sverige under fredsforhandlingerne først rejste og dernæst opgav sit krav på Gotland, men faktisk er det forbløffende, at svenskerne ikke simpelthen udnyttede deres maritime herredømme under syvårskrigen til at erobre øen. Mon ikke forklaringen er den enkle, at teorien om den danske indringning, som Linton synes at hylde, intet har på sig?

Det må skyndsomst tilføjes, at denne lidt uoverlagte bemærkning er den eneste uklarhed, anmelderen er studset over i en yderst livfuld fremstilling. Fra midten af 1800-tallet bliver skildringen bred og i vort århundrede særdeles fyldig. Bogen må nok karakteriseres som et aktuelt Sverigesportræt med en god historisk baggrund. Linton lægger klogt hovedvægten på det politisk-parlamentariske spil, som giver fremstillingen liv, men også den økonomiske og sociale udvikling er glimrende formidlet. Bogen er spændende i sig selv, og med sine udførlige henvisninger vil den også være det ideelle udgangspunkt for videre studier.

Mikael Venge

JACOB ULFELDT, Ruslandsrejse 1578. Jacobi Nobilis Dani Hodoeporicon Ruthenicum. Nyoversat og med forord og noter ved Richard Mott, Kbhn., Forlaget Øresund 1993. XII + 106 sider. 5 plancher og 5 kort.

Blandt de publikationer, som 500-året for oprettelsen af de dansk-russiske diplomatiske relationer har affødt, er denne nyoversættelse af Jakob Ulfeldts berømte beskrivelse af sin sendefærd til Rusland i 1578, der oprindeligt udkom på latin i Frankfurt i 1608 og udsendtes i en dansk oversættelse i Peder Hansen Resens Frederik den Andens krønike (1680). 1608-udgaven var en af de første bøger i Vesteuropa om Rusland og den vakte med sine afsløringer af russernes overtro og barbariske sæder international interesse. Bogen er et vigtigt kildekræft til belystning af de indre forhold i Ivan den Grusomes Rusland – og interessant som udtryk for en dannet, men bitter dansk adelsmands holdninger og perceptioner. Jakob Ulfeldt havde den vanskæbne to gange (1567 og 1579) at blive smidt ud af det danske rigsråd af den temperamentsfulde Frederik II. Efter opgøret om Ulfeldts forhandlinger med tsar Ivan, under hvilke Ulfeldt overskred sin instruks, genvandt han aldrig kongens gunst.

Den latinske tekst og oversættelsen hos Resen blev i 1978 genudgivet af Knud Rasmussen og forsynet med en indledning, der kastede nyt lys over kildegrundlaget for den latinske tekst, Ulfeldts motiver til at beskrive sine oplevelser og 1608-udgavens mærkelige udgivelseshistorie.

Med Richard Motts oversættelse besidder vi nu en moderne og letlæselig oversættelse af rejsebeskrivelsen, der hermed på fortjensfuld vis er gjort til-

gængelig for et bredere publikum. Det må dog beklages, at der af Resens fem plancher kun medtages de tre, der tilmed kunne have været bedre gengivet. Richard Mott har forsynet sin oversættelse med en række kommentarer (s. 96-106), men ikke set det som sin opgave at gå ind i den videnskabelige diskussion om Jakob Ulfeldts bog. Her må den mere fordringsfulde læser fortsat ty til Knud Rasmussens udgave, der dog også efterlod en række punkter uafklarede. En fuldt kommenteret, videnskabelig udgave er som tidligere et desideratum.

Frede P. Jensen

POUL STEEN: Gæld, kapital og rente. Præstøborgernes låneaktivitet 1695-1801. Skrifter udgivet af Lokalthistorisk Afdeling nr. 9. København 1992. 189 s.

Bogen er oprindeligt en specialeafhandling i historie fra 1981 og sigtet har været at undersøge formidlingen af lån i Præstø i 1700-tallet. Nærmere betegnet er det de tinglyste lån, som undersøges.

Forfatteren gennemgår først kildematerialet og gør rede for problemer og lakuner, hvorefter han skrider til en undersøgelse af forskellige aspekter af kreditformidlingen.

Det, som undersøges, er bl.a. antal lån og deres størrelse, ligesom låntagernes og långivernes fordeling på erhverv analyseres. Blandt bogens resultater kan nævnes, at de største låntagere var gruppen af håndværkere og købmænd, men at næsten alle ejere af fast ejendom i Præstø på et eller andet tidspunkt optog lån. Den største långivergruppe var embedsmænd og gejstlige, men i hvilket omfang de optrådte som private eller som repræsentanter for institutioner har forfatteren ikke helt kunnet afklare. Det bør bemærkes, at gruppen af landboer har en ganske markant stigende andel af udlånene over perioden. Det er også interessant, at forfatteren på baggrund af en undersøgelse af en række skifter kan konstatere, at den tinglyste gæld kun udgjorde omkring halvdelen af boernes samlede passiver.

Generelt er bogen præget af en for stor detaljerighed. I stedet kunne resultaterne med fordel være sat i relation til både den øvrige forskning på området og til vor viden om den økonomiske udvikling generelt i den behandlede periode. Det gælder bl.a. med hensyn til de betydelige udsving i låneaktiviteten, hvor anvendelsen af mere avanceret tidsserieanalyse nok kunne have bragt forfatteren et skridt videre.

Per H. Hansen

OLE MØRKEGAARD: Søen, slægten og hjemstavnen. En undersøgelse af livsformer på Åbenråegnen 1700-1900. Etnologisk Forum. Udgivet i samarbejde med Aabenraa Museum. Museum Tusulanums Forlag. Københavns Universitet 1993.

En udstilling på Aabenraa Museum blev i 1980 af pædagogiske grunde bygget op omkring agent Bruhn, en af det 19. århundredes absolut mest fremtrædende skibsredere i den danske konges riger og lande. Ole Mørkegaard var dengang

med som studentermedhjælper og fortsatte siden med indgående studier af det lokale søfartsmilieu, med særlig vægt på kaptajner og redere, altså ikke alene agent Bruhn, men også de mange andre. Resultatet foreligger med denne interessante, men ikke uproblematisk afhandling. En del af problemerne skyldes, at hele undersøgelsen i sit udgangspunkt er bundet op på en anvendelse af Thomas Højrup's strukturelle livsformsanalyse (Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering, 1983).

Ole Mørkegaard lægger ud med en »empirisk sondering«, først og fremmest på grundlag af den – for Aabenraas vedkommende – relativt righoldige litteratur. Søfarten herfra antog allerede i 1700-tallet et omfang, som gjorde den til byens absolut dominerende erhverv, og i det følgende århundrede blomstrede sejl-skibsflåden meget hurtigt op efter den midlertidige nedgang under Napoleonskrigene. Fra Aabenraa og i stigende grad fra det nærliggende Løjtland bemandedes meget store skibe, som kunne ses overalt på de syv have. Højdepunktet nåedes i 1879 med 43 fartøjer af en gennemsnitsstørrelse på godt 166 kommer-celæster, de fleste bygget på værfter i og ved hjemstedet. En flåde af den størrelse, som helt overvejende var ejet af partredere i Aabenraa og omegn, repræsenterede meget store værdier, og det centrale spørgsmålet er så, hvordan det kunne lade sig gøre. Nøglepersonerne var uden for al tvivl skibsbyggere og kaptajnsredere, og de har i lidt ældre litteratur været karakteriseret som profitbegærlige kapitalister, hvorved alt skulle have været forklaret. Men her protesterer Ole Mørkegaard – med rette. Det hele var meget mere sammensat, for ser man nærmere på de enkelte involverede, så opførte de sig *ikke* som »ægte kapitalister«, der hensynsløst flyttede deres kapital hen, hvor profitten var størst – og altså i dette tilfælde i krisetider væk fra søfarten. Man måtte tage hensyn til familierelationer, der var tilknytningen til »faget«, ja måske ligefrem en lystbetonet holdning til arbejdet, som hindrede folk i at blive kapitalistiske i hovedet, sådan rigtigt for alvor.

Man kan godt undre sig lidt over det tilsyneladende mageløse i denne opdagelse. For kaster man et blik hen over de talrige entreprenante personer, som mere eller mindre indgående er blevet behandlet i litteraturen om det 18. og 19. århundredes danske økonomiske historie, så bliver det nok svært at finde én eneste sådan helt »ægte« kapitalist. De opførte sig ikke på den måde, fordi de åbenbart alle – også – var bundet af andre hensyn. Hvilke, kan man så i hvert enkelt tilfælde gisne om.

Ole Mørkegaard fortsætter i kapitel 2 med en gennemgang af afhandlingens teoretisk-metodiske grundlag, som munder ud i fastlæggelsen af de livsformsbegreber, der skal anvendes i det følgende – altsammen bygget op fra Adam og Eva og følgende Thomas Højrup. Men når der derefter i det næste kapitel tages fat på en detaljeret analyse på grundlag af skibslisternes oplysninger om ejendomsforhold for udvalgte år fra 1713 til 1911, virker dele af begrebsapparatet særdeles uhåndterlige. Der skal nemlig skelnes mellem investeringer alt efter motiverne bag. Det er ikke muligt blot at tale om den kapital, der var anbragt i flåden. »Kapital« må her stå i gåseøjne, for der kunne enten være tale om kapital i kapitalistisk forstand – uden gåseøjne – eller en anbringelse af midler i skibsparter, som ikke primært var foretaget i profitøjemed, og som derfor var – med et udmærket udtryk – relativt konjunkturresistente.

Desværre må forfatteren erkende, at det ældste kildemateriale slet ikke tillader slutninger om, hvad det var, der foregik, man kan kun skitsere de prin-

cielle muligheder. Og selv med et fyldigt erindringsstof, breve, avisomtale m.m.m. fra senere tider, er det svært at afgøre, hvad der i hvert enkelt tilfælde rørte sig i baghovedet på folk, der satte penge i en skibspart. Utroligt mange af Ole Mørkegaards tolkninger af de talrige eksempler i det følgende er da også ledsaget af passende forbehold.

Men de faktiske handlinger er det ganske anderledes nemt at få hold på, og man kan roligt fastslå, at analysen har givet mulighed for at fastlægge forskellige typiske adfærdsmønstre, både når det gælder sammensætningen af skaren af investorer og de søfarendes karriereforløb. Og det er nok her, man umiddelbart vil få mest glæde af Ole Mørkegaards grundige arbejde med Aabenraaegnens søfart. For ret beset forekommer anvendelsen af de højrupske livsformer på dette historiske forløb, når det kommer til stykket, mest af alt blot at ligne en typologisering af adfærd, en typologisering, som let kunne være klaret uden det store teoretiske skoleridt i kapitel 2. Og er det i øvrigt egentlig ikke videnskabeligt nok, selv om det mere ligner banal sund fornuft?

Anders Monrad Møller

PAUL W. SCHROEDER: *The Transformation of European Politics 1763-1848*. Clarendon Press, Oxford. 1994. 916 s. £ 45.

Bogen er det nyeste bind i serien *The Oxford History of Modern Europe*, der i 1954 lagde ud med A.J.P. Taylors nu klassiske syntese *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*. Den består af godt 800 tæt trykte og indgående annoterede sider tekst; hertil slutter sig en ajourført bibliografi på 73 sider med mere end 2800 titler; og den afsluttes med et ti sider stort velfungerende navne- og stedindeks. Formen er bemærkelsesværdigt klar; fremstillingen veksler med forskningskommentarer; og sproget er koncist – sine steder ætsende vittigt.

Forfatteren er professor i historie ved University of Illinois, og hans eget forskningsmæssige tyngdepunkt er Wienerkongressens Europa. Han har helt overvejende baseret sin syntese på den meget omfattende litteratur samt på det righoldige trykte kildemateriale. Sine steder er dette materialegrundlag dog suppleret med arkivmateriale, blandt andet britiske privatarkiver efter Canning, Castlereagh og Grey. Langt det væsentligste arkivmateriale stammer imidlertid fra Haus-, Hof- und Staatsarchiv i Wien og omfatter den østrigske udenrigsminister og kansler Metternichs hidtil stort set ubenyttede *Vorträge* med en løbende politisk orientering for kejseren og statsrådet samt hans instrukser til nogle centralt placerede østrigske diplomater. Netop fokuseringen på Østrig og det centrale Europa er med til at redressere den ofte uheldige balance i angelsaksiske udenrigspolitiske synteser – hvor forfatterne udviser en meget distant holdning til tysksproget litteratur. Disse værker har haft en tendens til at gøre London til begivenhedernes centrum og britisk udenrigspolitik til den afgørende forklaringsfaktor i europæisk politik. Hvor fransk politik ses som dikteret af stolthed og fordomme; hvor Preussen og Østrig står for henholdsvis formørket reaktion og machiavellisk snedighed; og hvor Rusland skildres som barbaren og asiaten i Europa. Netop ved at bruge Østrig med dets helt konkrete berøringsflader med

Rusland, Polen, Bayern og Preussen og dets tilstedeværelse på Balkan og i Italien som prisme, bliver det muligt at følge og forstå tidens storpolitiske spil i dets mange skiftende nuancer. Og samtidig giver forfatteren gennem sin understregning af Englands periferiposition politisk og logistisk et nyt og mere plausibelt billede af britisk politik i Europa.

Bogen er baseret på en klar og konsekvent fastholdt helhedsopfattelse. Nemlig, at 1600- og 1700-tallets magtbalancepolitik i virkeligheden ikke førte til balance og fred, men tværtimod til ubalance og krig. At de fem stormagter i Wien derfor gik sammen om at skabe en varig fred baseret på erkendte og anerkendte interesser og sikkerhedshensyn. Og at denne fred, der skulle sikre Den hellige Alliances fyrster mod sociale og nationale revolutioner, faktisk var en realitet helt frem til 1848. Derfor er bogens aktører de fem stormagter. De mindre stater inddrages kun i fremstillingen i det omfang, de kan tjene til at belyse stormagtspolitikken. Basale økonomiske, sociale og kulturelle faktorer inddrages kun undtagelsesvist – mest markant i diskussionen af den økonomiske magtkamp mellem det fransk dominerede kontinent og England under Napoleonskrigene. Og i overensstemmelse med forfatterens helhedsopfattelse tildeles de oversøiske områder en meget begrænset plads, som følge af deres endnu marginale betydning for den klassiske europæiske stormagtspolitik.

I et værk af dette omfang og denne spændvidde melder der sig naturligvis spørgsmålet, hvorvidt forfatteren kan fastholde præcisionen på det konkrete niveau og i de mange detaljer. I en anmeldelse i et dansk historisk tidsskrift vil det være oplagt at foretage en sådan efterprøvning i forbindelse med de to situationer, hvor Danmark en kort stund kommer i stormagtspolitikens brændpunkt: i 1801 og i 1807. I sin behandling af begivenhederne i 1801 (s. 219-23) udnytter og diskuterer forfatteren den engelsksprogede danske forskning kompetent og perspektivrigt – og bekræfter dermed, at det for danske historikere kan være møjen og omkostningerne værd at publicere på et af hovedsprogene. I behandlingen af begivenhederne i 1807 (s. 327-31) foreligger der ikke dansk forskning på hovedsprogene. Og forfatteren har overset en engelskproget svensk bog fra 1976: Sven G. Trulsson: *British and Swedish Policies and Strategies in the Baltic after the Peace of Tilsit in 1807. A Study of Decision-Making*. På den foreliggende britiske litteratur er forfatteren dog i stand til at give en særdeles klar og overbevisende analyse af Englands mål med overfaldet på Danmark. Informationerne om Norden i 1807 er dog unødvendigt fejlbehæftede. Og de 11 linier på side 572 om nyordningen af Norden i 1814 er i deres utilstrækkelighed en påmindelse om, at de skandinaviske lande ikke opfattes som en integreret del af den europæiske politik.

Da dansk forskning kun undtagelsesvis publiceres på hovedsprogene – og da engelske resumeer af danske bøger og artikler erfaringsmæssigt ikke har nogen gennemslagskraft – kan værkets pålidelighed på det konkrete plan og i detaljerne dog ikke med rimelighed vurderes på dette grundlag. Der er ikke tvivl om, at det også her er generelt pålideligt. Udover at være en syntese fungerer det også som opslagsværk – bedst dog for den bruger, der på forhånd er opmærksom på de valg og navnlig de fravalg, som forfatterens overordnede betragtningsskema har medført. Med hensyn til værkets vægtning kan der være grund til at pege på et ikke helt uvæsentligt problem. I og med at det er værkets tese, at det nye internationale system, der blev skabt ved afslutningen af Napoleonskrigene, var det gamle balancesystem overlegent, kan det undre, at årene fra 1763 til Den

franske Revolution behandles så kortfattet og summarisk, som tilfældet er. Netop de forskningsmæssigt velbelyste fredsslutninger i 1763 og 1783-84 kunne have demonstreret den gamle balancepolitikens svagheder. Ved at behandle årene fra 1763 til 1789 som et forterræn snarere end som en fase i sin egen ret, bliver dommen over balancepolitikken for svagt begrundet og kommer til at have karakteren af en påstand.

Nu findes der imidlertid ikke kun én måde at skrive storpolitiske synteser. Der findes flere. Og hver for sig nødvendiggør de valg og fravalg, som vil kunne diskuteres og kritiseres. Med *The Transformation of European Politics 1763-1848* har Paul W. Schroeder skrevet et standardværk, der må stå på ethvert historisk instituts bibliotek – og trods prisen også i mange historikers arbejds-værelse. Bogen er en respektindgydende præstation. Som samtidig rejser spørgsmålet, hvorvidt det med den efterhånden næsten uoverskuelige forskning overhovedet vil være muligt i fremtiden af fremlægge en så omfattende, velunderbygget og nybrydende syntese.

Ole Feldbæk

19.-20. ÅRH.

KAJ SEKKELUND: Søfart, handel og bondeøkonomi. Thisted 1814-50. Knakken, Lokalhistorisk Arkiv. Thisted 1993.

Den foreliggende afhandling, et omarbejdet konferensspeciale i dansk kultur- og lokalhistorie, hører til de særdeles solide, men også meget stofmættede af sin art. Der er gennemgået et stort og relevant kildemateriale, og fremstillingen bærer unægtelig præg af, at forfatteren har villet have det hele med. Det medfører automatisk en betydelig risiko for, at alle andre end den mest trofaste elsker af Thisted og omegn vil reagere ved at falde fra, overmættet af detaljer efter relativt få sider.

Men en sådan reaktion vil være dybt uretfærdigt. For egentlig burde alle danske byer have deres økonomiske historie – for denne såvel som for andre perioders vedkommende – skrevet på lignende kvalificeret vis. For det er gjort godt. Ser man på første del, er søfarten behandlet særdeles afbalanceret. På den ene side var Limfjordsbyen Thisted ude for den helt unikke hændelse, at Aggerkanalen fra og med 1835 blev et reelt alternativ til den vante søværts forbindelse fra Aalborg. Det optog sindene og det var en mulighed, som blev udnyttet, men Kaj Sekkelund får samtidig på forbilledlig måde sat udviklingen ind i den store sammenhæng med skyldig hensyntagen til den traditionelle Norgesfart fra ladestederne på Vestkysten, farten på Altona og omlægningen til eksport til Storbritannien. Kornhandelsperiodens gennembrud på lokalplanet fremtræder særdeles anskueligt.

Også Thistedkøbmændene, som nu for en dels vedkommende tillige blev redere, er sat fint på plads i en større helhed, såvel rent fysisk i bybilledet som i Thistedes hele erhvervsstruktur. Et par boopgørelser giver mulighed for at belyse kundekredsen både for den lidt større handlende og tillige for en af de »detailister«, som hørte til periodens nye fænomener. Endvidere er der fremdraget

viden om leverandører, det være sig i København eller andetsteds, og samtidig har forfatteren et skarpt blik for, at ikke alle handelsstrømme gik om ad den lokale købstad. Det kommer klart frem i det afsluttende afsnit om bondeøkonomien. Her når detailrigdommen til gengæld frem til et klimaks – blev forfatteren træt af at omarbejde? Men det hele hænger stadig godt sammen, og der står, hvad der skal stå i konklusionen. Et rigtigt svendestykke. Blot ville man dog så inderligt gerne have set såvel grafikken som Martinus Rørbyes tegninger gengivet i farver.

Anders Monrad Møller

Den ny teknologihistorie = Den jyske Historiker, nr. 61 (temahæfte) redigeret af Michael F. Wagner, 1992, Aarhus Universitetsforlag, 152 sider, løssalgsspris kr. 125,- og Made in Denmark? – Nye studier i dansk teknologihistorie, red. af Hans Buhl og Henry Nielsen, Forlaget Klim, 303 sider, kr. 295,-.

I november 1992 udsendte Den jyske Historiker et temahæfte om teknologihistorie og i januar 1994 blev hæftet fulgt op af en teknologihistorisk antologi eller måske snarere et forsøg på at skrive en lærebog i faget. Selv om der kun er delvis overensstemmelse mellem de to skrifers forfatterkredse, er det her valgt at anmelde dem samlet som et udtryk for den teknologihistoriske Århusbølge – selv om en del af forfatterne kommer andetsteds fra.

Lad og begynde med »Made in Denmark?«, som jeg herefter vil benævne antologien. Dens baggrund beskrives i forordet at være, at der med udgangspunkt i et samarbejde mellem medarbejdere ved Aarhus Universitets naturvidenskabelige og humanistiske fakulteter i 1991 oprettedes et netværk for teknologihistorie, som senere blev formaliseret som Teknologihistorisk Selskab. Selskabet har siden september 1991 holdt møder om emnet. Antologiens bidrag er baseret på en række udvalgte oplæg til disse møder i selskabets første to år. Bogen henvender sig ifølge forordet til alle, der er interesseret i spørgsmålet om ny teknologis opståen og udvikling, dens påvirkning af samfundet og samfundets påvirkning af teknologien. Samtidig gives der også her udtryk for, at der er behov for en dansksproget bog i teknologihistorie, nu hvor dette fag er ved at blive etableret som undervisningsfag ved en række videregående uddannelser, og at dette behov søges tilgodeset ved udgivelsen af antologien. Det er altså en lærebog – og som sådan indeholder den simpelthen for mange fejl – men herom senere.

Bogen indledes med to introducerende kapitler. Keld Nielsen giver i »Ned ad fremskridtets boulevard« en oversigt over teknologihistoriens udvikling. Udgangspunktet var en såkaldt internalistisk teknologihistorie, hvor teknikkens udvikling i meget høj grad blev forklaret som logisk ud fra den foregående periodes teknik. En anden mulighed, som aldrig blev fremherskende, var en rent eksternalistisk teknologihistorie. Sejrende retning blev en såkaldt kontekstuel teknologihistorie, hvor fortolkningerne udgår fra den opfattelse, at teknologien vokser frem i en stadig vekselvirkning med et net af samfundsmæssige faktorer. For de fleste er der måske ikke noget særligt ophidsende i dette, men for en virkeligt troende kontekstualist kan der bruges meget tid på at nedgøre de

besejrede internalister – og det bliver gjort! – både i dette indledningsafsnit og i Michael F. Wagners meget tilsvarende afsnit »Tjenerinde for håndværk og industri – den nye teknologihistories bidrag til en teknologiteori« i særhæftet af »Den jyske historiker« (herefter »Særhæftet«).

Begge steder hentes de kvantitative argumenter fra en optælling efter teoretisk indgangsvinkel af artiklerne i det amerikanske tidsskrift *Technology and Culture* i perioden 1959-1980, publiceret i 1985 af John M. Staudenmaier. Foruden de tre kategorier kontekstuel, internalistisk og eksternalistisk opereres også med typerne ahistorisk og historiografisk. De 50% kontekstuelle artikler for perioden som helhed bruges af de to danske forfattere som argument for, at den kontekstuelle retning nu er den klart fremherskende. Dette skal i og for sig ikke betvivles, men de to danskere kunne godt have foretaget en optælling af tidsskriftets artikler efter 1980, for at give belæg for, at dette stadig er tilfældet, men i teoriernes elfenbenstårn tæller man måske ikke selv? Staudenmaier har opdelt perioden 1959-80 i tre underperioder og Michael Wagner mener her at kunne se, hvordan de kontekstuelle artikler går frem igennem perioden. Dette er dog mere end tvivlsomt. Ser man bort fra de ahistoriske og historiografiske artikler, som jo egentligt falder udenfor tredelingen i kontekstuelle, internalistiske og eksternalistiske, viser det sig, at de kontekstuelle artikler udvikler sig fra 45 af 75 (60%) i 1959-66, over 38 af 64 (59%) i 1967-73 til 53 af 81 (65%). Der er således ikke tale om nogen særligt overbevisende signifikans for vækst i andelen af kontekstuelle artikler. Alene det burde have givet forfatteren lyst til at lave en optælling for perioden efter 1980. Alt i alt indeholder både Michael Wagners og Keld Niensens artikler utroligt meget teoretisering. Keld Nielsen når dog som afslutning frem til, at vel er det udmærket og tankevækkende, når der laves teknologifilosofiske overvejelser på grundlag af sekundære værker, »men det egentlige brændstof for den slags overvejelser skaffes ved minutløse studier af kildemateriale«. Intentionerne er altså gode nok.

Næste artikel i antologien er Henry Nielsen og Michael Wagners »Lange linier i dansk teknologihistorie«, der skal være en forkortet dansk version af en artikel offentliggjort på engelsk i »*Technology & Industry – A Nordic Heritage*, Canton, Mass, 1992. Ifølge note 1 til artiklen er »fremstillingen fortrinsvis baseret på en række bredt skrevne, men forskningsbaserede værker«. Hvis dette er tilfældet, må man konstatere, at forfatternes evne til at skrive af synes noget retarderet. Ved gennemlæsning af artiklen blev anmelderen i hvert fald konfronteret med en række udsagn, som vanskeligt rimer med sædvanlig basisviden.

Det er således ikke anmelderen bekendt, – at det var »overalt i de mindre danske provinsbyer«, der efter 1844 skød folkehøjskoler frem!, – at Landbohøjskolen opstod i 1858 uden nogen form for forgænger (i form af Veterinærskolen), – at krigen i 1864 var »den store fædrelandskrig«, (har man fået slæbt et udtryk med fra sin sovjetmarxistiske børnelærdom?), – at Statstelegrafen fra 1870 havde næsten monopol på al telegrafteknik i Danmark (havde Statstelegrafen ikke også det før 1870?), – at telefonselskaberne overgik fra privat til statsligt regi ved koncessionsloven af 1894 (loven gav muligheden, men statsmagten udnyttede den ikke!) etc. etc. Til det mere almindelige sjusk hører kortet over elektricitetsværker i Danmark ved 1914 (s. 58). Her kan man i signaturforklaringen læse, at største type er værker over 5000 kW, mens figurteksten angiver værker over 6000 kW. Det er måske af mindre betydning, når kortet – der er hentet i *Elektricitetens århundrede* bd 2 – er så stærk nedfotograferet, at man

overhovedet ikke kan se forskel på signaturerne for de tre kategorier over 500 kW.

Det er også til anmelderens store undren, når man s. 53 træffer på følgende udsagn. »Når den første danske jernbane blev anlagt i Slesvig-Holsten mellem Altona (nabo til Hamborg ved Nordsøen) og Slesvig (ved Østersøen) skete det for at komme en planlagt tysk bane mellem Hamborg og Kiel i forkøbet«. Anmelderen har til dette øjeblik troet, at monarkiets første jernbane gik fra Altona til Kiel og var anlagt for at tage vinden ud af sejlet på et tysk projekt om en bane mellem Hamborg og Lübeck. Uheldigvis for konsistensen i dette nye væsentlige udsagn i dansk kommunikationshistorie har forlagsredaktøren (?) på følgende side (54) anbragt et kort over monarkiets første jernbaner – et kort hentet fra Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie – og her går banen fra Altona til Kiel. For at gøre forvirringen fuldkommen kan man så i Michael F. Wagners artikel: Ingeniørens betydning for formningen af industrisamfundet i Danmark indtil 1920 sidst i antologien (s. 242) læse at: »Den moderne infrastrukturelle udvikling blev indledt i 1844 med bygningen af jernbanen fra Altona til Slesvig«. Så foreløbig står det to-et til Slesvig. Ved opslag i noterne viser det sig, at oplysningerne om banen til Slesvig tilsyneladende stammer fra et ret nyt værk. Notan anfører i hvert fald: »Danske Jernbaner – historisk og biografisk håndbog (Roskilde 1987)«. For ikke specielt jernbanekyndige skal det røbes, at nævnte udgave er det fotografiske optryk af gode gamle »Buch og Gomard« fra 1933 og at disse hædersmænd naturligvis ikke lader banen ende i Slesvig. Hvad pokker skulle den også der. Det var jo Kiel, dampskibene besejlede.

Anden del af antologien er helliget »studier i dansk teknologihistorie«. Der indledes med Erik van der Vleuten: »Smør og damp«, som er en sammenlignende analyse af anvendelsen af dampkraft i den første fase af smørcentrifugens indførelse i henholdsvis Holland og Danmark. Det er altid gavnligt at foretage sammenligninger lande imellem. Hvis man kun ser på sit eget land, kan man let via den traditionelle historiske årsagsforklaring nå frem til, at »det måtte ende som det gjorde«. Men hvorfor foregik udviklingen så på en helt anden måde i et land, der ligner Danmark så meget som Holland gør. Van der Vleutens forklaring er i det konkrete tilfælde religiøse forskelle.

På et punkt skal man dog ikke tage Van der Vleuten for pålydende. Når han på side 79-80 beskriver oprettelsen af andelsmejeriet i Lindbjerg i 1882 og kan citere hvad »Hr. Christensen«, »Hr. Clausen« og »Fru Christensen« sagde ved den lejlighed, er der tale om ren konstruktion, som ikke har belæg i det anvendte festskrift. Det ville ellers have været interessant at have autentiske mundtlige udtalelser fra en kvinde i mejeridebatten. Måske burde Van der Vleuten også have opdaget, at det de gode mennesker i Lindbjerg faktisk oprettede ikke var et andelsmejeri, men et fællesmejeri, der først blev omdannet til andelsmejeri i 1917. Havde det været et andelsmejeri fra starten, havde det faktisk været Danmarks første, idet det åbnede en måned før Hjedding.

De to følgende artikler, Henry Nielsen og Mark Clark: Telegrafonen – en dansk opfindelse dømt til at mislykkes? og Hans Buhl: Buesenderen – en del af et kommunikationssystem, bringer meget nyt, og til trods for at forfatterne ikke er historikere, har de i betydeligt omfang givet sig i kast med utrykt materiale. Det er dog fortrinsvis personarkiver, der anvendes. I Hans Buhls artikel om buesenderen kunne det store materiale i P&Ts arkiv i Rigsarkivet om oprettelse af en dansk transkontinental radiostation med fordel have været anvendt. Når der

f.eks. i artiklen omtales en henvendelse fra »Det kontinentale syndikat for Poulsen Radio-telegrafi« til Telegrafdirektoratet om koncession står: »at svaret kendes ikke«, havde det været mere korrekt at skrive, at svaret ikke findes i P.O. Pedersen-arkivet på Institut for de eksakte videnskabers historie«. Mon der ikke i Telegrafdirektoratets arkiv er bevaret kopier af udgående breve?. På trods af sådanne skønhedsfejl er de to artikler dog ganske læse- (og udgivelses-)værdige.

Det er derimod svært at se begrundelsen for publiceringen af H.C. Hansens artikel: Poul la Cour – en tidlig forkæmper for vedvarende energi, idet der her er tale om et rent resumé af sammes helgenbiografiske disputats om Poul la Cour. Tilsvarende er Birgitte Wistofts: Elektrificeringen af Danmark – træk af dansk elektricitetsforsynings historie, et resume af den af samme redigerede: »Elektricitetens Aarhundrede« – Dansk elforsynings historie 1-2, mens Flemming Petersens artikel i antologien: Atomkraft uden kernekraft, er identisk med et afsnit i samme værk. End ikke illustrationerne har der været overskud til at skifte ud. Det er ærlig talt svært at acceptere noget sådant som »Nye studier i dansk teknologihistorie«.

Marianne Rostgårds korte artikel i antologien: Konstruktion af en kønsarbejdsdeling i dansk tekstilindustri er derimod ikke publiceret før. Artiklen bringer ganske interessante konkrete oplysninger om, hvordan fordelingen på mand- og kvindearbejde i den tidlige tekstilindustri var langt mindre skarp, end man ud fra en teoretisk tilgang hidtil har antaget. Det er dog et spørgsmål hvor stor del af artiklen, der kan betegnes som egentlig teknologihistorie. Den sidste artikel i antologiens anden del, Michael F. Wagners: Ingeniørens betydning for formningen af industrisamfundet Danmark indtil 1920, er ikke særligt dybtgående og giver ingeniørerne en placering i perioden, som de overhovedet ikke fortjener.

Derimod består antologiens tredje del af et par små gedigne værktøjsartikler: Jørgen Finks »Teknologihistorisk kildemateriale« og Ole Hyldtofts »industri-minder og industribevaring i Danmark«. Især bør Jørgen Fink roses for at have taget sit udgangspunkt i en række forskningsemner i stedet for den traditionelle gennemgang af arkivinstitutioner. For begge artiklers vedkommende er der tale om bidrag, som hovedparten af antologiens forfattere kunne have haft godt af at læse, inden de gik i gang med at skrive deres artikler.

Angående de endnu ikke omtalte artikler i særhæftet af »Den jyske historiker« er Dan Ch. Christensens artikel: »Brikker til en syntese om dansk teknologihistorie 1750-1814 – relationen videnskab-teknologi«, egentligt ikke en syntese af dansk teknologihistorie i den nævnte periode, men handler hovedsageligt om den ikke eksisterende relation mellem videnskab og teknologi i perioden. Det mest interessante er klart artiklens beskrivelse af naturvidenskabens brydsomme vej til institutionel etablering i perioden.

Frank Allan Rasmussens lille artikel: »Han tænkte dybt og klart som Newton – Henrik Gerner mellem videnskab og teknologi« beskriver flådens fabrikmester Henrik Gerner og er især interessant ved at belyse Gerners mange kontakter til stort set alle dele af den anvendte naturvidenskab og teknik. En ledende skibskonstruktør, der skriver 300 betænkninger for Landhusholdningsselskabet bl.a. om agerdykningsredskaber, er noget for sig.

Den sidste artikel i særhæftet, Per Vingaard Klüvers artikel om »Computerens fødsel« er et forsøg på at anskue edb-historien ud fra en kontekstuel synsvinkel, og på denne måde er ringen sluttet med beskrivelsen af, at det ikke var de

egentlige teknologiske nyskabelser, der bragte computeren udover forsøgsstadiet, men det voldsomme militære behov for regnekraft og den deraf følgende næsten ubegrænsede finansiering af udviklingsomkostninger, mens de civile behov stadig rettede sig mod hulkortmaskinernes sorterings- og additionsoperationer.

Begge skrifter er støttet af Statens Humanistiske Forskningsråd og Aarhus Universitets Forskningsfond. For antologiens vedkommende føler man lyst til at rejse det spørgsmål, om nogen overhovedet har gennemlæst manuskriptet, inden støtten bevilgedes?

Poul Thestrup

MARGIT MOGENSEN: Eventyrets tid. Danmarks deltagelse i verdensudstillingerne 1851-1900. Landbohistorisk Selskab 1993, expedition Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup, 8963 Auning. 420 s. ill., engl. resumé, kr. 288,-.

Bogens titel er et citat fra H. C. Andersen, der efter et besøg på verdensudstillingen i Paris i 1867 skrev, at vor tid er eventyrets tid. De store udstillinger rundt om i Europa og i Amerika i sidste halvdel af forrige århundrede, har, også set med vor tid øjne, et fantastisk skær over sig. De var i datidens øjne lige så utrolige som verdensudstillingen i Sevilla var for vort nutidige blik i 1992.

Margit Mogensen har ganske nøgternt arbejdet sig igennem de store begebenheder. London 1951, Paris 1855, London 1862, Paris 1867, Wien 1873, Philadelphia 1876, Paris 1878, Paris 1889, Chicago 1893 og Paris år 1900. Hver udstilling har fået sin gennemgang bygget op efter samme mønster, baggrunden, de danske overvejelser både fra officielt hold og i Industriforeningen angående deltagelse eller ej, forberedelser, deltagelse, præmiering, afvikling og eftervurdering af indsatsen. Verdensudstillingerne omfattede både industri, håndværk, landbrug etc., og hver udstilling havde endvidere en kunstafdeling. Det er især denne sidste side af udstillingerne, der har forfatterens bevågenhed, og de kunstneriske forberedelser, overvejelser om hvad og hvem der skulle med, samt den opmærksomhed netop dette danske bidrag affødte, er den røde tråd bogen igennem. Det er et emne, der ikke tidligere har vakt den store kunsthistoriske interesse, og bogen er herved et vigtigt bidrag til forståelsen af den datidige officielle danske kunstinteresse og -politik.

Det er et imponerende stort materiale, der danner baggrund for fremstillingen. Der er i udstrakt grad benyttet centrale kilder såsom Indenrigsministeriets 1. kontor, Det Reiersenske Fond og Industriforeningens arkiv i Erhvervarket. Men derudover er der gået langt videre i brug af materiale fra bl.a. Udenrigsministeriet, diverse gesandtskaber rundt om i verden, Kultusministeriet og flere privatarkiver. Endvidere er der udarbejdet en imponerende litteraturliste, som enhver, der beskæftiger sig med dette emne, ikke kan undgå at få både reelle oplysninger og inspiration fra.

Det er måske en bog, der let bliver overset, fordi emnet ved sin »eventyrlighed« kunne anses som lidt for perifert i den traditionelle historieforskning. Men enhver, der dyrker industri-, håndværks- og branchehistorie, kommer ikke uden

om disse store udstillingers betydning. Man havde her lejlighed til at præsentere sig i et internationalt forum, man kunne blive inspireret af udlandets nyheder, og man kunne vise det danske flag. I tilknytning til mange af udstillingerne blev der fra forskellig side sat penge af til rejsestipendier, så de direkte interesserede havde mulighed for at overvære begivenhederne. Alle disse aspekter – og flere til – er taget med i denne bog, som fortjener at blive brugt og læst.

Dorthe Falcon Møller

Helsingborgs Historia VII:1 Befolkning, Förvaltning, Kommunal Service 1863-1970; VII:2 Industri, Försörjning, Folk rörelser 1863-1970. Redaktion: Anna Christina Ulfsparré. Helsingborg Kommun 1992.

Det er et ganske imponerende bogværk og byhistorie Helsingborg kommune efterhånden har fået skabt. Udgivelsen påbegyndtes allerede i 1911, og er senest suppleret med endnu to vægtige bind på henholdsvis 527 og 619 sider. Rækken omfatter således nu 13 bind.

Der er tale om gedigen historieskrivning behørigt dokumenteret med note- og kildehenvisninger, tabeller og grafer samt illustrationer. Bindene er tematisk opbygget ud fra en erkendelse af, at Helsingborgs historie i perioden 1860-1970 har været præget af særlige forhold og tildragelser, som har været tidstypiske og afgørende for byens udvikling. Den militærstrategiske beliggenhed gjorde således en tid Helsingborg til fæstningsby. Den transportstrategiske beliggenhed resulterede i, at byen efterhånden blev et vigtigt transportknudepunkt, hvor havnen blev en vigtig del af Helsingborgs næringsliv og i byens udvikling og forvandling fra agrar købstad til en moderne service- og industriby. I takt med denne forvandling er også borgernes levevilkår blevet markant forandret med en rivende hast.

At beskrive den kolossale udvikling som Helsingborg har undergået i de sidste godt og vel 100 år i kun tre om end voluminøse bind, hvoraf de to første er udsendt, rækker selvfølgelig ikke, og står forsåvidt i skærende kontrast til den historiske behandling og omfang af de foregående tidsperioder, som omfatter ialt 11 bind. Redaktionen er helt på det rene med den åbenbare svaghed og begrænsning, der ligger heri, ikke mindst fordi visse historiske forhold og aspekter nødvendigvis blot har kunnet antydes eller helt måttet udelades. Det har været en temmelig bunden opgave. Man har fået stillet en ramme til disposition, og har på bedste vis søgt at udfylde denne, og det må siges at være gjort ganske udmærket.

Bogværket som helhed præges af en vis diskontinuitet på grund af dets lange tilblivelseshistorie kendetegnet af skiftende historiesyn. Men læserne af Helsingborgs historie bliver bibragt megen ny og interessant viden på særdeles kvalificeret niveau, uden det på nogen måde gøres gældende, at der er tale om en fuldstændig og endegyldig analyse.

En byhistorie kan skrives og formidles på mange måder. I Helsingborgs tilfælde har man valgt at se byen som en del af en større sammenhæng – byens

relation til sit opland, regionen og i landssammenhæng. Dette forekommer helt naturligt og rigtigt – fornemt gjort og uden nogen overdrivelse.

De to bind er ikke skrevet af en enkelt person, men et forfatterkollegium bestående af eksperter på hver deres respektive områder. Det drejer sig om Anna Christina Ulfspærre, der skriver om befolkningsudviklingen og samfundsstrukturen samt sociale forhold; Anna-Brita Lövgren er forfatter til kapitlet om politik og forvaltning fra kommunalreformen i 1862 til sammenlægningen 1971. I bind 2 redegør Mats Johansen for kontinuitet og fornyelse i erhvervsudviklingen samt om »Idrottsstaden Helsingborg«. Elisabeth Reuterswärd skriver om rig og fattig, kampen for en bedre tilværelse samt de folkelige bevægelser.

Forfatterne har hver især fået fuld frihed til at udforme deres afsnit. Dette har medført, at én forfatter har valgt at lægge tyngdepunktet i sin beskrivelse midt i den omhandlede periode, en anden deler Helsingborgs økonomiske historie i tre afsnit og behandler forskellige aspekter af næringslivet, centreret om den agrare eksportby, havnebyen, »rederbyen«, færgebyen og industribyen på vej mod »servicebyen«. At flere af forfatterne, undertiden også den enkelte, behandler samme emne flere gange er meget forståeligt og for så vidt også ganske godt, al den stund, at emnet behandles ud fra forskellige synsvinkler. Hertil kommer, at disse »overlappende« ofte er helt nødvendige for forståelsen.

Den valgte disposition i de to bind højner vel oversigtligheden og forståelsen af den mere generelle udvikling, men udelukker samtidig det mere nuancerede og sammenhængende forløb af Helsingborgs historie, som dog kan søges i den eksisterende litteratur. Helsingborgs Historia bør og kan danne grundlag for nye og supplerende undersøgelser og beskrivelser. Her kan Helsingborgs Stadsmuseums righoldige samlinger og stadsarkivet danne et glimrende grundlag, til ligemed Helsingborg Folkbrølsearkiv og dets idrøtsarkiv, akkurat som det har været tilfældet ved udarbejdelsen af de foreliggende to bind.

Kenno Pedersen

BJØRN POULSEN og ULRICH SCHULTE-WÜLWER (red.): Istedløven. Et nationalt monument og dets skæbne. Udgivet af Mikkelsberg-Hasted-Slesvig i samarbejde med Sydslesvigs Museumsforening. Poul Kristensens Forlag. 160 sider, ill. kr. 220,-.

Det er en meget alsidig bog om Istedløven, Sydslesvigs Museumsforening har udgivet i samarbejde med Mikkelsberg-Hasted-Slesvig. Seks forfattere, fire danske og to tyske, har arbejdet med at præsentere Istedløvens historie, og det giver bogen en stor styrke, at monumentet behandles ud fra så mange forskellige synsvinkler.

Claus Bjørn causerer til indledning glimrende om *Den danske helstats storhed og fald*. Nina Damsgaard redegør for kredsen omkring initiativtageren til monumentet Orla Lehmann i *Den nationalliberale kunstpolitik*. Ulrich Schulte-Wülwer har i sit afsnit *H. V. Bissen og hans slesvig-holstenske venner. Kunstnerkarrierer i skyggen af de nationale bevægelser* gjort rede for Bissens nationale dilemma, som han delte med mange andre slesvig-holstenske kunstnere. Forfatteren er meget nøgtern

og forfalder ikke til det pætetiske, og derfor bliver skildringen af slesvig-holstenernes nationale konflikt så vedkommende. Forfatteren understreger, at Bissen og hans venner var den første generation af slesvig-holstenske kunstnere, der blev konfronteret med den moderne nationalstatslige tænkemåde, og det var ikke nemt for dem! Jürgen Ostwald bringer i *Isted og mindesmærkerne på Den gamle Kirkegård i Flensborg* læseren på en sand kunsthistorisk løvejagt rundt om i Europa, ligesom der redegøres grundigt for tilblivelseshistorien og Bissens første udkast. Det virker lidt besynderligt, at forfatteren i sit underafsnit om gravhøjen refererer til Johannes Wiedewelts ombygning af gravhøjen ved Jægerspris, men ignorerer monumentet for de faldne fædrelandsforsvarere fra slaget på Rheden 1801 på Holmens kirkegård i København. Her er der både gravhøj og bautastene med faldne officerers navne, som der er det på Flensborg kirkegård. Det kan undre, da afsnittet ellers er præget af stor grundighed, og Claus Bjørn i sit afsnit har en illustration af monumentet på Holmens kirkegård, ligesom Inge Adriansen refererer til det. Det har i øvrigt undgået redaktionens opmærksomhed, at afsnittets titel er en lidt anden end i indholdsfortegnelsen. Stine Wiell fortæller i *Løven, stenen og båden – kulturminde i nationalpolitisk spil* levende om tilbageleveringsproblematikken omkring Istedløven, Hærulfstenen (Hovslundrunestenen) og Nydambåden. I Inge Adriansens afsnit *Istedløven – et nationalt monument med vekslende symbolværdi* skildres, hvor forskelligt parterne så på det nationale monument. Var det et gravminde eller sejrsminde? Begge dele, viser det sig. Var Løven en gravens vogter eller »et ondsindet sejerstegn et spottetegn«? Inge Adriansen dokumenterer parternes syn på Istedløven gennem tiderne og klargør den uløselige konflikt, Istedløven skabte. Det er en sober og veldokumenteret redegørelse om Istedløvens omtumlede skæbne, indtil den endte bag Tøjhusmuseet i København i 1945. Bogen afsluttes med Inge Adriansens afsnit om *Løveviser*, de danske såvel som de tyske. Skal Istedløven tilbage til Flensborg kirkegård, hvor den kan vække så mange negative følelser? Politikerne bør med opmærksomhed læse Inge Adriansens kloge forslag. Hvis et enigt byråd i Flensborg vil have den tilbage – værsågod – hvis ikke, find en permanent placering i København helst inden 75-året for folkeafstemningerne og grænsedragningen i 1995. Istedløven bør ikke være årsag til flere konflikter i grænselandet. Den nøgternhed og objektivitet, de seks forfattere har behandlet Istedløven med, bør også præge beslutningen om dens fremtidige placering.

Karin Kryger

HARM G. SCHRÖTER: Aufstieg der Kleinen. Multinationale Unternehmen aus fünf kleinen Staaten vor 1914. Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 42. Berlin Duncker & Humblot. 1993. 393 s.

De multinationella företagen nämns ofta som viktiga för relationerna mellan länderna, särskilt mellan de centrala, ledande industristaterna och de perifera, mindre utvecklade staterna. Vi vet emellertid inte så mycket om dem. Vad är multinationella för några? Hur och varför har de uppstått? Vilken är deras funktion och betydelse?

Harm G. Schröter är väl rustad när han försöker att besvara dessa frågor. År 1983 publicerade han sin magistrala doktorsavhandling *Aussenpolitik und Wirtschaftsinteresse: Skandinavien im aussenwirtschaftlichen Kalkül Deutschlands und Grossbritanniens 1918-1939* (se min anmälan i HT 1984, s. 138-144). Därefter har Schröter alltmera intresserat sig för problem rörande utlandsproduktion och multinationella. Detta intresse har bl.a. resulterat i här föreliggande undersökning, vilken antogs som Habilitationsschrift av Freie Universität i Berlin år 1993.

Den forskning på området, vilken börjat komma i gång under de både senaste årtiondena, har främst behandlat multinationella med säte i de stora industristaterna. Liksom i flera av sina tidigare arbeten sätter Schröter däremot de små industriländerna i fokus. Han väljer att studera deras multinationella under tiden 1870-1914, således under den allra tidigaste och minst kända perioden i de multinationellas utveckling, då det samtidigt kan vara lättast att fånga upp utvecklingstendenser. Liksom i doktorsavhandlingen stödjer sig Schröter på ett överväldigande stort material. Grundligheten och gedigenheten i undersökningen understryks av ett trettiotal grafiska framställningar samt ett hundratal tabeller.

Schröter tar utgångspunkten i och prövar empiriskt teoretiska ansatser, formulerade av både historiker och ekonomer. Det finnes inte någon allmänt vedertagen definition av multinationella företag. Schröter definierar dem som företag, vilka förutom verksamheten i det egna landet äger och leder eller åtminstone i betydande grad (till minst 25 %) är delaktiva i ägande och ledning av minst två produktionsenheter i två utländska stater eller tre produktionsenheter i en utländsk stat. Trots denna mycket restriktiva definition lyckas det att för perioden i fråga fastställa existensen av 62 multinationella företag med säte i de fem små industriländerna Belgien, Danmark, Holland, Schweiz och Sverige, vilket är fler än vad t.ex. Mira Wilkins (med likartade definitioner) kommit fram till beträffande en stormakt som USA. Den nämnda nya forskningen har visat på att de multinationella redan under tiden före det första världskriget hade stor betydelse för överföringen av kapital, teknologi och personal samt allmänt för den ekonomiska utvecklingen. Schröter understryker, att detta i utpräglad grad gäller för de industriella småstaterna och för deras »Aufstieg« eller m.a.o. för deras förmåga att haka på den industriella utvecklingen. Under perioden före första världskriget spelade kartellbildning och långfristiga avtal ännu en obetydlig roll. Diversifiering och begränsning till export som alternativ till direktinvesteringar hade klart tillväxthämmande verkan. Direktinvesteringar, d.v.s. satsning av eget kapital i egen verksamhet i annat land, var därför under perioden i fråga den effektivaste metoden för att gynna tillväxt och expansion, klart överlägsen alla andra tänkbara alternativ för småstaternas multinationella företag. I sitt utvecklings- och tillväxtmönster avviker dessa företag därvid väsentligt från det skema, som – på basis av utvecklingen av stormakternas multinationella – tecknats av Alfred D. Chandler, vilket Schröter främst förklarar med den press som den begränsade inre marknaden utgjorde för småstaterna. Den betydde bl.a. att deras företag redan tidigt i sin utveckling – och tidigare än i stormakterna – måste satsa på utlandsproduktion.

Till övervägande del (ungefär två tredjedelar) sökte sig denna till utvecklade industristater i det nära granskapet. Särskilt gällde intresset de industriella stormakterna med deras större marknader. Ett visst undantag utgjorde därvid

Danmark. År 1914 toppade Sverige listan över dess »mottagarländer«, före Tyskland och Ryssland. Sveriges stora betydelse som mottagarland för danska direktinvesteringar framgår också av de undersökningar som nyligen presenterats från skandinaviskt håll av Sven Nordlund och Carl-Axel Nilsson.¹ Schröter anger långt färre danska direktinvesteringar i Sverige än Nordlund, vilket i varje fall delvis torde kunna förklaras med hans ovannämnda, snäva definitioner. Viktigt är under alla omständigheter att vi får bekräftat existensen av multinationella i Danmark redan under denna tidiga period.

Utlandsinvesteringarna och deras lokalisering bestämdes inte bara av närhetsfaktorn. Också konjunkturer, produktionskostnader, transaktionskostnader, avsättningsmarknad, energitillgång, finansiering, statlig poliitik, kommunikationer, företagsstrategi etc. spelade in. Land för land och bransch för bransch belyser Schröter i detalj olika, både materiella och mentala faktorerens betydelse. Hans grundliga undersökning utgör ett synnerligen väsentligt bidrag till vår kunskap om de multinationella och deras utvecklingshistoria. Den understryker fruktbarheten av en forskningsinriktning, för vilken Schröter är en av de allra främsta företrädarna.

Carl-Axel Gemzell

SIDSEL ERIKSEN: Søster Silfverbergs sorger. Spektrum, Kbh. 1993. 390 s., ill.

Hattedamer blev de kaldt, kvinderne fra filantropiens velmagtsdage i årtierne omkring århundredeskiftet. At disse kvinder også til dels satte deres hat, som de selv ville, har eftertiden ikke haft megen blik for. Men det har Sidsel Eriksen, og det afslører hun i biografien over Søster Silfverberg, født Blauenfeldt, en af den danske afholdsbevægelses store profiler.

Lene Blauenfeldt blev født i 1838 og drev indtil 1877 en privatskole i Vejle sammen med sin søster. Herefter ernærede hun sig som kommunalt ansat lærerinde, indtil hun i 1886 som 48-årig giftede sig med Emil Silfverberg, der var ansat ved Statsbanerne i Århus. Silfverberg havde hun mødt gennem sit engagement i I.O.G.T. (International Order of Good Templars), der var en af tidens førende afholdsorganisationer. Lene Silfverberg gik ind i ægteskabet med mere end oprejt pande. I Vejle havde hun været med til at oprette den første afholdsloge, og hun havde også været leder af Indre Missions søndagsskole. Men da missionen var af den opfattelse, at afholdsbevægelsen i bund og grund var en ny religiøs sekt, blev hun tvunget til at vælge – og hun valgte afholdsbevægelsen, omend hendes religiøse grundholdning aldrig forlod hende.

Ægteskabet med Emil blev startskuddet til en omfattende karriere indenfor afholdsbevægelsens forskellige organisationer, hvoraf Lene Silfverberg selv var med til at starte en række. Hvis da hun ikke selv var årsagen. For overalt hvor hun kom, kunne man næsten være sikker på, at uenigheder, splittelser og nydannel-

¹ Sven Nordlund, *Upptäckten av Sverige: Utländska direktinvesteringar i Sverige 1895-1945*, Umeå 1989; Carl-Axel Nilsson, »Dansk-svensk faktormobilitet cirka 1880-1940,« bidrag till 5. nord. symp. i Oslo, aug. 1993.

ser fulgte i kølvandet. Afholdsbevægelsen blev hendes redning, da ægteskabet forliste i 1897-98 p.g.a. Emils alkoholproblemer, og Lene Silfverberg i en alder af 60 år skulle forsørge sig selv. Med gode venners hjælp forlod den ene legatansøgning efter den anden hendes skrivebord, og fra ca. 1904 tog hendes foredragsaktiviteter – som allerede havde været omfattende i de første år med Emil – et kraftigt opsving. I disse år fik hendes virke et langt mere kvindeemancipatorisk præg end førhen, og hun stod bag en række initiativer som Københavnske Kvinders Kaffeogte, der fra 1907 blev placeret 12 forskellige steder i byen, ligesom hun organiserede drankerhjem og alkoholfrie restauranter. Ved sin død i 1922 var hun en holden kvinde; der var penge både til begravelsen og til oprettelse af et legat.

Lene Silfverberg var ikke vellidt i sin samtid, faktisk voldte det en del kvaler at få stablet et mindeskrift på benene, som fru *selv* tog initiativ til, mens hun levede. Sidsel Eriksen gør i bogen et prisværdigt forsøg på at komme bag om – og tættere – på myterne. Og hun konkluderer, at Lene Silfverberg blev offer for det paradoks, at den tidlige filantropiske bevægelse på den ene side råbte på kvinderne, fordi de i kraft af deres køn besad en særlig evne til at hjælpe de faldne. På den anden side var alt for aktive kvinder ikke velset. De blev anklaget for frembusende og mandhaftig adfærd, hvilket iflg. Sidsel Eriksen var kvindernes eneste måde at skaffe sig et handle- og spillerum på. De betalte en pris som var høj, for høj syntes mange kvinder i datiden. Derfor blev Lene Silfverberg en ener, som i årene før kvinderne fik valget udfordrede tidens opfattelse af kvinders samfundspolitiske muligheder.

Sidsel Eriksen har valgt at fortælle Lene Silfverbergs historie som et stykke organisationshistorie. Bogen giver således et fint, men også meget detaljeret indblik i det hav af forviklinger, der prægede de dele af afholdsbevægelsen, som udsprang af Good Templar ordenen. Til gengæld bliver billedet mere uskarpt, når vi bevæger os ud i samfundet eller til andre dele af afholdsbevægelsen. Udover årstal er bogen næsten støvsuget for tal. Vi hører enkelte steder om møder med fra 500 til 1500 deltagere, men også om logemøder med 50 brødre og søstre. Et andet sted (s. 182) oplyses medlemstal fra 1902: 32.000 for Templarordenens forskellige dele og 56.000 for Dansk Afholdsforening – men hvordan ændrede disse tal sig over tid?

Et andet markant savn er forfatterens manglende overvejelser over bevægelsens klassebaggrund. I det engelske summary hævdes, at bevægelsen var den anden største arbejderbevægelse i århundredeskiftets Danmark (s. 321), men jeg har svært ved at få dette til at stemme. Stort set alle de personer, vi møder i bogen, synes at have rødder enten i borger- eller småborgerskabet. Måske ville det have hjulpet, hvis Sidsel Eriksen var gået endnu mere social- og kulturhistorisk til værks og havde givet os flere informationer om foreningernes daglige arbejde og det klientel, som søgte dem.

Bogen er en lang opvisning i fantasi, hvad angår kildesøgning, det er ganske enkelt imponerende, så langt Sidsel Eriksen har været omkring. Fra Københavns skifteret over provstearkivet i Vejle for at vende tilbage til Københavns Kirkefondssarkiv. Udover de mange papirer i afholdsbevægelsens gemmer. Men bogen er også en illustration af, at af empiriske oplysninger i store mængder ikke er nogen garant for god historieskrivning, men mere er den direkte vej til forvirringen. Heller ikke den pegefingerpædagogik med brug af ! og sic., eller de mange spørgende sætninger, som forfatteren dyrker, kan løse dette problem.

Det kan kun få klare problemstillinger og konklusioner. Dem får vi til sidst – i det engelske summary. Og det er alt for sent.

Uanset disse indvendinger, så demonstrerer Søsters Silfverbergs sorger, at det i hvert fald ikke er kildefattigdom, som er årsagen til eftertidens dom over århundredeskiftets kvindelige filantroper. Det er derimod uvidenheden, og det har Sidsel Eriksen taget et vigtigt skridt til at få rettet op på.

Ning de Coninck-Smith

NETE BALSLEV WINGENDER: Gammel og fattig. Skøn og ret i den tidlige alderdomsforsorg 1891-1922. Jurist- og Økonomforbundets forlag 1993. 188 s., kr. 300,-.

Bogen er skrevet på et etårigt forskningsstipendium under projektet »Stat, forvaltning og samfund.« Opgaven var at skrive den danske socialforvaltnings historie. Forfatteren har valgt at kombinere den knapt tilmålte tid og den store opgave på en meget flot måde. I stedet for at levere journalistik over en endnu meget sparsom forskning, har hun med præcision udvalgt en vigtig del af socialforvaltningen – alderdomsforsorgen – og leveret et stykke gedigen arkivforskning i den daglige forvaltning af denne lov. Området er yderligere velvalgt, fordi lovens tilblivelseshistorie for nylig er belyst i en disputats af Jørn Henrik Petersen. Hun kan dermed springe over den socialpolitiske diskussion, centraladministrationens rolle og analyserne af den danske model i forhold til andre landes alderdomsforsørgelse, og målrettet grave i den konkrete administration af loven. Forfatteren skriver, at hendes formål har været at fokusere på »forvaltere og brugere som handlende subjekter og lægger dermed en hverdags-historisk vinkel på et hjørne af dansk forvaltningshistorie.«

Efter en kort introduktion til loven lægges fokus straks på det lokale perspektiv. Lokalforvaltningens modtagelse af loven og organiseringen af de lokale forvaltninger beskrives i hvert sit kapitel. Derefter følger to kapitler om forvaltningen i Ringsted købstadskommune som eksempel på sagsbehandlingen ved ansøgninger og i ankesager. Her gennemgås sagsbehandlingen konkret. Hvem var ansøgerne? Hvorfor ansøgte de? Hvem fik bevilget forsørgelse? Endvidere gennemgås ankesager, og forfatteren tegner et stærkt portræt af nogle utilfredse gamle, der ikke var mere kuede af fattiglov og fine folk, end at de var villige til at kæmpe for alderdomsforsørgelsen som en ret og ikke en nådesag.

Gennem denne brug af et lokalt eksempel giver forfatteren et konkret bud på, hvordan de mange lokale historier må tænkes med i den nationale historie. En hel del politisk magtudøvelse foregår lokalt og kun et antal analyser af dette felt kan vise hvilket forhold, der i praksis kom til at bestå mellem de gode viljer og almindelig sognerådsfornæretthed.

Der er sigtet godt, kastet stærkt og ramt plet med den lille bold, forfatteren har fået til rådighed. Spørgsmålet er bare, om det ikke havde været en god investering at fastholde en større opgave og dermed give mere tid. Tid til at gennemtænke de større perspektiver. Tid til at få den lokale synsvinkel til at skubbe til resultaterne af tidligere forskning i lovgivning og centraladministration. Tid til at forholde sig til den internationale forskning – ikke bare

snævert indenfor alderdomsforsørgelse, men bredere social- og mentalitets-historisk.

Bare ét eksempel. I Danmark trådte alderdomsforsørgelsesloven i kraft 1891. Netop de kvindegenerationer, der var fødedygtige i begyndelsen af 1890'erne var de første, der begrænsede antallet af børn så radikalt i forhold til praksis tidligere i 1800-tallet, at demograferne taler om den demografiske transition. Har alderdomsforsørgelsen betydet noget i den forbindelse ved at forandre forholdene i trakanten stat, forældre, børn, således at beslutningen om børnetal kunne tages uafhængigt af behovet for et overlevende barn at støtte sig til i alderdommen. Af bogen fremgår det endvidere, at en hel del syge fattige gamle blev understøttet af deres fattige børn. Hvad har det betydet for den fattige befolknings levestandard mere generelt, at få lidt hjælp til den forpligtelse. Spørgsmålene er mange. Nete Balslev Wingender har gjort en god begyndelse. Mit håb er bare, at nogen vil fortsætte, hvor hun har måttet slippe, således at *samfund* kommer til at veje lige så tungt i projektet »Stat, forvaltning og samfund« som de to øvrige led.

Anne Løkke

POUL HOLM: Hjerting, et maritimt lokalsamfund midt i verden ca. 1550-1930.

Udgivet af Hjerting Fiskeriforening ved hundredårsjubilæet 1892-1992. Esbjerg 1992, 100. s., ill. kr. 98,-.

Titlen er præcis, for forfatteren har – trods anledningen – valgt at gå så langt tilbage, man næsten kan, for at belyse lokaliteten historisk. Landsbyen Hjerting bestod egentlig blot af tre gårde, så stedets lidenhed og det sparsomme kildemateriale taget i betragtning, må den nærmeste omverden naturligvis med det samme inddrages, og siden kommer man i øvrigt vidt omkring. Med kyndig hånd føres læseren gennem skiftende konjunkturer for fiskeri, hvalfangst og søfart frem til fiskerlejets storhedstid i slutningen af det 19. århundrede, da nye dæksbåde sikrede et større udbytte på havet, mens jernbanen fra Esbjerg fra 1874 betød øgede afsætningsmuligheder sydpå. Kilderne flyder nu helt anderledes rigeligt, og Hjerting Fiskeriforening får fra og med 1892 naturligvis sin del af omtalen, ikke mindst i forbindelse med de forgæves bestræbelser på at anlægge en havn – Esbjerg lå for tæt på, og det betød, at hjertingboere på cykel let kunne nå frem til den store fiskerihavn. Resultatet blev, at foreningen skiftede karakter til snarere at fungere som en lokal borgerforening, hvor det årlige julebal fik en hovedrolle. Konsekvensen blev efter mange års nært samarbejde draget i form af en sammenslutning med kollegerne i Esbjerg, når det gjaldt det fiskerimæssige. Men Hjerting Fiskeriforening eksisterer stadig som et vidnedsbyrd om lokalt sammenhold i det, som nu reelt er en forstad, og den hele udvikling er her i bogen på storartet vis sat i perspektiv. Alt i alt må man sige, at bogen illustrerer, at lokalhistorisk litteratur fra hovedlandet på det seneste udgives i mængde og kvalitet, som godt kan give én det indtryk, at f.eks. sjællands yndigste egne i denne henseende efterhånden er ved at sakke agterud.

Anders Monrad Møller

PREBEN ETWIL: Teknologi og innovation i det landbrugsindustrielle kompleks 1900-1940, (Københavns Universitet, Institut for Økonomisk Historie, Publikation nr. 23), København, Akademisk Forlag 1993, 176 sider.

På indersiden af omslaget præsenteres Preben Etwils bog som: En teoretisk og empirisk analyse af procesudviklingen inden for to grene af det danske agroindustrielle kompleks i perioden 1900-1940 – mejerivirksomhed og sukkerindustri. Bogen sammenkæder økonomisk videnskab med historisk videnskab«. Efter en gennemlæsning af bogen er det imidlertid til at forudse, at ganske mange, der går i gang med bogen på grund af dens titel eller en beskrivelse som den, forlaget (?) har leveret, vil blive noget frustrerede undervejs, hvis de overhovedet når gennem bogen og ikke mentalt eller fysisk »står af« i første halvdel. Det vil imidlertid være en skam, hvis bogen ikke får læsere, for det fortjener den faktisk. Men det ville nok have været en bedre idé at give den en titel, som i højere grad svarer til dens faktiske indhold.

Baggrunden for bogen er, at den er en del af forskningsprojektet »Industriens Vækst og Vilkår. Dansk Industris Historie efter 1870«. Til projektet var eller er knyttet en række »seniorforskere«, som havde til opgave at skrive seksbinds værket »Dansk Industri efter 1870«. Heraf har vi endnu de tre bind til gode. Desuden behandlede en række yngre forskere udvalgte emner inden for projektets område. Preben Etwils bog er en af disse undersøgelser, idet han udarbejdede den i 1985-86 som stipendiat.

Selvskriver Etwil i sin indledning og i sammenfatningen, at formålet med hans bog er at analysere produkt- og procesudviklingen inden for den danske fabriktionsindustri i perioden 1900-1940, og at hovedtesen er, at såvel produkter som processer har en livscyklus. Etwil har derfor villet undersøge, i hvilket omfang den faktiske historiske udvikling indenfor to udvalgte industrier: mejeribrug og sukkerfabrikkerne kan indpasses i en produktstruktur/processtruktur-matrice. Inden vi når så vidt, føres vi imidlertid igennem tre indledende kapitler, som tilsammen fylder mere end halvdelen af bogen. De er i mange henseender interessante. Problemet er blot, at de intet specielt har at gøre med »Teknologi og innovation i det landbrugsindustrielle kompleks 1900-1940«. De danner ganske vist i nogen grad baggrund for bogens to sidste kapitler om de to industrier, men de kunne i langt de fleste henseender lige så godt have været at finde i bøger med helt andre titler. Hvis formålet har været at få historikere med på økonomiske ræsonnementer i de to sidste kapitler, må i hvert fald hele det første og meget af det andet kapitel siges at være en fejlinvestering. Det mest sandsynlige er, at den »historiske« læser går tabt allerede inden han er kommet igennem kapitel 1 – og det er egentligt en skam.

Indholdet af første kapitel, som i alt breder sig over ca en tredjedel af bogens tekst, er en gennemgang af, hvordan forskellige økonomiske skoler fra Adam Smith og fremad har opfattet sammenhængen mellem nationalindkomstdannelse, teknologi og økonomisk vækst. Vi føres gennem den klassiske teoriskole, den marxistiske, den neoklassiske og den keynesianske for at slutte med et længere afsnit om Schumpeters innovationsteorier. Forfatteren konkluderer, at hverken klassikerne eller neoklassikerne har haft meget plads til teknologisk innovation som vækstfaktor i deres økonomiske modeller, og at den teknologiske udvikling hos Marx først og fremmest var en del af hans teori om profitratens faldende

tendens og den deraf følgende hæmning af kapitalismens udvikling. Først hos Keynes fik de teknologiske innovationer en væsentligere rolle i BNP-væksten.

I kapitel 2 præsenteres vi for teorier om produkters livsfaser og produktionsprocesfaser. Vi bliver bl.a. præsenteret for den almindelige S-formede innovationskurve for produkters indtrængning på et marked. Med hensyn til produktionsprocesfaser beskrives udviklingen som bevægende sig fra styk- og småserieproduktion (ordreproduktion) over mellemstor serieproduktion (uforbundne serier) til samlebånds- og masseproduktion (forbundne og kontinuerlige processer). Kapitlet munder ud i beskrivelse af en produkt-procesmatrice, som på den ene led har produktstruktur (fra lille mængde med lav standardiseringsgrad til stor mængde med høj standardiseringsgrad) og på den anden led processtruktur (fra ordreproduktion til masseproduktion). Idealudviklingen foregår på en diagonal, idet det opfattes som naturligt, at en udvikling i produktstruktur (fra små mod store mængder) sker samtidig med en udvikling i processtruktur (fra styk og kort serie mod kontinuerlig produktionsgang).

I kapitel 3 følger: »Gennemgang og kritik af de anvendte metoder og begreber, samt en skitsering af erhvervsudviklingen 1900-1940«. I dette afsnit finder vi en ganske interessant kritik af den sædvanlige operationelle industridefinition ud fra antallet af beskæftigede i virksomheden. Indenfor fremstillingsfagene holder Etwil fast ved, at »bygge og anlæg«, »butikshåndværk« og »service og reparationshåndværk« alle er »håndværk«, mens han mener, at der kan være god grund til i praksis at opfatte både »øvrige håndværksvirksomheder« og »industri« som hørende til industrien, uafhængigt af, hvor mange ansatte der måtte være i den enkelte virksomhed.

Det viser sig da også, at da Etwil i kapitel 4 når frem til beskrivelsen af udviklingen i fremstilling af mejeriprodukter i perioden frem til 1940, ville en traditionel industri-definition ud fra antallet af beskæftigede medføre, at kun 3 af 1233 virksomheder i 1897 og 13 af 1981 virksomheder i 1935 var industrielle, selv om alle mejerier anvendte typiske industrielle produktionsformer. Med hensyn til produktlivscyklus er der imidlertid ikke meget udvikling i perioden frem til 1940. Smør er gennem hele perioden det dominerende produkt. Mælkekonserves og ost betyder hverken mængdemæssigt eller værdimæssigt meget. Kun hvis man anvender en traditionel industri-definition kommer man til at lægge væsentlig vægt på mælkekonservesproduktionen. Det er nemlig her, langt de fleste virksomheder i industristørrelse i branchen ligger. Selv om der således ikke skete nogen væsentlig ændring i produktstrukturen, får Etwil dog brugt den S-formede innovationskurve for markedsindtrængning, som han introducerede i kapitel 2, nemlig ved andelsmejeriernes anskaffelse af køleanlæg 1900-1940.

Selv om der sker en vis udvikling i centrifugeteknologien er der ikke tale om væsentlige teknologiske nybrud i perioden. Faldet i mælkeforbruget pr. produceret kg smør fra godt 26 kg ved århundredets begyndelse til knap 23 kg i 1940 skyldes langt overvejende voksende fedtprocent i mælken. Den udvikling, der forekommer indenfor produkt-procesmatricen for smørproduktion mellem 1900 og 1940, er derfor meget begrænset. Som økonom undrer forfatteren sig over, at der ikke i væsentligt omfang sker sammenlægninger af mejerier i mellemkrigstiden til større produktionsenheder, så man kunne gå fra uforbundne serier til sammenhængende produktionsgange på mejerierne og forklarer det med politisk modvilje mod store enheder i andelsbevægelsen. Samtidig argument, at transportvejene for såvel råmælk som returnmælk måtte være

korte for at sikre mælkens kvalitet, når man ikke anvendte køling af mælken under transport, afvises i nogen grad med, at nogle af de få relativt store mejerier faktisk levede med lange transportveje. På grund af, at der ikke forekommer mejerisammenlægninger før 1940, får man – i stedet for en idealbevægelse ned ad diagonalen i produkt-procesmatricen – derfor en afvigelse fra denne. Først mejerisammenlægningerne mellem 1940 og 1970 bringer overensstemmelse imellem udvikling i produktstruktur og processtruktur. Man må dog tilslutte sig Etwils konklusion, at den traditionelle del af mejerisektoren i perioden 1900-1940 opretholdt en produktionsstruktur, der ikke i tilstrækkelig omfang harmoniserede med det frembragte produkt (standardprodukt) og de herskende konkurrencebetingelser. Resultatet var derfor en faldende rentabilitet i sektoren og nødvendigheden af politisk-økonomiske »smørordninger«.

I det sidste kapitel behandles sukkerindustrien med dens få store enheder i sammenligning med de mange små enheder i mejerisektoren. Her er der ikke nogen tvivl om, at produktionsenhederne i den traditionelle industridefinition alle vil blive omfattet som hørende til industrien. Som Etwil klart gør rede for, er anvendelsen af håndværks- og industritællingerne for denne branche dog heller ikke uproblematisk. Håndværks- og industritællingerne foregik i maj-juni, men arbejdet på sukkerfabrikkerne var meget sæsonbetonet. Selve roekampagnen foregik fra oktober til januar. I denne periode var der ansat ca. tre gange så mange arbejdere som på tællingstidspunkterne. I tællingerne registreredes fortrinsvis lager- og pakhusarbejdere, samt de håndværkere der var i færd med at reparere og klargøre fabriksanlæggene til næste roekampagne – altså både et for lavt tal og en helt forkert sammensætning af arbejdsstyrken i forhold til under roekampagnerne.

Også for sukkerindustriens vedkommende er der tale om en produktionsteknologi, der i det væsentlige var færdigudviklet før år 1900. Derfor var der gennem hele perioden 1900 til 1940 tale om en processtruktur på overgangen mellem sammenhængende og kontinuerlige produktionsgange. Samtidig var der fra begyndelsen tale om en produktstruktur med store mængder, få produkter og høj standardiseringsgrad. Resultatet er, at den produkt-procesmatrice, der kan opstilles for sukkerindustrien i denne periode overhovedet ikke viser nogen udvikling. Etwils konklusion må derfor blive, at den danske sukkerindustri i perioden 1900-1940 opretholdt en produktionsstruktur, der var i overensstemmelse med det frembragte produkt og de herskende konkurrencebetingelser.

Og så endeligt det med bogens titel: Mon ikke den ville have fået flere glade læsere, hvis den havde heddet noget med *«Teknologi og innovation i økonomisk teori belyst med eksempler fra det danske landbrugsindustrielle kompleks 1900-1940»*. Under denne titel skal den hermed anbefales.

Poul Thestrup

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING 1993–94

Årsmødet holdtes på Institut for Historie, Københavns Universitet, den 3. juni 1994. På valg til bestyrelsen var Hans Bagger, Birgit Løgstrup og Arne Søby Christensen. Hans Bagger og Birgit Løgstrup ønskede ikke genvalg. I stedet valgtes Henrik Becker-Christensen og Inga Floto. Arne Søby Christensen genvalgtes. Kontingentet for 1995 fastsattes uændret til 280 kr. for almindelige medlemmer og 125 kr. for studerende og medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger. Medlemstallet androg i foråret 1994: 620 ordinære medlemmer og 448 studentermedlemmer.

REGNSKAB FOR 1993

Indtægter

Historisk Tidsskrift	
Kontingenter	227.089,08
Abonnementsindtægter	80.947,80
Tilskud fra Statens humanistiske Forskningsråd.....	70.000,00
Skrifter	
Salg	98.888,00
Andre indtægter	
Refusion af moms.....	16.526,00
Renter	3.861,85
Udtrukne obligationer	1.900,00
Kassebeholdning fra forrige år	21.362,29
	<hr/>
	520.575,02

Udgifter

Historisk Tidsskrift	
Trykning	343.956,44
Oversættelse.....	897,00
Skrifter	
Trykning.....	11.875,00
Andre udgifter	
Kontorhold (netto)	5.600,61
Porto, transport (netto)	÷ 1.877,30
Løn til medhjælp (inkl. A-skat)	29.682,94
Gebyrer	2.148,81
Revision	7.500,00
Kontingent til Dansk historisk Fællesforening	350,00
Kassebeholdning pr. 31. december 1993	120.441,52
	<hr/>
	520.575,02

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGSS
VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettens indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentligt medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer af foreningen, som måtte være indsendt til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og 2/3 af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Meddelelser

1996 BERKSHIRE CONFERENCE ON THE HISTORY OF WOMEN

CALL FOR PAPERS

The 10th Berkshire Conference on the History of Women, »Complicating Categories: Women, Gender, and Difference«, will be held on June 7-9 at the University of North Carolina in Chapel Hill, North Carolina, USA. The Program Committee welcomes proposals that address questions of identity and representation, regional and international perspectives on social difference and power, historical and historiographical authority, and changing disciplinary trends. The Conference encourages international participation.

We prefer submissions of proposals for complete panels (to include a maximum of two papers, one commentator, and a moderator) or roundtables. Individual papers will also be considered. The Program Committee may rearrange panels; submission of a proposal will be taken as agreement with this proviso. No one may appear more than once on the program in any capacity.

Please submit proposals in triplicate, postmarked by February 1, 1995. Each proposal should include: panel title; title and one page abstract of each paper (or roundtable theme); and one-page vita for each participant, including current address, telephone number, and email address (if available). Please include all materials relevant to the panel in a single packet, and enclose a stamped self-addressed postcard for return on receipt of the packet.

Send proposals on U.S. and Canadian topics to: Evelyn Brooks Higginbotham, Afro-American Studies Department, Harvard University, 1430 Massachusetts Ave., Cambridge, MA 02138; on other than North American topics to: Merry Wiesner-Hanks, Center for Women's Studies, University of Wisconsin-Milwaukee, P.O. Box 413, Milwaukee, WI 53201; comparative U.S./non-U.S. topics may be sent to either Program Committee Co-Chair. Please direct all correspondence to »ATTN: Berkshire Conference«.

Medvirkende ved dette hæfte

- JØRGEN H. BARFOD, f.1918. Fhv. museumsleder, cand.mag., Ved Fortunen 10 A, 2800 Lyngby.
- INGA FLOTO, f.1937. Docent, dr.phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.
- BENT RAYMOND JØRGENSEN, f.1949. Undervisningsassistent, mag.art., Institut for Nationaløkonomi, Handelshøjskolen i København.
- SØREN KOLSTRUP, f.1947. Cand.mag., Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.
- E. LADEWIG PETERSEN, f.1929. Professor, dr.phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Odense Universitet.
- FINN LØKKEGAARD, f.1932. Professor, dr.phil., Institut for Historie, Lærerhøjskolen.
- MOGENS RÜDIGER, f.1952. Ekstern lektor, lic.phil., Københavns og Odense Universiteter.
- JØRGEN SEVALDSEN, f.1942. Universitetslektor, cand.mag., Engelsk Institut, Københavns Universitet.
- NILS ARNE SØRENSEN, f.1956. Adjunkt, lic.phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Odense Universitet.
- AAGE TROMMER, f.1930. Universitetslektor, dr.phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Odense Universitet.
- ANETTE WARRING, f.1958. Adjunkt, Ph.D., Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.

KORTERE ANMELDELSER

ALMINDELIG HISTORIE		SCHRÖEDER: The Transformation of European Politics	413
Festschrift til Gemzell	398		
JALVING: Mellem linierne	399		
OLDTID OG MIDDELALDER		19.-20. ÅRH.	
HANSEN: Demokratiet i Athen	401	SEKKELUND: Søfart, handel og bondeøkonomi	415
THOMSEN: Hellenismens tidsalder .	403	Den ny teknologihistorie	416
FISCHER-HANSEN: Scavi de Ficana..	404	Nye studier i dansk teknologihistorie	416
LUND: De hænger og de brænder...	405	MARGIT MOGENSEN: Eventyrets tid.	420
KIRSTEN BENDIXEN: Skatten fra Lundby Krat.....	406	Helsingborgs Historia VII: 1-2	421
Medieval Queenship	407	Istedløven	422
GALLÉN: Danska itinerariet.....	409	SCHRÖTER: Aufstieg der Kleinen....	423
		SIDSEL ERIKSEN: Søster Silfverbergs sorger	425
NYERE TID		NETE B. WINGENDER: Gammel og fattig	427
LINTON: Sveriges historie	410	HOLM: Hjerting	428
ULFELDT: Ruslandsrejse 1578	410	ETWIL: Teknologi og innovation ...	429
STEEN: Gæld, kapital og rente.....	411		
MØRKEGAARD: Søen, slægten og hjemstavn.....	411		

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripter til artikler og større anmeldelser ledsages af diskette. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen sørger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført:

Forfatterens/forfatternes navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriftrække. Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. – Ved udgivelsesarbejder anbringes værkets titel først.

Historisk Tidsskrift

Bind 94 Hæfte 2

Etablering af en dansk historiografisk forskningstradition 1975-1985. Af BENT RAYMOND JØRGENSEN.....	225
Summary	259
Den danske orlogsflåde før 1560. Af JØRGEN H. BARFOD.....	261
Nationalismer og nationale identiteter i Storbritannien. Af NILS ARNE SØRENSEN	271
Køn, seksualitet og national identitet. Af ANETTE WARRING	292
Forskning i velfærdsstatens rødder. Forskningsstrategier, resultater, huller. Af SØREN KOLSTRUP	315

Oversigt

1600-tallets kriser i Europa. Af E. LADEWIG PETERSEN.....	337
---	-----

Nekrolog

Kjeld Winding. Af FINN LØKKEGAARD	350
---	-----

Anmeldelser

Marianne Alenius, Nanna Damsholt og Bente Rosenbeck (red.): Clios døtre gennem hundrede år. I anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893. (INGA FLOTO).....	354
Carl-Axel Gemzell: Om politikens förvetenskapligande och vetenskapens politisering. Kring välfärdsstatens uppkomst i England I-III. (JØRGEN SEVALDSEN)	364
Henning Koch: Demokrati – slå til! Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945. (AAGE TROMMER)	370
Anne Knudsen og Jan Ifversen: Hjem til Europa. Det europæiske hus bd. 6. (MOGENS RÜDIGER)	394
Kortere anmeldelser (specifikation på omslagets side 3).....	398
Meddelelser.....	433
Medvirkende ved dette hæfte	439